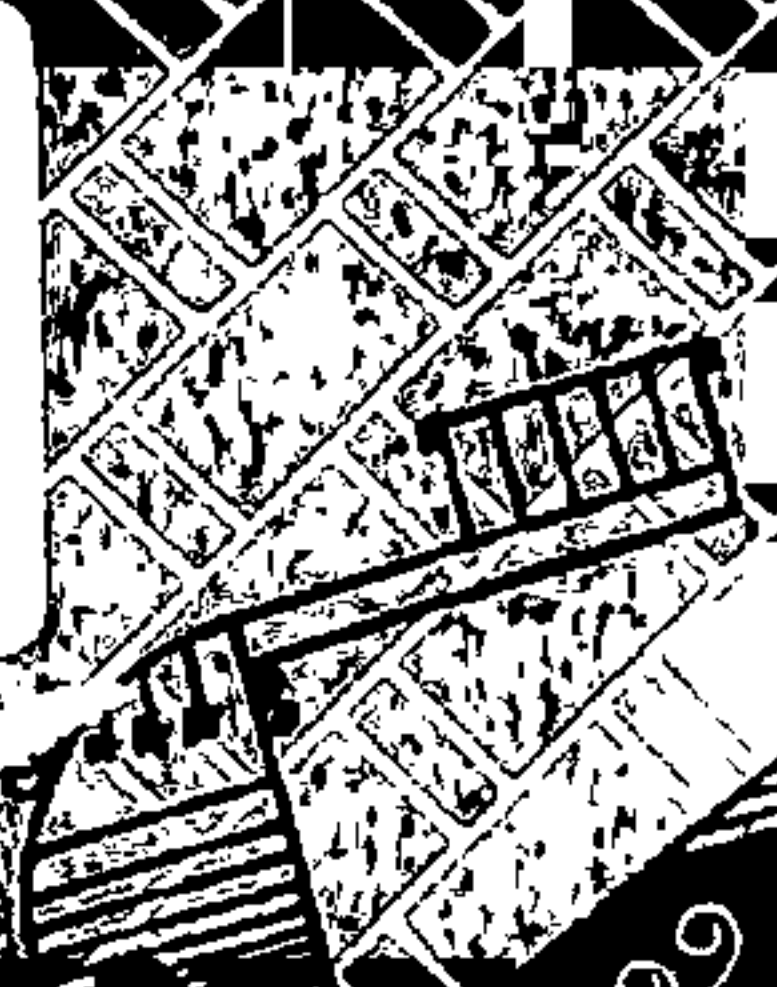
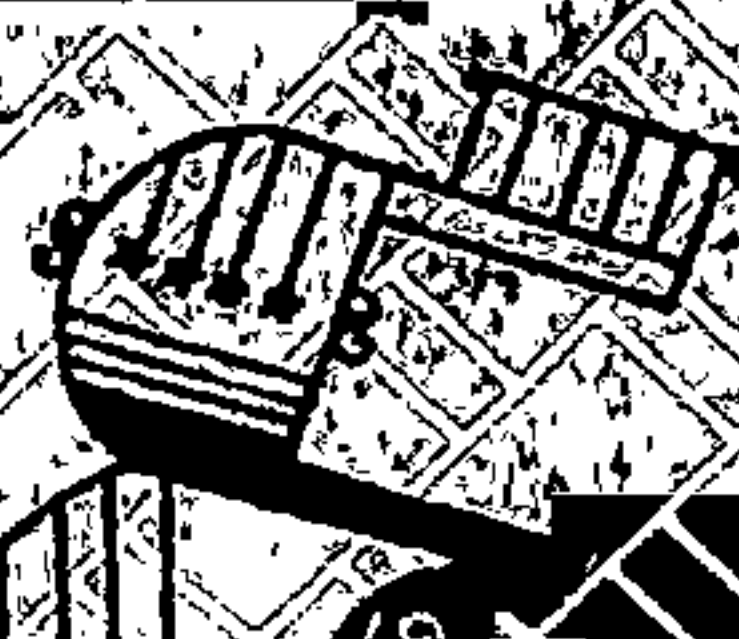
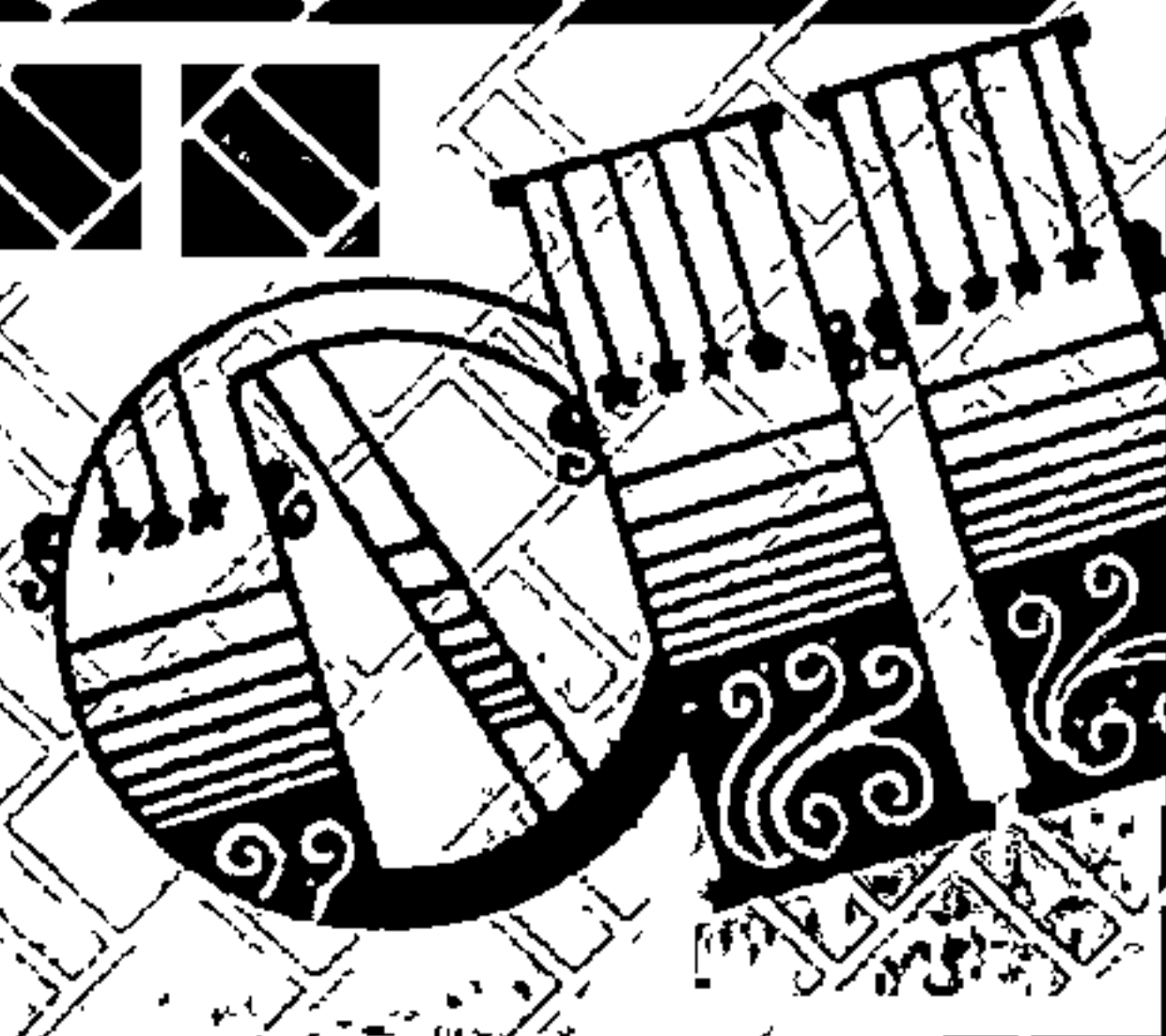

नीति व संस्कृति यांची त्रिकवण देणारा

१९६०

म. ग्रं. सं. टाणे

विषय निबंध

सं. क्र. १३१५

REFBK-0010882

Jogdhar

गोविंद सवजी चौव्कर

बालसुहृद्

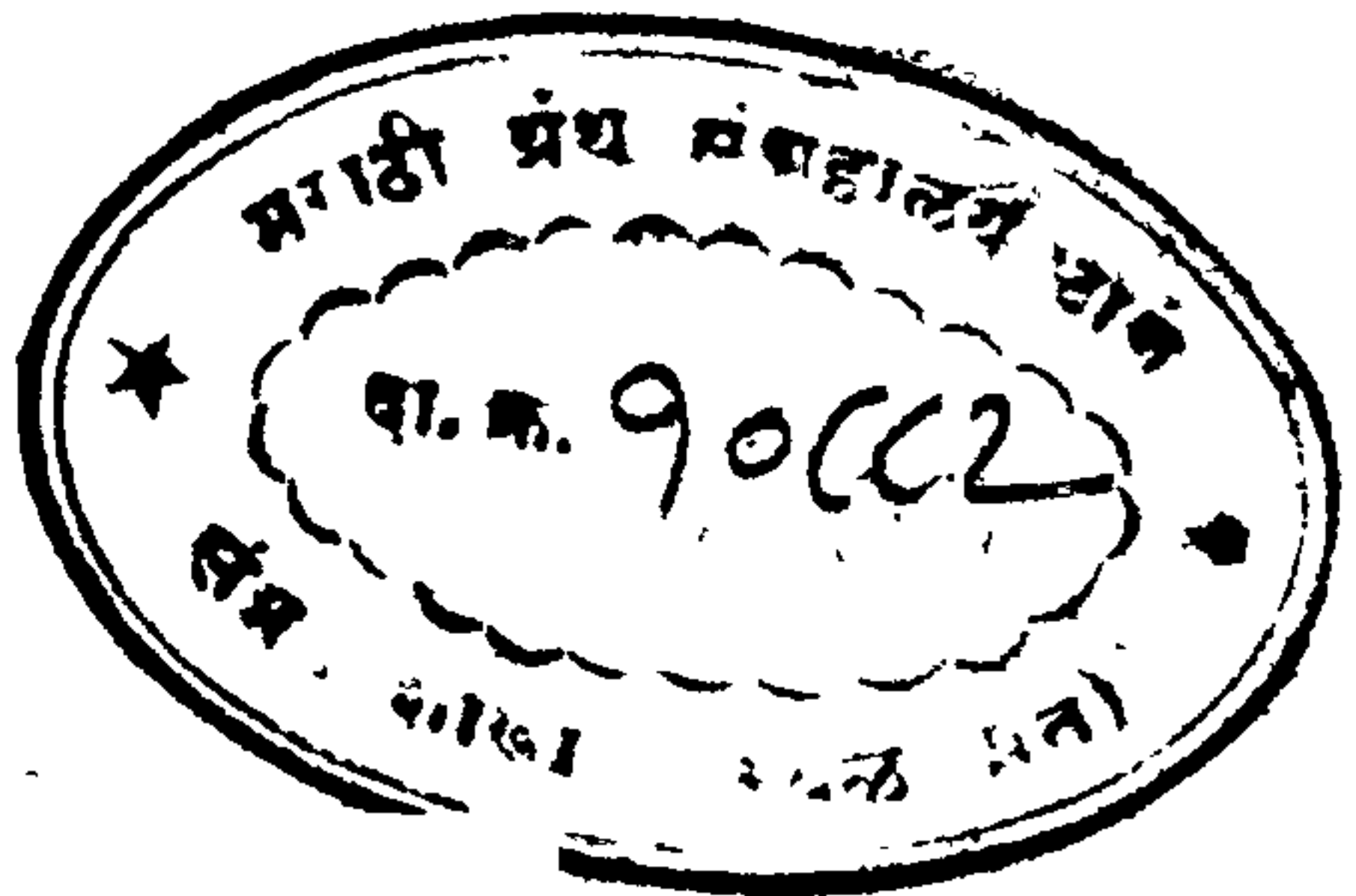
मध्यप्रांत व बन्हाड, शाळाखातें मंजुरी नंबर $\frac{१२३०}{८६१४०}$

मुंबई इलाखा शाळाखातें मंजुरी नंबर

D. P. I's No. S-86-(E) 161-c of 9th July 1940]

पराधी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. शाळा.
अंक २८२५५ वि. वि. वि.
क्रमांक ९९९५ लेखक - डॉ. वि. वि. वि.

गोविंद रावजी चोळकर, बी. ए. बी. टी.

REFB 10742

REFBK-0010882 वि

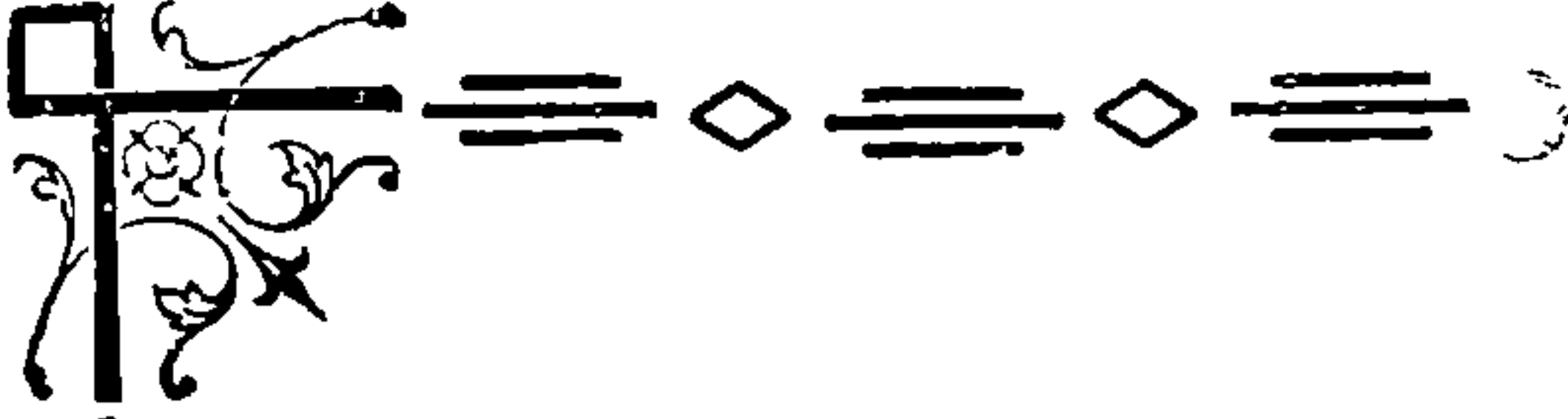
प्रकाशक :

गोविंद वामन कुलकर्णी,
महाराष्ट्र ग्रंथ-भांडार,
कोल्हापूर.

[सर्व हक्क स्वाधीन]

मुद्रक :

गो. वा. कुलकर्णी,
सेवा मुद्रणालय,
१६७, बी. वॉर्ड,
कोल्हापूर.

उपायन-पत्रिका

आजचे बालक व बालिका—

हेच भारतभूचे भावी आधारस्तंभ होत. ते
शीलसंपन्न व तेजस्वी व्हावेत व त्यांनीं
स्वदेश, स्वधर्म व स्वभाषा ह्यांच्या
उत्कर्षाकरितां झटावे या हेतूनें
लिहिलेले हें पुस्तक त्यांसच
उपायन देतो.

— लेखक.

बालसुहृद्

विद्यार्थ्यांचे मनांत स्वदेश, स्वधर्म, स्वजन व स्वभाषा यांचे-
बद्दल अभिमान जागृत करावा व त्यांनीं भारताचा अभ्युदय सतत
नजरेसमोर ठेवून आपली व्यक्तिशः सर्वांगीण उन्नति करून घ्यावी
ह्या एकाच ध्येयानें हें पुस्तक लिहिलें आहे. बृहन्महाराष्ट्रांतील
थोर थोर लेखक व शिक्षणतज्ञ स्त्रीपुरुष यांना 'बालसुहृद्' फार
आवडला आहे. तरी हायस्कुलांचे मुख्याध्यापक व शिक्षणाधिकारी
यांनीं पुरवणीवाचनाकरितां त्यांचा उपयोग करून मुलांमुलींना
चांगलें वळण देण्याचें कामीं साहाय्य करावें अशी त्यांस विनंति
आहे. पुस्तक मुंबई व मध्यप्रांत शाळाखात्यांनीं मंजूर केलें आहे.
त्याचप्रमाणें कोल्हापूर, मिरज (ज्यू.) कुरुंदवाड, इचलकरंजी
इ. मराठी संस्थ नांतून पाठ्य पुस्तक म्हणून चालूं आहे.

लेखक,
गो. रा. चोळकर.
मुख्याध्यापक

प्रथमावृत्तीची प्रस्तावना

साधारणपणें १२ ते १६ वर्षांच्या बालबालिकांकरितां मी हे लेख लिहिले आहेत. ' बाल आषोडशवर्षाद् '. सोळा वर्षांपर्यंत बाल समजावा. ह्या वयांत मुलें आडमुठी असतात असें म्हणतात. वास्तविक इतकेंच असतें कीं ह्या वयांत मुलें नुसत्या प्रेमानें किंवा धाकानें वळत नाहीत; त्यांची समजूत घालावी लागते. त्यांच्यांत थोडीशी विचार करण्याची शक्ति उत्पन्न झालेली असते, म्हणून त्यांना वळण लावूं इच्छिणारानें त्यांचें हित कशांत आहे, हें त्यांच्या बुद्धीला पटवून देण्याचाहि प्रयत्न केला पाहिजे. नुसतें, अमुक कर, नाही तर शिक्षा करीन असें म्हणून भागणार नाही.

हें वय एका दृष्टीनें फार महत्वाचें असतें. ह्या वयांत मुलांच्या विचाराला दिशा लागते. पुष्कळ वेळां योग्य मार्गदर्शक न लाभल्यामुळें त्यांची स्थिति प्रवाहपतितासारखी होते; पण तसा जर लाभला तर त्यांच्या आयुष्याला उत्तम वळण लागून त्यांचा व समाजाचा फार मोठा फायदा होण्याचा संभव असतो.

ह्या वयांत मुलें बिघडण्याचा जितका संभव असतो तितकाच तीं सन्मार्गाकडे वळण्याचा असतो. ह्या वयांतच मुलें विड्या, सिगारेट ओढावयास, नट्यापट्टा करावयास शिकतात. तर ह्याच वयांत तीं स्वदेशी माल वापरण्याच्या, व्यायाम करून शरीर बळकट बनविण्याच्या, चहा सोडण्याच्या शपथा घेतात; किंवा स्वदेश, स्वधर्म व भाषा ह्यांच्या उत्कर्षाकरितां एकाद्या त्यागी व लोकमान्य पुढाऱ्याच्या मागोमाग जाण्याचा निश्चय करतात.

ह्या वेळीं जर थोर मनाचा शिक्षक किंवा पुढारी त्यांच्या नजरेसमोर असेल तर त्यांच्या आयुष्याला इष्ट वळण लागण्यास मदत होते. ह्या वेळीं जर त्यांच्या वाचनांत उदात्त विचार सांगणारें वाङ्मय आलें तर त्याचाहि बराच अनुकूल परिणाम होतो. तें वाङ्मय त्यांच्याकरितां मुद्दाम लिहिलेलें— म्हणजे सोप्या, शुद्ध व आकर्षक भाषेंत लिहिलेलें असेल तर त्याचा परिणाम अधिक होईल हेंहि निर्विवाद आहे.

रोजच्या पण अत्यंत महत्त्वाच्या गोष्टी घेऊन तसें लिहिण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. ज्या गोष्टी मनुष्याला सद्गुणी व सुखी बनविण्यास आवश्यक आहेत त्यांचेंच महत्त्व वर्णन करून बालमनावर त्यांचा ठसा उमटावा असा माझ्या लिहिण्याचा हेतु आहे. तो कितपत साध्य झाला आहे हें वाचकांनीं ठरवावयाचें आहे. मुलांना जर हे लेख आवडले, आईबापांना जर पसंत पडले, शिक्षकांना जर मुलांना इष्ट वळण देण्याच्या कामीं उपयुक्त वाटले तर माझा हेतु सफल झाला असें मी समजेन.

हे लेख वरील लोकांना आवडल्यास आणखी निदान एक पुस्तक होईल इतके अगत्याचे विषय माझ्या दृष्टीपुढें आहेत. त्यांवर मी लिहिण्यास सुरवातहि केली आहे.

थोडक्यांत सांगावयाचें तर मुलें उद्योगी, सद्गुणी, समाज व राष्ट्रहित-तत्पर व्हावीत म्हणून व सर्वांशीं त्यांच्या हिताचे दोन शब्द बोलण्याचे प्रसंग मला लाभणें शक्य नाही, म्हणून लेखनद्वारा ते सांगण्याची संधि मी घेतली आहे.

अशा प्रकारचें पुस्तक मुलांमुलींना उपयुक्त होईल म्हणून प्रथमपासून मला उत्तेजन देणारे माझे एका वेळचे सहकारी विद्वद्भर्य प्रो. वामन मल्हार जोशी यांची या पुस्तकाचें प्रकाशन करितांना मला प्रथम आठवण होते.

इचलकरंजी,
अनंतचतुर्दशी शके १८६१ }

— गो. रा. चोळकर.

— ० —

आवृत्ति दुसरी.

बृहन्महाराष्ट्रांतील थोर थोर विद्वानांनीं व विदुषींनीं बालसुहृदाचें मनःपूर्वक स्वागत केलें व त्यास आपला आशीर्वाद दिला. अनेक प्राथमिक व दुय्यम शिक्षणसंस्थांनीं त्याची पाठ्यपुस्तक म्हणून योजना केली. अल्पावधीत दुसरी आवृत्ति काढण्याचा सुयोग या सर्वांच्या कृपेनें लाभला याबद्दल मी सर्वांचा फार आभारी आहे.

याच्या वाचनाने माझे बालमित्र व बाल-भगिनी यांना त्यांचे हित कशांत आहे ते समजले म्हणजे माझ्या लिहिण्याचे खरे चीज झाले असे मी समजेन. परमेश्वर त्यांचे कल्याण करो.

इचलकरंजी,
चैत्र शु. १ शके १८६३ }

— गो. रा. चोळकर.

—०—

तिसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना

बालसुहृदची ही तिसरी आवृत्ति प्रकाशित करतांना लेखकाला समाधान होत आहे.

आमच्या भावी पिढीला चांगल्या संवयी लागाव्यात व ती शीलसंपन्न होऊन आपला देश, धर्म व संस्कृति यांचे रक्षण व संवर्धन करण्यास समर्थ व्हावी ह्या एकाच उद्देशाने बालसुहृद् जन्माला आला आहे.

हे कार्य ध्येयवादी शिक्षकावांचून कोण करणार ? अशा शिक्षकाला त्याच्या कार्यात साहाय्य व्हावे म्हणून हे पुस्तक लिहिले आहे. यांत प्रतिपादन केलेली तत्वे शिक्षकाने मुलांच्या मनावर ठसविण्याचा प्रयत्न करावा अशी लेखकाची त्यास आग्रहाची विनंति आहे.

आपल्या सरकारला आतां शाळांतून ' नीति शिक्षण ' दिले पाहिजे असे पट्टे लागले आहे. लवकरच सरकार त्यासंबंधी कांही तजवीज करण्याच्या विचारांत आहे. संस्कृति, नीति व धर्म यांचा एकमेकांशी एवढा दाट संबंध आहे की ती निरानिराळी राहूंच शकत नाहीत. ' पुरुषसूक्तांत ' एकाच विराट पुरुषाचे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र हे अवयव होत असे वर्णन केले आहे. धर्म, नीति व संस्कृति ही एकाच ' मानवतेची ' अंगे होत.

ऋषि-मुनींना व संतांना प्रतीत झालेलें सत्य, शिव व सौंदर्य म्हणजेच ' मानवता ' मंदिराचा नीति हा पाया, संस्कृति हा गाभारा व धर्म हा कळस होय. पायावरच मंदिराची उभारणी करावी लागते. त्याप्रमाणे नीति ही संस्कृति व धर्म यांचा आधार होय.

ही तत्त्वे लहानपणापासून मुलांच्या आचरणांत यावीत म्हणून आई-बाप व गुरु यांनी प्रयत्न केला पाहिजे. त्यांना समजू लागतांच ती समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. तसा प्रयत्न ह्या पुस्तकांत केला आहे. अशा रीतीने त्यांच्या मनावर नीति-तत्त्वे ठसली की ती संस्कृति व धर्म यांचे रक्षण व संवर्धन करण्यास प्रवृत्त होतील. त्यांच्यातूनच राष्ट्राचे संवर्धन करणारे तरुण पुढे येतील. त्यांना मार्गदर्शन करण्याचे हेतूने प्रथमावृत्तीत सांगितल्या प्रमाणे ' तरुण-सुहृद् ' लिहून तयार झाला आहे. तो लवकरच प्रकाशांत येईल.

श्री. गोविंदराव कुलकर्णी यांनी बालसुहृदच्या प्रकाशनार्थे कार्य अंगावर घेतले व आज ते तिसरी आवृत्ति काढीत आहेत त्याबद्दल ते जरी लेखकाचे मित्र असले तरी त्यांचे आभार मानणे आवश्यक आहे. हल्लीच्या महर्गतेच्या काळांत असले-नीति शिक्षण देणारे- पुस्तक प्रसिद्ध करण्यास नीतिमान् माणसावांचून दुसरा कोणी धाडस करणार नाही.

ही आवृत्तिसुद्धा मागील दोन आवृत्तींचे जवळ जवळ पुनर्मुद्रणच आहे. फरक इतकाच की, मागील दोन आवृत्तीत ' अशानेच स्वराज्य गेलें ' हा लहानसा विनोदी पाठ होता. तो स्वराज्य प्राप्तीपूर्वी लिहिला गेला होता. तो स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर साहजिकच काढून टाकला आहे. विद्यार्थ्यांनी, अध्ययन करतांना सतत ध्यानांत बाळगावीत अशी कांही तत्त्वे त्यांना विशद करून सांगणारा एक पाठ, ' अनुभवाविना ज्ञान : प्राणाविना कुडी, ' नवीन लिहून पुस्तकाचे शेवटी घातला आहे. तो शेवटी घातला गेला असला तरी तो त्यांनी प्रथम वाचावा अशी त्यांना व शिक्षकांना आमची सूचना आहे.

शेवटी भारताला प्राचीन काळाप्रमाणे वैभव प्राप्त करून देणारे व नीति आणि धर्म यांचा प्रसार करणारे तरुण निर्माण होवोत अशी ईश-चरणी प्रार्थना करतो.

सगरोळी, जिल्हा नांदेड.

गुरुद्वादशी,

शके १८८२

७८

- गो. रा. चोळकर

या पुस्तकावरील थोरांचे अभिप्राय

संपादक केसरी, पुणे.

बालसुहृद् — नांवाप्रमाणें पुस्तक खरोखरच मुलांना आपल्या मित्रासारखेंच वाटेल. पण हा मित्र सन्मार्गदर्शक असल्यामुळें त्याच्या संगतीत जे मुलगे व मुली कांहीं काळ घालवतील त्यांत त्यांना बहुमूल्य बोध मिळाल्यावांचून खास राहाणार नाही. रा. चोळकर हे यशस्वी शिक्षक व त्या दृष्टीनें बालांचें मनोगत एकाद्या मनकवड्याप्रमाणें बरोबर समजून घेणारे आहेत. अशा सत्पात्र लेखकाकडून ज्या प्रकारच्या पुस्तकाची अपेक्षा कोणी करील त्या प्रकारचें हें पुस्तक झालें आहे. पुस्तकांतील प्रत्येक लेखांत बोध तर आहेच पण तो इतक्या खुबीनें व रसिकतेनें केला आहे की, कोणताहि लेख वाचकांचें मन वेधून घेतल्याशिवाय राहात नाही. अशी पुस्तके मुलांच्या वाचनांत येतील तर त्यांना स्वतःच्या दोषाचा तिडकारा वाटून सद्गुण संपादण्याची इच्छा हटकून होईल. आपली मुलें उत्कृष्ट नागरिक निपजावयास पाहिजे असतील तर पालकांनी व शिक्षकांनी त्यांच्या हातीं असलीं पुस्तके देणेंच योग्य ठरेल.

— ० —

पंडित सातवळेकर, संपादक पुरुषार्थ

श्री. चोळकर हे आज गेलीं दोन तपें अध्यापनाच्या पवित्र धंद्यांत रमून गेले आहेत. विद्यार्थ्यांशीं सतत परिचय असल्यानें, त्यांच्या आवडी-निवडी काय असतात, त्यांचें कोठें चुकतें, त्यांना कोणत्या भाषेत कसे सांगितलें असतां रुचतें व पचतें, हें त्यांनीं अचूक अजमावलें आहे. प्रस्तुतच्या शिक्षणक्रमांत नीतिशिक्षणाला मानाचें स्थान देणें केव्हांहि अगत्याचें झालें आहे. नीतिशिक्षणामुळें स्वत्वाचा अभिमान ज्यांच्या ठिकाणीं भिनला आहे व कर्तव्यप्रीति ज्यांच्या अंगीं बाणली आहे, असेच विद्यार्थी राष्ट्राला भूषणभूत होतात. या हेतूनें हें पुस्तक लिहिण्यांत आलें

असून लेखकाचा हा उद्देश खात्रीने सफल झाला आहे आणि नीति-शिक्षणावरील एक उत्तम पाठ्य पुस्तक या दृष्टीने या पुस्तकाचा फार उपयोग होईल, यांत शंका वाटत नाही.

पहिल्याच 'प्रार्थना' या निबंधांत प्रार्थनेचें महत्त्व, तिचे उत्तम परिणाम व गायत्री मंत्राची श्रेष्ठता यांचें विवेचन आहे. मनाची चांगली तयारी व्हावी, या दृष्टीने 'शीलपालन' निबंधांतील विचारसरणी सरस असून सत्यनिष्ठा, बाणेदारपणा, बंधुभाव व राष्ट्रभक्ति यांची जोपासना कशी आवश्यक आहे, हें त्यांनी दाखविलें. 'दैनंदिनीचें महत्त्व' हा निबंध आत्मनिरीक्षणाचें महत्त्व पटविणारा असून 'वाचन' व 'सौजन्य' हे निबंधहि मानसिक शक्तीच्या विकासास दिशा दाखविणारे आहेत. राष्ट्रधर्म हा त्यांचा निबंध उत्कृष्ट असून 'संस्कृत' भाषा 'सृष्टि-सौंदर्य, व 'आरामरचना' हे निबंध नाविन्यपूर्ण आहेत.

श्री. चोळकर यांची लिहिण्याची शैली त्यांच्या प्रस्तुत विषयास साजेशी सहजसुंदर आहे. विषय कसाहि असला तरी स्वानुभवाचा मसाला घालून ते तो चटकदार बनवितात; दृष्टांत व सुभाषितें यांची अधूनमधून पेरणी केल्यामुळें सर्वच लेख रसाळ झाले आहेत. विद्यार्थी पवित्र शिक्षणानें सुसंस्कृत व्हावे, हा हेतु तर सफल झाला आहेच, पण तें शिक्षण देण्याची त्यांची पद्धतहि मोठी प्रासादिक आहे. त्यामुळें कंटाळा असा येत नाही. विद्यार्थ्यांना हें पुस्तक अधिक आवडेल व सर्व पालकांनाहि तें आपल्या मुलांच्या हाती देण्यास योग्य वाटेल यांत शंका नाही.

— ० —

संपादक काळ, पुणें.

तरुण पिढी ही भावी राष्ट्राची आधारस्तंभ, कर्तबगार व तेजस्वी अशी निर्माण होण्यास बालपणीच तिच्यावर चांगले संस्कार झाले पाहिजेत. व ते होण्यास त्यांच्यापुढें त्यांच्या मनाला इष्ट वळण लावणारें वाङ्मय अधिकाधिक यावयास पाहिजे. या दृष्टीने पाहातां प्रस्तुतचें 'बालसुहृद्' हें पुस्तक अत्यंत स्वागताहर् आहे, यांत शंका नाही.

वर लिहिल्याप्रमाणें बालमनावर विशिष्ट संस्कार करण्याच्या दृष्टीनें हें लेखन करण्यांत आलें आहे. अशा तऱ्हेचें लेखन यशस्वी होण्यास मुलांच्या अंतरंगांत शिरून त्यांना समजेल व पटेल अशा पद्धतीनें लिहिण्याची व मुलांच्या भूमिकेवरून विचार करण्याची शैली अवगत पाहिजे. ही शैली फारच थोड्या लोकांना साधते. सुदैवानें अशा थोड्या लोकांतच प्रस्तुत पुस्तकाचे लेखक श्री. चोळकर यांचा अंतर्भाव करण्यास हरकत नाही. श्री. चोळकर यांच्या लेखनांत मुलांच्या स्वभावाचें सूक्ष्मज्ञान, त्यांच्या कल्याणाची तळमळ व निवेदनाचा जिव्हाळा प्रतिबिंबित झालेला आहे. मातेचा प्रेमळपणा व पित्याची कर्तव्यबुद्धि यांचा मधुरसंगम प्रस्तुत कृतींत आढळतो. थोडक्यांत सांगावयाचें झाल्यास लेखकाच्या शिक्षणक्षेत्रांतील अनुभवांचा परिपाक म्हणजे प्रस्तुत पुस्तक होय.

भाषाशैली आकर्षक असूनहि कृत्रिम नाही; उलट ती सुटसुटीत, सुबोध असून सहजता हा तिचा गुण आहे. किंहुना सहजता व अंतःकरणाची तळमळ हीच चोळकरांच्या लेखनशैलीचीं दोन प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाही.

विवेचनाला निवडलेले विषय महत्त्वाचे असूनहि त्यांत विविधता भरपूर आहे. आरामरचना, सृष्टिसौंदर्य, रत्नाकर इ. लेखांत लेखकाची अभिजात रसिकता जशी प्रत्ययास येते, तशी माझे गुरुजी, आईचें मुलास पत्र, प्रेमबंध इ. लेखांत भावनोत्कटता दिसून येते. विशेषतः 'माझे गुरुजी' या लेखांत जुन्या वळणाच्या सद्वर्तनी गृहस्थाचें शब्दचित्र अतिशय सहृदयतेनें रेखाटलें आहे. माहितीच्या भरीवपणाच्या दृष्टीनें संस्कृत भाषा हा लेख पाहाण्यासारखा आहे. एकंदरीनें प्रस्तुत पुस्तकानें बालवाङ्मयांत मौल्यवान भर पडेल यांत शंका नाही.

—०—

श्री. साने गुरुजी, अमळनेर.

श्री गोविंदराव चोळकर, इचलकरंजी हायस्कूलचे हेडमास्तर हे माझे स्नेही आहेत. श्री. चोळकर यांचें १॥ तप आज अध्यापनांत गेलें. शिक्षकाचे कामांत ते रंगले आहेत. बालसुहृद् हें अप्रतिम पुस्तक लिहून

ते मुलांचे खरोखरच प्रेमळ मित्र झाले आहेत. या पुस्तकांतील कांहीं निबंध १९२८।२९ मध्ये अमळनेरच्या विद्यार्थी मासिकांत प्रसिद्ध झाले होते. हे निबंध हळुहळू जमत गेले; हे निबंध सोपे सुटसुटीत आहेत. त्यांत पाल्हाळ नाही. त्यांत कठिणपणा नाही. भाषा साधी असून सहृदय आहे. संस्कृतांतील निरनिराळी सुभाषिते विखुरलेली पाहून आल्हाद होतो. हे निबंध वाचून मुलांस बोध, आनंद मिळेलच, त्याबरोबर बहुश्रुतपणाहि लाभेल. हे निबंध म्हणजे मोगन्याची जणू फुलें; तृणपर्णावरील गोड दंवबिंदु.

साधे परंतु सुंदर व निर्मळ आणि पवित्र. या निबंधांच्या मांडणीतही एक हेतु दिसतो. आरंभी देवाचें स्मरण, मग देशाचें, मग आईबाप, गुरु आले आहेत. मग प्रेमळ भावंडे. या सर्वांची ओळख झाली. या सर्वासंबंधी आपली कर्तव्ये असतात. ती पार पाडण्यास मनुष्याने शरीर, हृदय व बुद्धि यांचा विकास केला पाहिजे. त्याला अनुलक्षून पुढील निबंध आहेत. शरीराला व्यायाम व ब्रह्मचर्य. शरीर व मन प्रसन्न राहावें म्हणून सृष्टिसौंदर्याचा परिचय. देवाचें सृष्टिसौंदर्य पाहून स्वतःहि तें निर्माण करावें म्हणून 'आरामरचना;' जीवनांतहि बाग फुलावी म्हणून शीलपालन. अशा प्रकारें एक संगति आहे. परंतु बाग कितीहि चांगली केली तर कीड लागतां कामा नये. म्हणून बत्तीसाव्या निबंधांत 'व्यसन' हा निबंध लिहून धोक्याची सूचनाहि आहे. असो. हे निबंध गोड आहेत. उद्बोधक आहेत. विद्यार्थ्यांस व शिक्षकांस हे फार आवडतील अशी मला आशा आहे.

— 5 —

आचार्य स. ज. भागवत

सध्यां महाराष्ट्रांत खेड्यांतून आणि शहरांतून मुलांचें आणि मुलींचें शिक्षण झपाट्याने वाढूं लागलें आहे. साक्षरतेच्या मोहिमेला सर्वत्र सुरवात झाली आहे. अशा वेळीं साक्षरांच्या हातीं जीवनाला सर्व दृष्टींनी शुद्धि आणि समृद्धि आणणारें वाङ्मय कसे पडेल हा मोठा प्रश्न उपस्थित झाला आहे. या प्रश्नाचा यशस्वी उलगडा झाला नाही तर शिक्षणामुळे

लाभ व्हावयाचा एकीकडेच राहून घोर हानि मात्र होईल. श्री. गोविंदराव चोळकर यांचा ' बालसुहृद् ' वाचल्यानंतर मला असे वाटले की, हे पुस्तक महाराष्ट्रांत प्रत्येक घरी गेलें पाहिजे. कारण यांतील लेखांत विषयाची विविधता, भाषेचा सोपेपणा आणि शैलीचा रसाळपणा एवढेंच गुण आहेत असें नाही. जीवनांतील सर्वश्रेष्ठ आकांक्षा यांत अतिशय रोचकपणें व्यक्त झालेल्या आहेत. रवींद्रनाथांनी आपल्या एका कवितेंत म्हटल्याप्रमाणें प्रत्येक बालक हें ' निजेर से विश्वदेवतार ' याप्रमाणें स्वतःचें, विश्वाचें आणि विश्वदेवतेचें असतें. याची जाणीव जितक्या लवकर त्याला, त्याच्या चालकांना आणि त्याच्या शिक्षकांना होईल तितकें चांगलें. उपनयनामध्ये हीच दृष्टि होती. विद्या, ब्रह्मचर्य आणि प्रार्थना या तीन साधनांचा त्यांत समावेश केला जात असे. शिक्षणानें आणि वाङ्मयानें मुलांना या तीनहि गोष्टी दिल्या पाहिजेत. ' बालसुहृद् ' ज्या बालांच्या हातीं जाईल त्यांना स्वतःची, स्वतःभोंवतीं पसरलेल्या समाजाची आणि विश्व व्यापून राहिलेल्या सत्तत्त्वाची कर्तव्ये करण्यास प्रेरणा देत राहील यांत मला मुळीच संशय वाटत नाही.

—*—

श्रीमती सौ० कमलाबाई टिळक, एम्. ए., बडोदे.

(निवृत्त प्रिन्सिपॉल वुडमेन्स कॉलेज, काशी विद्यापीठ)

शालेय शिक्षणांत नीति-शिक्षणाला प्रमुख स्थान असलें पाहिजे, ही गोष्ट बह्विधा आज निर्विवाद ठरली आहे. मात्र या शिक्षणाचा अभ्यासक्रम कसा आंखावा, त्याची पाठ्य पुस्तके काय स्वरूपाची असावीत, याबद्दल निश्चित मत अजून झालेलें दिसत नाही. तद्विषयक निरनिराळे प्रयोग शिक्षण क्षेत्रांतून ठिकठिकाणी चालू आहेत. अशा स्थितीत श्रीयुत चोळकर यांचें ' बालसुहृद् ' हें पुस्तक एक मोठी उणीव भरून काढीलसें वाटतें. सुबोध व रसाळ भाषेत, मित्रत्वाच्या नात्यानें, अनेक अमोल नीतितत्त्वे बालवाचकांच्या हृदयांवर ठसवण्याचा या पुस्तकांत प्रयत्न केला आहे, व तो अत्यंत यशस्वी झाला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. ब्रह्मचर्य,

व्यायाम, उद्योग, वाचन, वक्तृत्व, वक्तृशीरपणा, शीलपालन इत्यादि विषयांच्या चर्चेने विद्यार्थ्यांची शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक वाढ उत्तम होण्यास मदत होईल, तर मातृभक्ति, पितृभक्ति, गुरुभक्ति, कौटुंबिक कर्तव्ये, औद्योगिक शिक्षण, राष्ट्रधर्म यासंबंधी लेखकाने दिलेल्या उत्तम उपदेशांच्या मननाने मुले उत्कृष्ट नागरिक व निपुण समाजसेवक बनतील.

एकंदरीने दीडशे पानांच्या लहानशा मर्यादित, पंधरा सोळा वर्षे वयांच्या मुलांना आवश्यक तेवढे सारे नीतिशिक्षण लेखकाने चतुरस्रपणे बसवले आहे. व यामुळे उपरोक्त विषयावरील पाठ्य पुस्तक म्हणून 'बालसुहृद्' याचा अतिशय उत्तम उपयोग होईल यांत शंका नाही.

— ० —

रावसाहेब ना. गो. चाफेकर, बी. ए. एल्. एल्. बी.,

बदलापूर [ठाणे]

प्रत्येक मुलामुलीला नागरिकत्वाचे शिक्षण मिळणे अवश्य आहे. राष्ट्रांतील प्रत्येक व्यक्तीची राष्ट्रसेवाविषयक उपयुक्तता वाढविणे हे उपरिनिर्दिष्ट शिक्षणाचे कार्य आहे. हे शिक्षण जेणेकरून लाभेल अशी पुस्तके शिक्षणक्रमांत समाविष्ट करणे अगत्याचे आहे. ह्या दृष्टीने विचार करतां चोळकर यांचे 'बालसुहृद्' हे पुस्तक अत्यंत उपयुक्त होईल ह्याविषयी मला शंका वाटत नाही. मुलामुलींचे शरीर, मन, बुद्धि सुदृढ व सुसंस्कृत होऊन प्रौढपणी ती आदर्शभूत नागरिक बनतील अशी प्रस्तुत पुस्तकाची रचना ग्रंथकारांनी केली आहे. भाषा विषयाला अनुरूप अशीच प्रौढ व सुबोध आहे. अशा पुस्तकांचे वाचन शाळांतील विद्यार्थ्यांकडून सक्तीने करून घेण्यांत आले पाहिजे. प्रस्तुत उपक्रमावरून ग्रंथकर्त्यास अशी सूचना करावीशी वाटते की, त्यांनी अशा तऱ्हेची आणखी दोन तरी पुस्तके लिहावी आणि भावी पिढी कार्यक्षम करण्याचे श्रेय द्यावे.

— ० —

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	ओळ	अयोग्य	योग्य
६२	१७	डपाय	उपाय
७३	८	किती शर्मेची गोष्ट.	गोष्ट !
७५	७	पुकळ	पुष्कळ
७६	११	प्रमाणावर असत.	प्रमाणावर • अवलंबून असत.
७८	१८	प्रेमागे	प्रेमानें
७९	९	लहान पासून	लहानपणापासून
७९	२४	विसणार	विसरणार
८०	१६	प्रगट	प्रकट
८३	१७	प्रगट	प्रकट
८७	२०	उपनिषिदे	उपनिषदें
९०	५	व्यासाच	व्यासांचें
९५	१	गूळ	मूळ
१०३	९	उपावासाची	उपवासाची
१०३	१५	सोडून चाल	सोडून चाल !
१०३	२१	असहि	असेंहि
१०६	२४	धर्मावर	धर्मावर
१२२	६	सोडवूनहि	सोडवूनहि दुसरीं तशीं

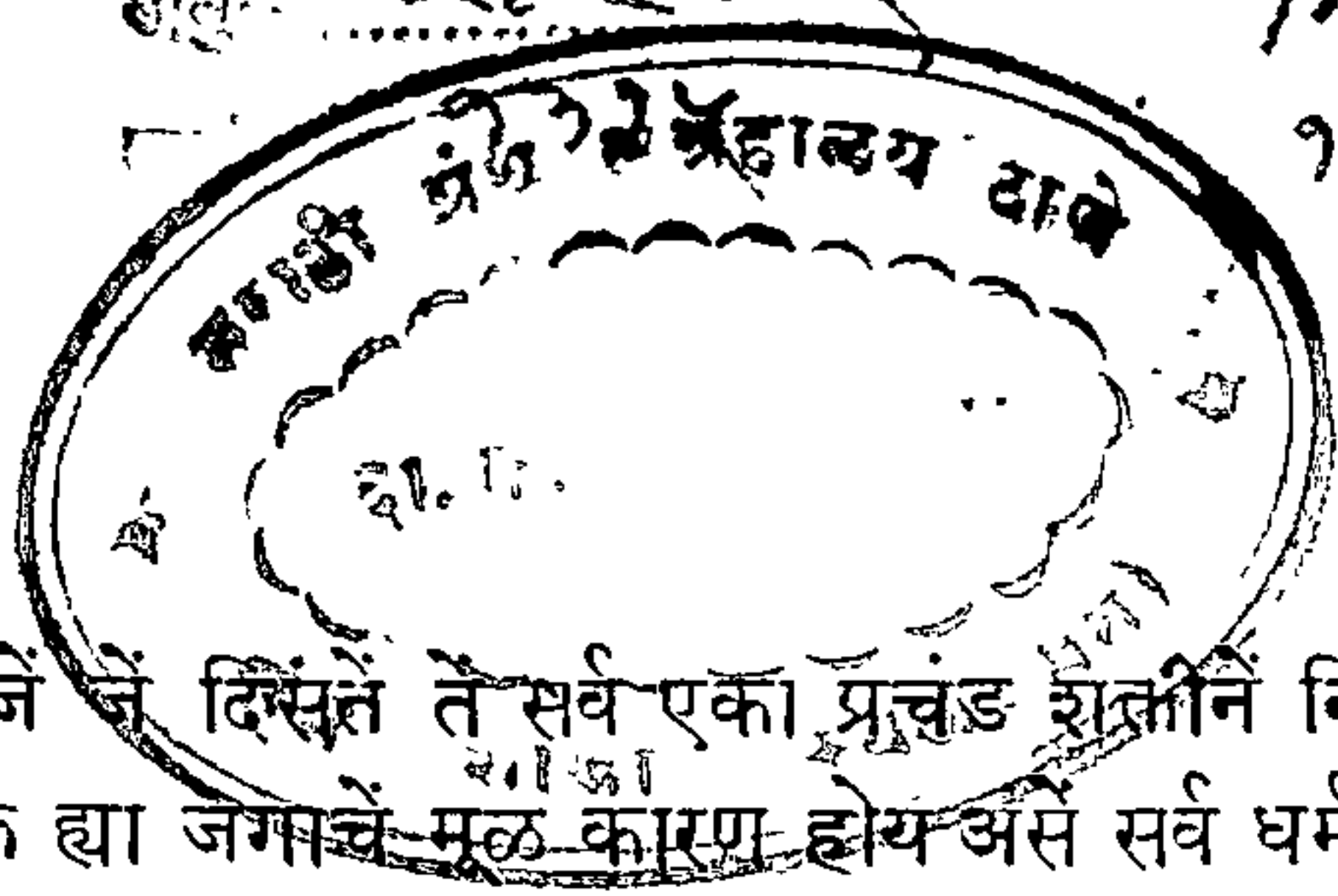
-: अनुक्रमणिका :-

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
१ प्रार्थना ...	१	१८ उद्योग ...	६३
२ राष्ट्रधर्म ...	३	१९ वाचन ...	६६
३ मातृदेवो भव ...	६	२० प्रेमबंध ...	६८
४ पितृभक्त श्रावण ...	९	२१ आईचें मुलास पत्र	७१
५ माझे गुरुजी ...	११	२२ रत्नाकर ...	७५
६ माझी भावंडे ...	१४	२३ भाऊबीज ...	७७
७ शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् । ...	२०	२४ सौजन्य ...	८०
८ ब्रह्मचर्य ...	२७	२५ झोंप ...	८४
९ सृष्टिसौन्दर्य ...	३०	२६ संस्कृत भाषा ...	८७
१० आरामरचना ...	३५	२७ दुराग्रह सोडा ...	९३
११ शीलपालन ...	३८	२८ साधु पुरुष कसे ओळखावेत? ...	९५
१२ वक्तृत्व ...	४१	२९ एक अर्वाचीन संत ..	९९
१३ वक्तृत्व कलेचा अभ्यास ...	४५	३० धर्म व उपवास ...	१०२
१४ वेळाचा सदुपयोग	४८	३१ औद्योगिक शिक्षण	१०८
१५ वक्तृशीरपणा ...	५२	३२ व्यसनं ...	११६
१६ एका पदवीधराचे स्वगत विचार ...	५४	३३ अनुभवाविना ज्ञान व प्राणविना कुडी...	१२१
१७ दैनंदिनीचें महत्त्व ..	५९	परिशिष्ट ...	१३४

पुस्तक संख्या २८२०५

१८९५

१५५५

प्रार्थना

: १

आपणांस जें जें दिसलें तें सर्व एका प्रचंड शक्तीने निर्माण केलें असून, ती शक्ति ह्या जगाचें मूळ कारण होय असें सर्व धर्म मानतात. ही शक्ति सर्वसामर्थ्यसंपन्न, सर्वज्ञ व दयाळु आहे. ही शक्ति म्हणजेच परमेश्वर व त्याची कृपा संपादन करण्याचा मार्ग, त्याची मनोभावानें प्रार्थना करणें हा होय असें सर्व धर्मांतून सांगितलें आहे.

सर्व धर्मांनीं प्रार्थनेचे मंत्र दिले असून प्रार्थनेच्या वेळाहि ठरवून दिल्या आहेत. हिंदुधर्मांत दोनहि संध्यासमय व मध्याह्न ह्या प्रार्थनेच्या मुख्य वेळा सांगितल्या आहेत. ह्या वेळीं नदीकांठी किंवा समुद्र-किनारी किंवा दुसऱ्या एखाद्या शान्त व पवित्र जागीं प्रार्थना करावी अशी धर्मशास्त्राची आज्ञा आहे.

प्रार्थनेचा मुख्य हेतु परमेश्वरानें आपणांस सद्बुद्धि द्यावी व त्याच्या कृपेनें आपणांस सत्याचें यथार्थ ज्ञान व्हावें हा होय. अज्ञानानें आपण प्रमाद करितों; किंवा आपल्या हातून ते घडतात. ते बंद होऊन आपली सुधारणा होण्यास ज्ञानाशिवाय दुसरा मार्ग नाहीं.

अज्ञान हेंच सर्व दुःखाचें मूळ आहे; व त्याचा निरास ज्ञाना म्हणजे आपण सुखी होतो. म्हणून देवाजवळ समर्थांनीं, 'बुद्धि दे रघुनायका' असें वारंवार मागणें केलें. ऋषींनीं 'तमसो मा ज्योतिर्गमय' 'अज्ञानांधकार नाहींसा करून, हे देवा, मला ज्ञान-प्रकाश दे' अशी प्रार्थना केली. 'हे सवितृदेवा, तुझ्या श्रेष्ठ तेजाचें आम्ही ध्यान करितों, आमच्या बुद्धीला तूं प्रेरणा दे.' अशी तेजोराशी सूर्यदेवाची प्रत्यहीं द्विज प्रार्थना करितात. सर्व प्रार्थनामंत्रांमध्ये हा

गायत्री मंत्र श्रेष्ठ होय. ह्यापेक्षां उच्च प्रतीची प्रार्थना असूंच शकणार नाहीं.

आपण देवाजवळ जें मागूं तें शहाणपणाचें असेल किंवा नसेलहि. नसल्यास आपण मागितलेल्या वस्तूनेंच आपणांस सुख होण्याऐवजी दुःख होईल असा विचार मनांत आणून शहाणे लोक, 'देवा, तुला योग्य वाटेल तेंच देव तुला योग्य वाटेल तसें आम्हांला ठेव' अशी परमेश्वराला प्रार्थना करितात. ही प्रार्थना श्रेष्ठ प्रतीची असून हीच दुःखांतून मुक्त करणारी होय.

परमेश्वरावर संपूर्ण विश्वास ठेवून आपलें कर्तव्य करावें. तोच आपणांस मार्ग दाखवील, तोच आपणांस सर्व दुःखांशीं झगडण्यास सामर्थ्य देईल, असा विश्वास सर्व भक्त बाळगितात.

परमेश्वरावर विश्वास ठेवणें म्हणजे 'असेल माझा हरि, तरी देईल खाटल्यावरी।' या वचनांत भासणारा दुवळेंपणा व आळस नव्हे. त्यानें दिलेल्या बुद्धीला अनुसरून आपलें कर्तव्य करीत जावें आणि त्याच्यावर पूर्ण विश्वास ठेवावा म्हणजे तो आपल्याला योग्य मार्ग दाखवील अशी गायत्री बाळगणें म्हणजेच खरी श्रद्धा होय. 'श्रद्धावान् लभते ज्ञानम्' ह्या भगवद्‌वचनाचा खरा अर्थ असा आहे.

कोणी देवाजवळ धन मागतो. कोणी पुत्रादिक मागतो, कोणी सुंदर बायको मागतो, तर कोणी शत्रूचा नाश होवो म्हणून प्रार्थना करितो. पण ह्या सर्व प्रार्थना कनिष्ठ प्रतीच्या असून खरी प्रार्थना वर सांगितल्याप्रमाणें गायत्री मंत्रांत आहे.

मुलांनो, रोज सकाळीं उठल्याबरोबर व रात्री झोपीं जाण्यापूर्वी परमेश्वराची प्रार्थना करीत जा. उठल्यावर जी प्रार्थना कराल तीत आपल्या हातून चांगली कामे व्हावीत, चुका होऊं नयेत म्हणून सामर्थ्य देण्यास देवाला विनंति करा. झोपीं जाण्यापूर्वी तुमच्या हातून कळत वा नकळत घडलेल्या चुकांबद्दल परमेश्वराची क्षमा मागा व

जीं चांगलीं कामें तुम्हीं केलीं असतील तीं त्याच्या चरणीं अर्पण करा; कारण आङ्ग्ल कवि टेनिसन् म्हणतो—

‘More things are wrought by prayer than this world dreams of.’

‘माणसाला कल्पना होणार नाही अशा आश्चर्यकारक गोष्टी प्रार्थनेच्या योगानें साध्य होऊं शकतात.’

• •

राष्ट्रधर्म

: २

एखाद्या देशांतील रहिवाश्यांनीं त्या देशाची सुस्थिति राहावी म्हणून जें केलें पाहिजे तो त्यांचा राष्ट्रधर्म होय. स्वतःची किंवा कुटुंबाची सुस्थिति राखण्याकरितां जें केलें पाहिजे तो व्यक्तिधर्म होय. व्यक्तिधर्मापेक्षां राष्ट्रधर्म श्रेष्ठ मानला तरच एखाद्या राष्ट्राची भरभराट होऊन ती टिकेल. थोरल्या शिवाजीमहाराजांनीं दक्षिणेंत राष्ट्रधर्माची जाणीव उत्पन्न करून स्वराज्य मिळविलें. संभाजी महाराजांना कैद करून औरंगजेवानें त्यांचा बळी घेतल्यावर मराठ्यांचें राज्य नाहीसें होण्याच्या बेतांत होते. परंतु संताजी, धनाजी वगैरेसारख्या पुरुषांच्या मनांत महाराष्ट्रधर्माची ज्योत तेवत असल्यामुळें हरप्रयत्न करून त्यांनीं ‘खूप शर्तीनें’ राज्य राखिलें; ‘मराठा तितुका’ एक झाला — जिवावर उदार झाला म्हणून बाजू सांवरली.

ह्याच्या उलट रावबाजीच्या वेळीं हा राष्ट्रधर्म नाहीसा होऊन सर्व सरदार आपापला स्वार्थ साधण्यांत दंग होऊन गेले. होळकर शिंदे, भोसले, गायकवाड वगैरे मराठे सरदारांनीं इंग्रजांशीं स्वतंत्र तह केले. प्रत्येकजण आपापल्यापुरतें पाहूं लागला. परिणाम असा झाला कीं, मराठी राज्य उलथून पाडणें इंग्रजांस अवघड गेलें नाहीं.

भारतीय लोक शौर्य, साहस, कल्पकता वगैरे कोणत्याहि गुणांत पाश्चात्यांपेक्षां कमी नाहींत. असें असून मूठभर इंग्रजांनीं एवढ्या अवाढव्य देशावर दीडशें वर्षे राज्य केलें ह्याचें कारण काय ? ह्याची जरी अनेक कारणें असलीं तरी त्यांत मुख्य कारण त्या लोकांचा राष्ट्राभिमान नेहमीं जागृत असतो हें होय. आपल्या देशाकरितां ते वाटेल तो स्वार्थत्याग करण्यास तयार असतात. देशावर संकट आल्यास तें दूर करण्याकरितां मतभेद, पक्षभेद विसरून हे लोक जिवावर उदार होतात. इंग्लंडचा इतिहास अशा उदाहरणांनींच उज्ज्वल बनला आहे. ते आपापसांत भांडतील, एकमेकांना जालतील, परंतु राष्ट्रहिताचा प्रश्न उत्पन्न होतांच सर्व एक होतील. दोघांच्या भांडणांत तिसऱ्याचा केव्हांहि लाभ होऊं देणार नाहींत.

ह्याच्या अगदीं उलट आमंची स्थिति ! राघोबानें आपल्या पुतण्याच्या, नातवाच्या विरुद्ध इंग्रजांची मदत मागितली आणि परकीयांना आपल्या घरांत घेतलें; ते तेथेंच कायमचा तळ देऊन बसले व मालकाला त्यांनीं बाहेर घालवून दिलें.

आजहि आम्ही तोच आत्मघातकीपणा चालू ठेविला आहे. स्पृश्य-अस्पृश्य, ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर, हिंदु-मुसलमान ह्या भेदांना अवास्तव महत्त्व देऊन आम्ही आमचें राष्ट्रीयत्व विसरलों आहोंत. वास्तविक पहातां आम्ही सर्व हिंदूभूचीं लेकरे असून तिच्या सौभाग्यरक्षणाकरितां कोणताहि त्याग करण्यास आम्ही तयार असले पाहिजे. हा धडा इतक्या दिवसांत आम्ही परक्यांच्या लाथा खाऊन शिकलों नाहीं तर आमच्या मूर्खपणाला सीमाच नाहीं म्हणायची !

जवळचे कोण व परके कोण हा विचार मनांत नेहमीं बाळगून आपापसांत कितीहि भांडणें असलीं तरी परकीयांचा हात मध्यें शिरून देणें हें शहाणपणाचें लक्षण होय. हाच बोध आपला राष्ट्रीय ग्रंथ जो महाभारत त्यामध्ये भगवान् व्यासमुनींनीं धर्मराजाच्या मुखानें

केला आहे.

तो प्रसंग म्हणजे श्रीमन्महाभारतांतील 'घोषयात्रा' प्रसंग होय. वनवासी पांडवांना आपलें ऐश्वर्य दाखवून खिजविण्याकरितां दुर्योधन-दुःशासनादिक त्यांचे बंधू मोठ्या दिमाखानें द्वैतवनांत दाखल झाले. तेथें एका सरोवरांत चित्रसेन गंधर्व अप्सरांसहित जलकीडा करीत होता. दुर्योधन-कर्णादिकांनीं अशा रीतीनें अवचित येऊन आपल्या क्रीडेंत व्यत्यय आणावा हें त्यांस खपलें नाहीं. गंधर्वांची व कौरवांची चकमक उडून त्यांत कौरवांचा पराभव झाला. कर्ण पळून गेला. चित्रसेन दुर्योधन व त्याच्या स्त्रिया यांस बांधून घेऊन चालला. कौरवांच्या अमात्यांनीं ही बातमी धर्मराजाला सांगितली व दुर्योधन आणि त्याच्या स्त्रिया यांस सोडवून आणण्याविषयीं विनंति केली. भीमाला वाटलें, बरें झालें. परस्पर तिन्हाइताकडूनच कांटा निघाला.

पण धर्मराजास तें मानवलें नाहीं. आपल्या भावांना परकीयांनीं कैद करून न्यावें व आपण तिकडे दुर्लक्ष करावें हें त्यास खपेना. त्यानें अर्जुन व भीम यांस दुर्योधन व त्याच्या स्त्रिया यांस सोडवून आणण्यास आज्ञा केली. धर्मराज म्हणाले, "आपापसांत भांडतांना ते शंभर व आपण पांच, परंतु परका चालून येईल तर आपण एकशेंपांच आहोंत."

केवढें उदात्त तत्त्व ! याचा विसर पडल्यामुळेंच आपल्या राष्ट्राचें अनेक वेळां अपरिमित नुकसान झालें आहे.

राष्ट्राकरितां जीविताचाहि यज्ञ करण्यास जे लोक तयार असतात त्यांचेंच स्वातंत्र्य टिकतें व त्यांचीच भरभराट होते. राष्ट्रहिताचा विसर पडून व्यक्तिस्वार्थ बळावला कीं राष्ट्र अधोगतीच्या मार्गाला लागतें व अल्पकाळांत प्रबळ शत्रु त्याचें स्वातंत्र्य हिरावून घेतो. व मग त्या राष्ट्राची स्थिति 'फारच बरी निरयगति, परवशता शतगुणें करी जाच' या पंतोक्तींत वर्णन केल्याप्रमाणें अत्यंत

दुःसह होऊन राहते.

आपल्या देशाचा अभिमान बाळगणे व त्याच्या उन्नतीकरितां झटणे हे प्रत्येक नागरिकाचें आद्य कर्तव्य होय. पण उलट दुसऱ्या देशाचा द्रोह करणे, त्याच्यावर आक्रमण करून आपली तुंबंडी भरणे, दुसऱ्या लोकांचें कांहीं का होईना, आपली चैन चालली म्हणजे झालें असे विचार बाळगणे हें अन्याय्य व अधर्म्य वर्तन होय. आपण मानानें जगावें व दुसऱ्यासहि तसेंच जगूं द्यावें यांतच खरा शहाणपणा आहे, व हाच खरा राष्ट्रधर्म होय. राष्ट्रधर्म मानवधर्माच्या आड कधींच येतां कामा नये.

• •

मातृदेवो भव

: ३

ह्या जगांत शुद्ध प्रेमाची परमावधि मातेच्या ठिकाणीं आढळून येते. माता मुलांच्याकरितां ज्या खस्ता खाते, जे कष्ट सोसते, जे अपमान निमूटपणें गिळते त्याला तोड ह्या जगांत अन्यत्र दिसून येत नाहीं. निरपेक्ष प्रेमाचा जास्तीत जास्त चांगला आदर्श दाखवावयाचा झाल्यास मातेकडेच बोट दाखवावें लागेल. मुलें दुर्वर्तनी निघालीं, त्यांनीं अपमान केला तर मातेला वाईट वाटतें, ती आपल्याशींच रडते, तरी पण तिचें चित्त मुलांपाशींच ! मुलें कितीहि निष्ठुर झालीं तरी मातेला कठोर होतां येतच नाहीं ! आचार्यांनीं म्हटलें आहे, “ कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति ! ”

माता इतकी प्रेमळ असते तरी बहुतेक मुलांना ती जिवंत असेपर्यंत तिची योग्यता नीटशी कळत नाहीं. माता आपल्याला सोडून गेली म्हणजे मात्र, ह्या क्रयविक्रय करण्यांत दंग झालेल्या जगांत,

आपली खरी काळजी वाहणारें, आपले कसलेहि अपराध पोटांत घालून आपल्यावर प्रेम करणारें दुसरें माणूस नाहीं ह्याची तीव्र जाणीव झाल्याशिवाय राहात नाहीं. त्या वेळीं मात्र, “आज माझी आई असती तर मी तिला फुलाप्रमाणें सांभाळली असती ! तिनें कांहीं काम केलें नसतें तरी चाललें असतें. तिनें नुसतें माझ्याकडे प्रेमानें पाहिलें असतें तरी मला दुःखाचा विसर पडला असता,” अशा तऱ्हेचे उद्गार कित्येकांनीं आपल्याशींच काढले असतील. पण मित्रांनो, उपयोग काय ! गेलेली आई पुन्हा येऊं शकत नाहीं. पैशानें ह्या जगांत सर्व कांहीं मिळतें असें म्हणतात. पण आई-जन्म-दात्री आई-काय वाटेल तें मोल दिलें तरी मिळणें शक्य नाहीं. ती एकदां गेली कीं तिची जागा कायमची रिकामीच !

प्रिय वाचकांनो, तुमच्यापैकी ज्यांना आई सोडून गेली असेल त्यांना आईच्या प्रेमाचें महत्त्व सांगत वसण्याचें कारणच नाहीं. विशेषेकरून तुम्ही ज्या वेळीं अडचणींत असाल, ज्या वेळीं ह्या जगांतील प्रेमाचा दिखाऊ मुलामा नाहींसा होऊन आंतील हिणकस भाग तुमच्या नजरेस पडूं लागला असेल, जेव्हां तुम्ही आजारी असाल, व ज्यांना तुम्ही आपली माणसें म्हणत आलांत तींहि तुमच्याशीं परक्यासारखीं वागतांना तुमच्या नजरेस आलीं असतील, त्या वेळीं तुम्हांला त्या प्रेममूर्ति आईची आठवण होऊन तुम्ही एकांतांत अश्रु ढाळले असतील ! पण ज्यांची आई जिवंत असेल त्यांना मात्र माझे हात जोडून सांगणें आहे कीं, मित्रांनो, आईला दुखवूं नका. तिची योग्यता ओळखून तिच्याशीं कृतज्ञतेनें वागा; असें न कराल तर तुम्हांला पश्चात्ताप झाल्याविना राहणार नाहीं.

आईच्या प्रेमाला या जगांत तुलनाच नाहीं ! मुलाला कांहीं दुखलें खुपलें कीं विचारीचें चित्त कळवळलेंच ! मूल विशेष कारणा-शिवाय ओरडलें तरी हिचा जीव घाबरा झालाच ! मूल आजारी

पडलें कीं, त्याची शुश्रूषा करण्यांत हिला कांहींच कष्ट वाटत नाहींत; परंतु त्याजविषयींच्या काळजीनें मात्र विचारी खंगूं लागते ! मुलें बाहेरगांवीं गेलीं तर तीं तिकडे मजेंत असतात, परंतु आईला मात्र अन्न गोड लागत नाहीं ! पत्र येण्यास जरा उशीर झाला कीं, झाले हिचे तर्कवितर्क सुरू ! मुलांना वाटतें कीं, आपली आई उगीच काळजी करते. ती उगीच काळजी करीत असेल; पण मित्रांनो, तिची उपेक्षा करूं नका. तिची काळजी काल्पनिक असेल, पण तिचें दुःख मात्र खास काल्पनिक नसतें हें लक्षांत ठेवा.

आई प्रेम करिते हें बऱ्याच जणांना माहीत असेल; परंतु आई आपणांस शिक्षण देऊन आपलें शील बनवीत असते हें फारच थोड्यांस कळत असतें. आपणांस तें कळो वा न कळो, परंतु वस्तुस्थिति मात्र तशीच आहे. जगांत जीं जीं मोठीं माणसें होऊन गेलीं त्यांच्या मोठेपणाला, त्यांच्या माताच बऱ्याच अंशीं कारण होत्या. छत्रपति श्रीशिवाजी महाराज ह्यांना राष्ट्रभक्तीचें बालकडू त्यांच्या आईनेंच पाजलें होतें असें आतां इतिहासावरून सिद्ध झालें आहे. नेपोलियन व वॉशिंग्टन ह्यांनींहि आपल्या आईनें आपणांस खरें शिक्षण दिलें असें लिहून ठेविलें आहे. शाळांमध्ये जें आपणांस शिक्षण मिळतें तें विशेषेकरून बुद्धीची वाढ होण्यास उपयोगी पडतें; परंतु खरा मोठेपणा शीलावर अवलंबून असतो व शीलसंवर्धनाचें शिक्षण मुख्यत्वेकरून माता आपणांस देत असते. म्हणून माता हा आपला गुरुहि आहे.

हिंदुधर्मातील साधुसंतांना माता ही प्रेममूर्ति आहे हें तत्त्व इतकें पटलें होतें कीं परमेश्वर व भक्त ह्यांचेमधील अत्यंत जिह्वाळ्याचा संबंध दाखविण्यासाठीं ते परमेश्वराला आई म्हणून हांक मारितात. ‘ येग येग विठाबाई । माझे पंढरीचे आई ’ । अशांसारखीं वचनें महाराष्ट्र संतकवींच्या ग्रंथांतून ठिकठिकाणीं आढळून येतात.

मातेइतकें प्रेमळ माणूस जगांत दुसरें कोणीहि नाहीं. म्हणूनच उपनिषत्कर्त्या ऋषींनीं तिची देवकोटींत गणना करून ' मातृदेवो भव । ' असा सर्व विद्यार्थ्यांना उपदेश केला आहे. इतकेंच सांगून ते थांबले नाहींत. त्यांनीं आपणांस असें बजाविलें आहे कीं माते-पेक्षां श्रेष्ठ अन्य दैवत नाहीं. (न मातुः परदैवतम् ।)

पितृभक्त श्रावण

: ४

दशरथ राजा राज्य करीत असतां, शरयू नदीच्या कांठीं एका शान्त अशा आश्रमामध्ये एक वृद्ध दांपत्य व त्यांचा एकुलता एक मुलगा धर्माचरणांत काल कंठीत असत.

मुलाचें नांव श्रावण असें होतें. त्याचे आईबाप फार म्हातारे असून, अशक्त, पंगू व अंध होते. श्रावणाची आईबापांवर निःसीम भक्ति असून तो त्यांची मनोभावानें सेवा करीत असे. आई ज्याप्रमाणें आपल्या मुलांची काळजी वाहते, त्याप्रमाणें हा प्रेमळ मुलगा वार्धक्यांत आपल्या आईबापांना जपत असे. तो त्यांना स्नान घाली, हाताला धरून त्यांना हिंडवी, कंदमुळें-फळें आणून त्यांना जेवूं घाली, त्यांचें अंग चेपी, त्यांचीं वस्त्रें व त्यांचें आंथरूण-पांघरूण धुवी. कांहींहि उणें पडूं देत नसे. रिकाम्या वेळीं तो त्यांना धार्मिक व शास्त्रीय ग्रंथ वाचून दाखवी.

पावसाळ्यांत एके दिवशीं रात्रीं त्याचे आईबाप तृषार्त झाले असतां, नदीचें स्वच्छ व ताजें पाणी त्यांना आणून द्यावें म्हणून श्रावण घागर घेऊन शरयू तीरावर गेला. रस्ता पायाखालचा असल्या-मुळें अंधाराची अडचण त्याला वाटली नाहीं.

ह्याच सुमारास राजा दशरथ धनुष्यबाण घेऊन मृगया करण्याच्या हेतूने त्या भागांत हिंडत होता. श्रावण नदींत घागर बुडवू लागला तो तिचा डुवडुव आवाज झाला. तो कोणातरी वन्यपशूचा समजून दशरथाने त्या आवाजाच्या दिशेने बाण सोडला. राजा दशरथ शब्दवेधी म्हणजे ठिकार प्रत्यक्ष दिसली नाही तरी केवळ जिकडून आवाज येईल तिकडे बाण मारून अचूक वेध करणारा होता.

दुर्दैवाने हा बाण त्या ऋषिकुमार श्रावणाला लागला व तो घायाळ होऊन ओरडू लागला. तो म्हणाला, “मी अरण्यांत राहून आईबापांची सेवा करणारा एक निरुपद्रवी मनुष्य. मला मारणारा हा निर्घृण पुरुष तरी कोण ? माझ्या आईबापांना आतां कोणाचा आधार ? त्यांनी कोणाकडे पाहून जीव जगवावा ? हाय रे दैवा, केवढा घात झाला ! पंख उपटून टाकलेल्या पक्ष्याप्रमाणे आतां त्यांची केविलवाणी स्थिति होणार ! ”

राजा पुढे जाऊन पाहातो तो एक ऋषिकुमार हृदयांत बाण शिरल्यामुळे विव्धळत व मधून मधून आक्रोश करीत असलेला त्याच्या नजरेस पडला. राजाला फार वाईट वाटले व त्याने आपण अजाणतां पशू समजून बाण कसा मारिला हे त्या कुमाराला सांगितले; व त्याची क्षमा मागितली.

तेव्हां श्रावण दशरथाला म्हणाला, “राजा, माझे आईबाप वृद्ध, अंध व पंगू आहेत. त्यांना माझ्या मदतीशिवाय कोणतीहि हालचाल करतां येणे शक्य नाही. शिवाय मी त्यांचा एकुलता एक मुलगा. माझ्या मरणाची वार्ता ऐकून त्यांचे हृदय फुटून जाईल. राजा, तुझ्या हातून चुकून गोष्ट झाली खरी; पण तिचे परिणाम फार घोर होणार ! मला मारून तूं माझ्या वृद्ध आईबापांनाहि मारलें आहेस. मला माझ्या मरणावद्दल फारसे वाईट वाटत नाही; पण माझ्या मातापित्याची आतां धडगत नाही; हा विचार मनांत आला

म्हणजे फार दुःख होतें. राजा, माझ्या हृदयांतील शल्य काढ, व मला सुखानें मरूं दे. हें पाणी माझ्या मातापित्याला नेऊन दे. व त्यांची क्षमा माग. राजा, माझ्या आईवापांना माझा शेवटचा प्रणाम सांग. त्यांना सांग कीं, त्यांच्या वार्धक्यांत त्यांची सेवा करण्याचें भाग्य देवानें मला फार दिवस लाभूं दिलें नाहीं हें मी माझ्या पूर्व-जन्मीचें पातक समजतों. पुन्हां अनेक जन्म घेऊन मी त्यांची सेवा करीन. त्यांचे उपकार माझ्या हातून केव्हांच फिटणार नाहींत. राजा, माझें एकच मागणें आहे. माझे आईवाप आतां फार दिवस जगणार नाहींत. त्यांची शक्य ती काळजी घे. मी आतां जातों.” असें म्हणून त्या पितृभक्त श्रावणानें प्राण सोडला.

राजा त्याची पितृभक्ति पाहून गहिवरला. आपल्या हातून घडलेल्या घोर अपराधाबद्दल त्याला अत्यंत दुःख झालें. श्रावणाच्या मातापित्यांकडे जाऊन आपल्या हातून घडलेल्या घोर पापाबद्दल त्यानें त्यांची क्षमा मागितली व राजाच्या साहाय्यानें ते आपल्या मृत पुत्राजवळ गेले. त्यांनीं दारुण शोक केला. त्या शोकांतच त्यांचा अंत झाला.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत. ० ०

अनुक्रमांक २१२५५... दि. १०/११/५५

का. १३१५... नं. १५१५

माझे गुरुजी

: ५

मी मराठी शाळेंत शिकत असतांना आम्हांला एक असे शिक्षक लाभले होते कीं, त्यांची आठवण झाली म्हणजे अन्तःकरण आदरानें भरून येतें. माझ्यांत जें कांहीं चांगलें असेल त्याचें कारण बऱ्याच अंशीं हे नाना भास्तर होते, अशी माझी आतां खात्री आहे. नानांचें वर्तन एखाद्या ऋषीसारखें होतें.

नाना आम्हांला प्रेमानें व कळकळीनें शिकवीत. ते स्वभावानें शान्त होते. मुलांनीं शंका विचारल्या तर ते त्यांची समजूत घालण्याचा आटोकाट प्रयत्न करीत. कोणाला टाकून बोलून त्याचा हिरमोड ते कधीं करीत नसत. क्वचित् एखादा विशेष मठ विद्यार्थी आढळला तर ते त्याच्याबद्दल जास्त सहानुभूति बाळगीत असत. त्यांच्या गरीब स्वभावामुळें कांहीं मुलें केव्हां केव्हां दंगा करीत, तरी ते त्यांना एकदम शिक्षा न करतां प्रथम धाक दाखवीत. एखाद्या वेळीं एखाद्या खट्याळ मुलाला शिक्षा करण्याचा प्रसंग येत असे, तेव्हांहि ते शिक्षा बेताचीच करीत; कधीं संतापून जात नसत.

नाना पूर्वींची मराठी सहावी इयत्ता पास झालेले. पण तिसऱ्या वर्षाच्या ट्रेनिंगची परीक्षा दिलेले आमचे हेडमास्तर कांहीं प्रसंगीं नानांची मदत घेत. नानांचा गणित विषय फार चांगला. हेडमास्तरांना एखादें उदाहरण अडलें कीं, ते आपला वर्ग नानांकडे पाठवीत. नाना तें सहावीच्या मुलांना उत्तम समजावून देत.

नानांना घरीं जो वेळ मिळे त्यांत ते नियमित वाचन करीत, घरचें थोडेंबहुत पाहात व कोणी सल्ला विचारायला येई त्याला तो देत. ते रोज संध्याकाळीं आमच्या गांवाबाहेर सुमारें मैलावर शंकराचें देऊळ आहे तेथें नियमानें देवदर्शनास जात. ते मंडळींत गप्पा मारण्यास कधींच जात नसत. फक्त गांवकीची बैठक असली तर ते हजर राहत व लोकांनीं सल्ला विचारला तरच बोलत.

नानांचें कुटुंब पहिल्या वाळंतपणांत आजारी पडलें. जिवावरचें दुखणें. नानांनीं आपल्या पत्नीची उत्तम सेवा केली. त्यांना आढळलें कीं, वैद्य लोक वेळेवर येत नाहींत. जिकडे जास्त फी मिळेल तिकडे आधीं जातात. जास्त जरूर कोणत्या रोग्याला आहे याचा विचार करीत नाहींत. या विचारानें नानांना फार वाईट वाटलें. त्यांनीं निश्चय केला कीं, वैद्यकीचा अभ्यास करावयाचा व गरिबांना सल्ला

द्यावयाचा. नानांची बुद्धि अतिशय तीव्र. त्यांना संस्कृताचें ज्ञान होतेंच. तरी पण तें वेताचेंच होतें. त्यांनीं वैद्यकीचे भाषान्तरित ग्रंथ खरेदी केले. पांच सहा वर्षे फुरसतीचा सर्व वेळ त्यांनीं ह्या ग्रंथांचा अभ्यास करण्यांत घालविला. नाना हळूहळू गरीब लोकांना औषधें सांगूं लागले. पुष्कळांना गुणहि येऊं लागला. नाना कोणाच्या पैलाहि शिवत नसत. ते म्हणत, “देवानें मला पोटापुरतें दिलें आहे. तेवढें मला पुरें. गरिबांना माझा उपयोग झाला तर तेवढा धर्म माझे हातून घडला असें मी समजतों.” नानांनीं अनेक रोगी पाहिले. दहा बारा वर्षांत त्यांना पुष्कळच अनुभव मिळाला. त्यांना कोणीहि रोगी पाहण्यास बोलाविलें तरी ते जात. जुन्या परंपरेंत वाढलेले; पण अस्पृश्याकडेसुद्धां ते जात. घरीं येऊन स्नान करीत, पण त्यांनीं कोणाला विन्मुख पाठविलें नाहीं. कोणत्याहि वेळीं मनुष्य बोलवायला येवो, नानांनीं त्याला नाहीं म्हटलें नाहीं.

नानांना सुपारीचेंसुद्धां व्यसन नव्हतें. आमच्या गांवांत दोन सार्वजनिक उत्सव होतात. त्या वेळीं रात्री कीर्तनें होतात. फक्त त्या वेळीं नाना जागरण करीत, किंवा रोगी पाहण्यास गेले तर अनिच्छेनें जागरण घडे. एरव्हीं नाना कधींहि जागरण करीत नसत. दुपारीं जडान्न झालें तर नाना रात्रीं जेवत नसत. नानांना आम्ही कधीं आजारी पडलेलें पाहिलें नाहीं. ते म्हणत ही देवाची कृपा. मी मोठा झाल्यावर त्यांना म्हणे कीं, नाना हे तुमच्या मनः-संयमाचें फळ आहे. तर ते लगेच उत्तर देत, ‘छे छे, असें म्हणूं नका. अगदीं नियमित वागणारीं माणसेंसुद्धां केव्हां केव्हां आजारी पडतात.’

गांवांतील बहुतेक सर्व लोक नानांना मान देत. पण गांव तेथें गुंड असतातच. ते म्हणत, ‘नाना चांगलें काम करितात, पण तें सर्व कीर्तीकरितां करितात.’ नानांच्या वैद्यकीय ज्ञानाचा, आमचे

कीं, पुढें आम्ही एकमेकांना भावाप्रमाणें मानूं लागलों. माई हें नानासाहेबांचें दुसरें कुटुंब. या कुटुम्बापासून त्यांना कुसुम व नारायणबाळ अशीं दोन मुलें झालीं. कुसुम १६-१७ वर्षांची असून मॅट्रिकचे वर्गांत शिकत होती. नारायण १२-१३ वर्षांचा असून, इंग्रजी पांचवीत होता. वनूताई पहिल्या कुटुंबाची शेवटची मुलगी. ती एक वर्षापूर्वी बी. ए. होऊन येथील कन्याशाळेंत शिक्षक्रिणीचें काम करित होती. नानासाहेबांच्या पहिल्या कुटुंबाच्या आणखी दोन मुली लग्न होऊन मुलांबाळांसहित आपापल्या घरीं सुखानें नांदत होत्या.

नानासाहेबांची राहणी अगदीं साधी. वृत्ति पापभीरु व होईल तितकें दुसऱ्याचें बरें करावयाचें, हा हव्यास. नोकरीमुळें देशकार्य जरी प्रत्यक्ष करतां आलें नाहीं, तरी तें करणारांविषयीं अत्यंत आदर. नोकरी करून राहिलेला बराचसा वेळ ते संतांचे ग्रंथ व महाराष्ट्राचा इतिहास यांच्या वाचनांत घालवीत.

नानासाहेबांचे नियमित वागणुकीमुळें त्यांना कधीं आजारी पडल्याचें मी पाहिलें नाहीं. मात्र गेले ५६ दिवस ते इन्फ्लुएंझानें आजारी पडून वर वर्णन केलेल्या स्थितींत येऊन पोहोचले होते. मी डॉक्टरांना घेऊन आलों. त्यांनीं प्रकृति पाहिली व स्थिति बिकट आहे, तथापि झोपेचें औषध पाठवून देतो, आराम पडेल,' असें सांगून ते निघून गेले.

त्यानंतर नानासाहेबांनीं एक दिवस जेमतेम काढला. दुसरे दिवशीं रात्री ९ च्या सुमारास त्यांचें प्राणोत्क्रमण झालें. रात्रीची वेळ असतांनाहि १५०।२०० माणसें आपण होऊन, त्यांच्या स्मशानयात्रेस हजर होती. लोक म्हणाले, 'नाना-देव गेले. संसारांत राहून परमार्थ साधला नानांनीं.'

नानांच्या कुटुंबांतील मंडळीला कोणतीहि अडचण पडूं नये,

म्हणून मी रोज एकदां तरी त्यांच्या घरीं जाऊन, तास अर्धा तास बसून सर्व विचारपूस करीत असें. नानांनीं ताईला शेवटीं सांगितलेली गोष्ट तिनें मला एके दिवशीं आम्ही दोघेंच असतां सांगितली; पण स्वतःच्या लग्नावद्दल नानांनीं दिलेला सल्ला मात्र तिनें मजपासून लपवून ठेविला. ही गोष्ट स्वतः ताईनें पुढें चार वर्षांनीं मला सांगितली.

‘ताईचें लग्न आतां लवकरच केलें पाहिजे. तिचें शिक्षण आतां पुरें झालें आहे. थांबण्याचें कांहींच कारण नाहीं. एखादें बरेंसें स्थळ पाहा.’ असें नाना मला व इतर स्नेह्यांनाहि गेले कांहीं महिने सांगत असत. ‘ताईचें लग्न ठेवूं नका. बाल मिळवूं लागेपर्यंत तुम्हांस विम्याच्या पैशावर भागवितां येईल. तिचें लग्न लवकर न झाल्यास लोक तुम्हांला नांवें ठेवतील,’ असा उपदेश ते आजारी असतांना माईलाहि करीत असत.

नानांच्या कुटुंबाचें बरें व्हावें; आपणांस पैशाची झीज लागली तरीहि चालेल, अशी माझी मनापासूनच इच्छा व प्रयत्न होता. ताईला एखादा योग्य वर शोधून काढावा, म्हणून मी लक्ष ठेवीत होतो. येथील हायस्कुलांतील तरुण शिक्षक श्रीधरपंत गोखले हे एम्. ए. दुसऱ्या वर्गांत पास झाले होते. गृहस्थ तरतरीत व सुस्वभावी. गरिबीतून स्वतःच्या श्रमानें वर आलेला. मला पसंत, पण ताईचें मत ध्यावें म्हणून मी नाना मेल्यावर २।३ महिन्यांनीं माईच्या देखत गोष्ट काढली.

‘माई! यंदा ताईचें लग्न ठेवायचं नाहीं.’ मी नवरा मुलगा शोधून काढला आहे. चांगला बुद्धिमान व सुस्वभावी आहे. मात्र पैसे नाहींत हो ! स्वतःचे कर्तव्यगारीनें शिकलेला जाहे.’

‘पैसे नाहींत पण नोकरीधंदा तरी आहे का ?’ माईनीं विचारलें.

‘हो. हायस्कुलांत मास्तर आहेत; पंचाहत्तर रुपये मिळतात. गरिबीने राहिले तर पुरतील,’ मी उत्तर दिले. ‘काय तार्ई ! गरिबीत राहाण्याची तयारी आहे का ?’ तार्ईकडे वळून मी विचारले.

‘काका ! पंचाहत्तर रुपये म्हणजे गरिबी का ? हिंदुस्थानांत किती लोकांना महिना पंचाहत्तर रुपये मिळतात ?’ तार्ईने उत्तर दिले.

‘तर मग आहे कबूल ? लागू पुढच्या मार्गाला ? गृहस्थ तू पाहिलेले आहेस. हायस्कुलांत नवीन आलेले शिक्षक श्रीधरपंत गोखले. तू होय म्हण, बाकी सर्व मजकडे लागले. पैशाची व्यवस्था मी आधीच केली आहे.’

‘काका ! नानांच्या जागी तुम्ही आहांत. गेले तीन महिने आम्हांला एकहि अडचण भासली नाही. काका, तुमचा शब्द मोडणें माझ्या जिवावर येतें. पण—’ इतकें बोलून विप्रण मनानें तार्ई स्तब्ध बसली.

‘तार्ई ! काय मनांत असेल तें ठेवू नको. श्रीधरपंत गरीब आहेत, पण गुणी आहेत. पैशापेक्षां गुणच अधिक सुख देतात. तुला हें स्थळ पसंत नसेल तर मात्र माझा आग्रह नाही.’

‘काका, स्थळ मला पूर्ण पसंत आहे. मी तुमच्या बाहेर मुळीच नाही. पण काका, मी निश्चय केला आहे.’

‘काय अविवाहित राहण्याचा की काय ?’

‘छे ! मुळीच नाही. पावित्र्य राखून अविवाहित राहण्याइतकी विरक्ति माझ्या ठिकाणी आहे, असें मला वाटत नाही. पण काका कुसुम व नारायण साधारण मोठीं होऊन मार्गाला लागेपर्यंत तुम्ही मला लग्न करण्याचा आग्रह करूं नये. माझी तुम्हांला वडील या नात्याने हात जोडून विनंति आहे.’

‘तार्ई, कुसुम व नारायण यांची मुळीच काळजी करूं नको. मी त्यांचें कांहीं कमी पडूं देणार नाही.’

‘काका, तुम्ही आमच्याकरितां किती झीज सोसावी? शिवाय नानांनीं माझ्यावर जें पुत्राप्रमाणें प्रेम केलें व स्वतःच्या प्रपंचाच्या अडचणीकडे न पाहतां मला शिक्षण दिलें, त्याबद्दल मी काय केलें? नानांचें ऋण अंशतः तरी फेडल्याशिवाय मी विवाह करणार नाहीं, अशी मी शपथ घेतली आहे. तेव्हां तुम्ही मला लग्नाच्या बाबतींत आग्रह करूं नका व माझ्या बोलण्याबद्दल मला क्षमा करा.’

‘मग तूं किती दिवस अविवाहित राहणार? अग, प्रपंचाच्या अडचणी केव्हांच संपणार नाहीत.’

‘काका, आज कुसुम मॅट्रिकच्या वर्गांत आहे. नारायणहि पांचवीत आहे. दोघेहि बुद्धिमान आहेत. कुसुम चार वर्षांनीं बी. ए. होईल व नारायणहि उच्च शिक्षण घेऊं लागेल. त्या वेळीं मी तुमच्याच विचारानें लग्न करीन, तुमचा शब्द मोडणार नाहीं; पण आज मात्र मला तुम्ही क्षमा करा.’

*

*

*

ताईचा निश्चय चार वर्षे ढळला नाही. योगायोग असा की, चार वर्षांनीं तिचें लग्न श्रीधरपंत गोखल्याशींच झालें. श्रीधरपंतांनींहि सुशिक्षित व सुस्वभावी मुलीशीं लग्न करण्याचा निश्चय केला होता व ह्या नाहीं त्या कारणामुळे त्यांनीं आजपर्यंत पुष्कळ मुलींना नकार दिला होता.

लग्नानंतर साताज्यांत लोक म्हणत, ‘किती समजूतदार जोडा!’

समंजस लोक म्हणत, ‘रत्नकाञ्चनयोग जमून आला. असे केवळ गुणांकडे बघून विवाह होतील, तर सुखाला काय उणें?’

शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ।

: ७

मित्रांनो, तुम्हांला कोणताहि पुरुषार्थ साधावयाचा असला तरी शरीराची काळजीपूर्वक जोपासना केली पाहिजे. शरीर सुस्थितींत नसल्यास तुमच्या हातून कांहींहि महत्त्वाचें काम पार पडणार नाही; इतकेंच नव्हे, तर तुमच्या आयुष्याचे दिवस फार कंटाळवाणे होतील. म्हणूनच आपले ऋषी बहुतेक सर्व शास्त्रांच्या आरंभी शरीर सुस्थितींत कसे राहील याचा विचार करीत असत. 'धर्मार्थकाम-मोक्षाणां शरीरं साधनं यतः' म्हणजे 'ज्याअर्थी धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष ह्या चारी पुरुषार्थांचें शरीर हें साधन आहे,' असा उपक्रम करून आरोग्याचे नियम सांगण्याची त्यांची पद्धति असे. तुम्हांला ऐहिक वैभव मिळवावयाचें असो, किंवा पारमार्थिक सुखाची प्राप्ति करून घ्यावयाची असो, दोन्हीहि गोष्टींना शरीरस्वास्थ्याची अत्यंत जरूरी आहे. हेंच लक्षांत घेऊन शंकर पति लाभावे म्हणून उग्र तपश्चर्या करीत असलेल्या पार्वतीला जटिलवेषधारी शंकरांनी 'बाई, शरीर सुस्थितींत ठेवणें हें धर्मार्जनाचें मुख्य साधन आहे,' असा उपदेश केला आहे.

ज्याचें शरीर स्वस्थ नाही त्याच्या हातून महत्त्वाची कामगिरी होत नाही; इतकेंच नव्हे तर तो दुसऱ्यांना भारभूत होऊन बसतो. त्याची शुश्रूषा करण्यांत आणि त्याची काळजी वाहण्यांत त्याचे आईवाप किंवा इतर प्रेमाची माणसे ह्यांना बराच वेळ व पैसा खर्ची घालावा लागतो. तेव्हां आपला भार दुसऱ्यांवर न पडावा म्हणून व आपल्या हातून कांहीं तरी स्वार्थ व परमार्थ घडावा म्हणून शरीर निरोगी राखण्याकरितां प्रत्येकानें झटलें पाहिजे.

शरीर पूर्ण निरोगी असणें हें सुखाचें मोठें साधन आहे. याची

यथार्थ कल्पना सदा सर्वदा आजारी असणारांना येणार नाही. त्याच-
प्रमाणे निरोगी माणसें आजारी पडल्याशिवाय त्यांनाहि येणार नाही.
दृष्टीची किंमत डोळे आल्यावर कळते, आधीं कळत नाही.

आरोग्याचें मुख्य चिन्ह उत्साह व आनंद हें होय. निरोगी
पुरुष काम करतांना आनंदांत असतो; त्यामुळे संकटांना तो फारसा
जुमानीत नाही, आणि संकटांना निर्भयपणें तोंड दिलें म्हणजे तीं
शेंदाड शिपायाप्रमाणें हलुहळू पळ काढतात. ह्याच्या उलट
आरोग्य विघडलें म्हणजे माणसाला कांहीं करूं नये असें वाटूं
लागते. तो ऐदी बनतो व नेहमीं खिन्न असतो. अशा पुरुषापुढें
संकटे उभीं राहिलीं कीं तो गर्भगलित होऊन जातो. त्याला
कांहींएक सुचेनासें होऊन संकटांच्या माज्यापेक्षां भीतीनेंच तो
अर्धमेला होतो.

लहान मुलांत मोठ्या माणसापेक्षां आरोग्य जास्त प्रमाणांत
आढळून येतें. त्यांचा जीवनक्रम पहा ! तीं कधींहि स्वस्थ वसत
नाहींत. त्यांना भूक लागल्याशिवाय किंवा शारीरिक दुखापत
झाल्याशिवाय तीं खिन्न होत नाहींत. मूल रडूं लागलें कीं, भूक
किंवा शारीरिक इजा ह्यांपैकीं कांहीं कारण आहे कीं काय याचा
प्रथम आईवाप शोध करितात. आतां हें खरें कीं, अलीकडच्या ह्या
दुर्दैवी काळांत कांहीं मुलें जन्मतःच रोगी निपजतात. अशा
मुलांची नेहमीं कांहींना कांहीं चिरचिर चालूं असते. निरोगी मूल
स्वतः आनंदी असून इतरांना त्याच्याकडे पाहून आनंद होतो.

चरचरीत भूक लागणें, रात्रीं स्वस्थ झोंप येणें व आनंदी व
उल्हसित वृत्ति असणें हीं आरोग्याचीं प्रमुख लक्षणे होत. हीं
लक्षणे ज्या प्रमाणांत आढळून येतील त्या प्रमाणांत आरोग्याचें मान
कमीजास्त आहे असें समजावें. अलीकडे पुष्कळशीं माणसें हातपाय
गालणारी व विषण्ण वृत्तीचीं आढळून येतात. ह्याचें कारण मुख्यतः

त्यांचें आरोग्य बिघडलेलें असतें हें होय. पूर्वींच्या काळीं साठपांसष्ट वर्षांच्या वयाला जो उत्साह व जी धमक आढळून येत असे ती हल्लीं पंचवीस-तीस वर्षांच्या तरुणांतहि आढळून येत नाहीं. फिकट चेहरा, खोल गेलेले डोळे, बगळ्यासारखी उंच मान, हातापायांच्या काड्या हा देखावा विशेषेंकरून शहरांत नेहमीं दृष्टीस पडतो.

कोणत्याहि देशाची उन्नति होण्यास त्यांतील तरुण पिढी शरीरानें व मनानें जोरदार, उद्योगप्रिय व स्वदेशावर उत्कट प्रेम करणारी निघाली पाहिजे. शरीर व मन ह्यांचें स्वास्थ्य एकमेकांवर अवलंबून असतें; म्हणजे शरीर स्वस्थ असेल तर मन जोरदार राहूं शकतें व मन जोरदार असल्यास शरीरहि जोरदार होऊं शकतें. शांत व प्रेमळ वृत्तीचीं मनुष्यें सुद्धां रोगांनीं गांजल्यावर चिडखोर बनतात व ह्याच्या उलट अशक्त मनुष्यें मेहनत करून सशक्त झाल्यावर त्यांची सहनशक्ति वाढून तीं अधिक धिमीं बनतात, हें बऱ्याच जणांच्या लक्षांत आलेंच असेल.

आपला देश एके काळीं सर्व सुधारलेल्या देशांच्या अग्रस्थानीं होता. तो आज कोणत्याहि सुधारलेल्या देशापेक्षां कमी दर्जाचा झाला आहे. त्याचा पूर्वींचा मान त्यास पुनः मिळवून देणें हें तरुण पिढीच्या हातीं आहे. मात्र हें कार्य शरीर व मन जोरदार झाल्या-शिवाय होऊं शकणार नाहीं. म्हणून ह्या निबंधांत शारीरिक अवनतीचीं कारणें व तीं नाहीशीं करण्याचे उपाय ह्यांचा आपण विचार करूं.

/

आहार

शरीरस्वास्थ्य हें योग्य आहार, व्यायाम व पवित्रता (ब्रह्मचर्य) ह्यांवर अवलंबून असतें. आहाराविषयीं विचार करूं लागल्यास ह्या देशांत लाखों लोकांना जाडेंभरडें अन्नसुद्धां खावयास मिळत नाहीं हें पाहून अतिशय वाईट वाटतें. देशांतील दारिद्र्य नाहीसें करण्याचे

प्रयत्न जोरानें झाल्याशिवाय सर्वसामान्य आरोग्य नीटसें सुधारणार नाहीं असें निश्चितपणें सांगतां येईल. दारिद्र्यामुळें उपासमार, उपासमारीनें अशक्तता व अशक्तीमुळें नाना प्रकारचे रोग उत्पन्न होऊन आपल्या देशाचें अपरिमित नुकसान होत आहे. पाश्चात्य सुधारणेबरोबर आलेली छानछोकी व व्यसनें हीं ह्या दारिद्र्याला त्याच्या विनाशक कार्यांत आणखी मदत करीत आहेत. म्हणून दारिद्र्य नाहींसें करण्याचा जसा प्रयत्न केला पाहिजे, त्याचप्रमाणें साध्या व शुद्ध राहणीचा अवलंब करून छानछोकी व व्यसनें ह्यांना हद्दपार केलें पाहिजे. दारू, अफू व तंबाखू हीं व्यसनें शरीराची व पैशाची अतिशय नासाडी करीत आहेत. चहा जरी तितका अपायकारक नसला तरी त्याचेंहि प्रस्थ बरेंच वाढत चाललें आहे. तरुण पिढी त्याला आपल्या घरांत वाव न देईल तर फार बरें !

आहार साधा व पुष्टिकारक असावा. शाकाहारास दूधदुभत्याची चांगली जोड पाहिजे, तरच शरीर जोरदार होऊं शकेल; परंतु अलीकडे ह्या बाबतींत फारच उपेक्षा होत आहे. हल्लीं गरीब लोकांना अन्नशुद्धीपुरतें तूप व पातळसें ताकहि मिळण्याची पंचाईत पडूं लागली आहे. ह्या शरीरयंत्राला दूधदुभत्याचें वंगण न मिळाल्यास त्याचे भाग लवकर झिजून तें यंत्रच निकामी होतें. म्हणून शाकाहारी लोकांनीं या बाबतींत विशेष लक्ष घालून दुभत्या जनावरांची वाढ केली पाहिजे. कारण त्यांचें आरोग्य विशेषेंकरून दूधदुभत्यावर अवलंबून आहे. दूधदुभत्याची जोड असली म्हणजे शाकाहार शरीर व बुद्धि यांची वाढ करण्यास चांगलीच मदत करतो. अलीकडे पाश्चात्य देशांतहि कांहीं विचारी लोकांनीं बुद्धीची वाढ होण्यास मांसाहारापेक्षां शाकाहारच जास्त श्रेयस्कर आहे असे ठरविलें आहे. शिवाय मांसाहारी लोकांना रोग होण्याचा अधिक संभव असतो.

व्यायाम

गरीब लोकांस पोटभर खाण्यास न मिळाल्यामुळे त्यांचें आरोग्य बिघडतें, तर सुखवस्तु लोकांना पोटभर अन्न मिळूनहि व्यायाम न घेतल्यामुळे त्यांचें आरोग्य नीट राहात नाहीं. पंचवीस तीस वर्षांपूर्वीं माणसांना शारीरिक कष्ट करण्याची लाज वाटत नसे. बाजारांतून चार पांच पायली धान्य घरीं नेण्यास त्यांना कधीं हमाल लागत नसे. थंड पाण्यानें स्नान करून आपले कपडे आपण धुऊन टाकण्याची त्या वेळच्या पुरुषांना नित्याची संवय असे. दहा वीस मैल चालून जाण्यास त्या वेळीं फारशी कोणास वाहनाची जरूर भासत नसे. अगदीं श्रीमंत वर्ग सोडून घरांतील दळणकांडणासहित सर्व कामें बायका स्वतः करीत. हल्लींच्या इतकी शहरांत पूर्वीं गर्दी नसल्यानें तेथें मोकळी हवा भरपूर मिळत असे. व मोकळ्या हवेत शारीरिक कष्ट केल्यामुळे त्या वेळचीं माणसें हल्लीपेक्षां बरींच सुदृढ आढळून येत. हल्लींच्या पुरुषांना बाजारांतून पांच दहा शेर धान्य आणण्यास हमाल लागतो. दोन तीन मैलांचा प्रवास करावयाचा झाल्यास गाडीशिवाय भागत नोहीं. थंड पाण्याचें स्नान व स्वतःचे कपडे धुणें हें कमी दर्जाचें वाटतें, शारीरिक कष्ट करण्याची वेळ आल्यास त्यांचा नोकझोंक बिघडतो. अलीकडे गिरण्या झाल्यामुळे स्त्रियांना दळणकांडणाची आवश्यकता राहिली नाहीं, व धुणी, भांडीं मोलानें देण्याची सरसहा पद्धतच पडून गेल्यासारखी झाली आहे. तात्पर्य, जुना साधेपणा व कष्ट करण्याची संवय गेली, व युरोपियन लोकांचें अनिष्ट अनुकरण सुरू झालें. मात्र त्या लोकांच्या एक दशांशहि मिळकत नसल्यामुळे, इसापनीतींतील वाघाचें कातडें पांघरलेल्या कोल्यासारखी आपली शोचनीय दशा झाली आहे. ही स्थिति नाहींशी होण्यास आपला पूर्वींचा साधेपणा कायम ठेवून शरीरकष्ट करण्यास आपण नेहमीं तयार झालें पाहिजे.

व्यवहारांतील कामें स्वतः करणें हा एक व्यायामाचा प्रकार झाला. हीं कामें ज्यांना फारशीं करावीं लागत नाहींत त्यांनीं खेळांचे देशी व विदेशी अनेक प्रकार आहेत त्यांतील एखाद्या प्रकारचा व्यायाम घ्यावा. कोणीकडून तरी शारीरिक मेहनत भरपूर झाल्या-शिवाय खाल्लेलें अन्न अंगीं लागणार नाहीं हें लक्षांत बाळगावें. पूर्वी धार्मिक भावनेनें उपासनेच्या निमित्तानें सूर्याला नमस्कार घालण्याची चाल होती. नमस्कारामुळें शरीर निरोगी राहून शिवाय धार्मिक भावनेमुळें मनहि शुद्ध राहण्यास मदत होत असे. ही चाल प्रत्येक हिंदूनें अमलांत आणण्याचा प्रयत्न केल्यास फार हित होणार आहे. नमस्कारासारखा विनखर्ची, साधा, शरीरास ताण न पडतां त्याची हलुहळू खात्रीनें वाढ करणारा दुसरा व्यायाम नाहीं असें बऱ्याच तज्ज्ञांचें मत आहे. मित्रांनो, कोणताहि व्यायाम घ्या. तुम्हांला आवडेल व ज्याचीं साधनें अनुकूल असतील तो व्यायाम घ्या. पण व्यायाम घेतल्याशिवाय एकहि दिवस जाऊं देऊं नका. नियमित आहार व व्यायाम हीं शरीरस्वास्थ्याचीं प्रमुख साधनें आहेत. अतिरेक होऊं न देतां नियमित व्यायाम केल्यास शरीर चपळ, भरीव व पिळदार होऊन भुकेची तक्रार कधींहि राहात नाहीं; झोंप स्वस्थ लागते व कोणतेंहि काम करण्यास हुरूप वाटतो. नियमित व्यायाम करणारे लोक जास्त दिवस जगून जास्त काम करतात असा अनुभव आहे. कै. डॉ. सर रा. गो. भांडारकर हे नियमित फिरण्याचा व्यायाम घेत असत. वयाच्या ८० व्या वर्षांपर्यंत त्यांचा व्यवसाय चालू होता. प्रो. कव्यांची शरीरयष्टि कृश असूनसुद्धां केवळ फिरण्याचा व्यायाम नियमित घेतल्यानें* आज ऐंशीच्या जवळ वय असतां काम करण्याच्या उत्साहांत ते पुष्कळ तरुणांना खालीं मान घालण्यास लावतात. पांच दहा मैलपर्यंत प्रवास ते अजून पायींच करतात. सकाळ

* बालसुहृद् प्रथम प्रसिद्ध झालें त्या वेळीं (सन १९३९).

संध्याकाळ मिळून ७-८ मैल फिरल्याशिवाय त्यांचा एकहि दिवस जात नाही. ह्या फिरण्याच्या नियमित व्यायामामुळे आपल्याला फार फायदा झाला व फिरण्यांत २-३ तास खर्च केल्यामुळे आपणांस बाकीच्या वेळाचा चांगला उपयोग करता येतो असे त्यांनी प्रस्तुत लेखकास कित्येक वेळां तरी सांगितले आहे. कै. लो. टिळक यांनी कॉलेजांत असतांना व्यायामाने जें सामर्थ्य संपादन केले तें त्यांना सर्व आयुष्यभर पुरले. आपला अनुभव ते नेहमीं तरुणांना सांगून व्यायाम करा म्हणून कळकळीचा उपदेश करीत असत.

व्यायामाच्या प्रकारांमध्ये शरीर सुस्थितीत राहून बुद्धीची वाढ होण्यास मदत करणारा असा नमस्कार हा एक व्यायाम सांगण्यांत आलाच आहे. दुसरा योगांतील आसने व प्राणायाम हा होय. ह्या विषयाकडे अद्यापि तरुण पिढीचें लक्ष गेलेले दिसत नाही. ह्या विषयाचा श्री. जगन्नाथ गणेश गुणे (स्वामी कुवलयानंद) ह्यांनी चांगला अभ्यास केला आहे. त्यांच्या ज्ञानाचा फायदा तरुण मंडळींनी घेऊन व्यायामाची आपली एक शास्त्रीय पद्धति आपल्या अज्ञानाने मार्गे पडली आहे तिला चालना देण्याचें श्रेय घ्यावें.

स्वास्थ्य-रक्षणाचें शेवटचें व महत्त्वाचें साधन पवित्रता होय. ही पवित्रता दोन प्रकारची, बाह्य व आंतर अथवा शारीरिक व मानसिक अशी होय. बाह्य पवित्रतेमध्ये शरीराची स्वच्छता म्हणजे दररोज नियमाने स्नान करणे, वेळेवर दांत व तोंड धुणे, स्वच्छ कपडे वापरणे, आपले घर व भोंवतालचा भाग स्वच्छ राखणे, इत्यादि गोष्टींचा अंतर्भाव होतो. सर्व रोग घाणीपासून उत्पन्न होतात. शरीर जसे बाहेरून स्वच्छ राखले पाहिजे, तसेच आंतूनहि स्वच्छ ठेविले पाहिजे. साधा व निर्मळ आहार, स्वच्छ पाणी व व्यायाम यांनी तें आपोआपच स्वच्छ राहतें; इतकें करून स्वच्छ न राहिल्यास वैद्याची मदत घेणे आवश्यक आहे.

परमेश्वरानें आपणांस ज्या अनेक देणग्या दिल्या आहेत त्यांत आरोग्य ही अमूल्य देणगी आहे. हिचें आपण फार काळजीपूर्वक रक्षण केलें पाहिजे. ही जर आपण गमावली तर सर्व आयुष्य आपणांस दुःखांत काढावें लागेल. मग आपणांजवळ कितीहि पैसा, मान व सगेसोयरे असले तरी त्यांचा काडीइतका उपयोग होणार नाही. एका पारड्यांत आरोग्य व दुसऱ्या पारड्यांत इतर सर्व ऐहिक ऐश्वर्य घातलें आणि त्यांची तुलना केली तर आरोग्याचें पारडें खास खालीं वसेल. हें आरोग्य ज्या गोष्टींवर मुख्यत्वे अवलंबून असतें त्यांपैकीं दोन गोष्टींचा, आहार व व्यायाम याचा आपण विचार केला. तिसरी सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे मानसिक पवित्रता अथवा ब्रह्मचर्य होय. तिचा विचार पुढील निबंधांत करूं.

ब्रह्मचर्य

: ८

मुलांनो, शरीराचें स्वास्थ्य मनःस्वास्थ्यावर अवलंबून असतें असें मागील निबंधांत सांगितलें.

आतां मनःस्वास्थ्याकरितां काय केलें पाहिजे तें पाहूं या. इंद्रियांच्या अधीन न होणें, त्यांना आपल्या कक्षांत ठेवणें हा तो उपाय होय. ह्यालाच ब्रह्मचर्य म्हणतात.

इंद्रियांची स्वाभाविक प्रवृत्ति कशी असते पाहा : सार्धें अन्न आरोग्यदायक असतें, पण जिभेला आरोग्यनाशक चिवडा, भजीं अधिक आवडतात व तीं वारंवार खाल्लीं म्हणजे मनुष्य आजारी पडतो; हें समजूनसुद्धां मनुष्याची ते पदार्थ खाण्याकडे जास्त

प्रवृत्ति असते. विचारानें ही दुष्ट प्रवृत्ति दाबून टाकून हितकर अन्न असेल तें खाणें म्हणजेच जिमेवर तावा ठेवणें होय.

दारू, अफू, तंबाखू वगैरे मादक व शरीरहानिकारक पदार्थांचें सेवन करणें म्हणजे इंद्रियांचे गुलाम होणें आहे.

वारंवार नाटकें-सिनेमा पाहाणें, जरूरीपेक्षां जास्त शोंपा काढणें, शिवीगाळ करणें, दुसऱ्याचा हेवादावा करणें, चोरी करणें, आळसांत वेळ घालविणें हे सर्व इंद्रियांच्या गुलामगिरीचे प्रकार आहेत.

हे सर्व निश्चयानें सोडून देऊन, उच्च विचार बाळगणें, दुसऱ्याबद्दल सहानुभूति ठेवणें, सत्कार्यांत वेळ घालविणें म्हणजेच ब्रह्मचर्य होय.

प्रत्येक विद्यार्थी ब्रह्मचारी असला पाहिजे. ब्रह्मचान्यानें कसें वागावें ह्याविषयीं मनुस्मृतींत फार हितकर नियम सांगितले आहेत. त्यांचा भावार्थ असा :—

वडील माणसांबद्दल नेहमीं आदर बाळगावा. आईबाप व गुरु ह्यांच्याशीं नम्रतेनें वागावें. त्यांचे आपल्यावर इतके उपकार असतात कीं, त्यांची कधींहि फेड होऊं शकणार नाहीं. त्यांच्याबद्दल कोणी अनादरानें बोलूं लागल्यास तें ऐकूनसूद्धां घेऊं नये. आपले भाऊ व बहिणी यांच्याशीं प्रेमानें वागावें. वडील माणसांचा मान राखला असतां आयुष्य, विद्या, कीर्ति व बल हीं वाढतात.

कुशल सारथी लगामानें घोड्यांना जसें ताब्यांत ठेवितो, त्याप्रमाणें आपलीं स्वार्थी इंद्रिये विचारानें आपल्या अंकित ठेवावीत.

विषयोपभोगानें इंद्रियांची कधींहि तृप्ति होत नाहीं. अग्नींत हवनद्रव्य टाकिलें असतां तो अधिकच भडकतो. + इंद्रियांचे लाड न करतां त्यांचें नियमन करावें. एक इंद्रिय जरी बेताल झालें तरी

+ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते ॥

माणसाची बुद्धि भ्रंश पावते. पखालीला खालीं एखादेंच भोंक पडलें तरी सर्व पाणी गळून जातें.

माणसाची किंमत त्याच्या वयावर नसते, त्याच्या विद्येवर असते. विद्यासंपन्न मनुष्य वयानें लहान असला तरी तो श्रेष्ठ होय. उलट वयानें मोठा, पण विद्या नसेल तर तो मनुष्य बालासारखा होय. ×

जो आपलें मन व वाणी शुद्ध ठेवितो, त्यांची योग्य ती काळजी घेतो, तो विद्यार्थी सद्गतीला जातो. आपल्याला पीडा झाली तरी दुसऱ्याचा द्रोह करूं नये. दुसऱ्याला दुःख होईल असें भाषण कधींहि करूं नये.

स्त्रियांचे बाबतींत फार जपून असावें; त्यांच्याशीं एकान्तांत भाषण करूं नये. त्यांच्याकडे कधींहि वांकड्या नजरेनें पाहूं नये. त्यांची चेष्टा करूं नये. त्यांना आपल्या आई-वहिणीप्रमाणें समजावें. *

विद्यार्थ्यानें कोणताहि विलास करूं नये. राहणी अगदीं साधी ठेवावी. शीतोष्ण-निवारणापुरतेंच साधें वस्त्र वापरावें व शरीर-रक्षणांला योग्य असें साधें अन्न भक्षण करावें.

थोडक्यांत सांगावयाचें झाल्यास विद्यार्थ्यानें आहारविहार ह्यांचे बाबतींत संयमानें राहून मन शांत राखावें म्हणजे विद्येकडे लक्ष लागून तिची प्राप्ति करून घेणें सुलभ होतें.

× It is not growing like a tree.

In bulk cloth make Man better be. — Ben Jonson.

* ‘एकांतीं लोकांतीं स्त्रियांशीं भाषण । प्राण गेल्या जाण बोलों नये ॥’

—श्री तुकाराम.

‘मातृवत्परदारेषु यः पश्यति स पश्यति ॥’ (सुभाषित)

जीवमात्राची नेहमीं सुखाकरतां धडपड चालू असते. आपण निरनिराळ्या उपायांनीं सुख मिळविण्याचा प्रयत्न करीत असतो. नेत्रांना सुंदर वस्तु, कानांना मधुर ध्वनि, जिव्हेला गोड रस, नाकाला सुवासिक द्रव्ये व त्वचेला मऊ पदार्थ लाभले असतां सुख होतें. सुखार्चीं साधनें सर्वांना सारखींच मिळत नाहींत. श्रीमंत माणसांना केवळ पैशामुळे जीं सुखें लाभतात तीं गरिबांना मोठ्या प्रयासानेंहि प्राप्त होत नाहींत. तथापि दयाळु परमेश्वरानें अशीं कांहीं सुखें निर्माण केलीं आहेत कीं, तीं श्रीमंत व गरीब ह्या उभयतांनाहि प्राप्त करून घेतां येतात. ह्या सुखांपैकीं सृष्ट्यवलोकनापासून प्राप्त होणारें सुख विशेष आहे.

आपली ही भरतभूमि म्हणजे सृष्टिसौंदर्याची केवळ खाणच आहे; असें असतां सृष्ट्यवलोकनापासून प्राप्त होणाऱ्या निष्पाप सुखाचा आस्वाद घेऊन तल्लीन होणारे लोक आपणांत फारच थोडे आढळतात. बापानें अलोट सुखसाधनें जमवावीत व मुलाला त्यांचा उपयोग कसा करावा इतकेंहि कळू नये अशासारखी ही शोचनीय स्थिति आहे.

विद्यार्थीमित्रहो, मी म्हणतो ह्याचा अनुभव पाहा. तुम्ही जेथें राहात असाल त्या गांवाच्या किंवा शहराच्या बाहेर जा, आणि लगेच तुमच्या वृत्तींत फरक पडतो कीं नाहीं तें पाहा. बाहेरची मोकळी हवा व बाहेरची शांतता एवढ्या दोनच गोष्टी तुमच्या मनाला किती तरी उत्साह देतील. आणि ह्यांत जर सृष्टिसौंदर्याची भर पडली तर किती मौज होईल बरें ? गाईचें वांसखं गोठ्याच्या बाहेर मोकळ्या जागेंत काढल्याबरोबर आनंदानें उड्या मारूं लागतें;

त्याला इतका आनंद होतो कीं तें त्या भरांत सैरावैरा धावूं लागतें व त्याला इजा पोचूं नये म्हणून आपण आंवरून धरितों. आपणांत जर रसिकतेचा अभाव नसेल तर आपलीसुद्धां कांहीं अंशीं अशीच स्थिति होईल. लहान मुलें समुद्रकिनाऱ्यावर गेलीं म्हणजे हर्षभरानें नाचूं लागतात हें कित्येकांनीं पाहिलेंच असेल.

वर्षाऋतु संपत येण्याचे सुमारास सकाळचे प्रहरीं एखाद्या टेकडीवर जाऊन उभे राहा आणि काय मौज दिसते ती पहा. जिकडे तिकडे हिरवेंगार गवत उगवलेलें असतें. झाडेंझुडपें अगदीं टवटवीत दिसत असतात; स्वच्छ व मधुर पाणी ठिकठिकाणीं वाहात असतें, आणि त्यावर सूर्याचा प्रकाश पडून त्याला रजतरसाची शोभा येते. अशा रीतीनें नेत्रांनीं सुखास्वाद घेऊन मनाचें समाधान होतें तोंच सभोंवतालच्या झाडांमधून पक्ष्यांचें मधुर गान चाललेलें असतें तिकडे आपलें लक्ष जातें. ह्या गाण्यांत इतकी विविधता असते कीं, तितकी विविधता मोठ्या प्रयासानेंसुद्धां आपणांस निर्माण करितां येईल कीं नाहीं याची मला शंका वाटते.

पक्ष्यांचें गाणें चालूं असतांना मधूनच उत्कृष्ट प्रकारचा सुगंध बरोबर घेऊन वायु वाहूं लागतो. आपणांस हा कोणत्या फुलांचा सुगंध आहे व तो कोठून आला हें जाणण्याची इच्छा होऊन आपण इकडे तिकडे शोध करूं लागतो. तो कोठून आला ह्याचा पत्ता तर सहसा लागत नाहींच, परंतु आपण त्याचा तपास करीत असतां दुसरा एखादा सुगंध येऊन आपण पहिल्याचा तपास करण्याचें सोडून देतो; असें कांहीं वेळां झाल्यावर आपण कारणाचा तपास करण्याचें सोडून देऊन कार्याच्या मौजेतच रंगून जातो.

मित्रांनो, सृष्टिसौंदर्यामध्ये इतकी विविधता असते कीं, निरनिराळ्या ठिकाणांच्या देखाव्यांत तर भिन्नता असतेच, परंतु एकच देखावा निरनिराळ्या वेळीं पाहिला तरी भिन्न दिसतो. वर वर्णन केलेला तोच

देखावा तुम्ही संध्याकाळीं पहा. तुम्हांला निराळाच चमत्कार दिसेल. त्या वेळीं पाणी, वनस्पती वगैरे सर्व वस्तूंवर तांबूस रंगाची छटा दिसेल. पश्चिम क्षितिजाकडे नजर फेंका आणि तेथें कशा प्रकारचें इन्द्रजाल पसरलें आहे तें पाहा ! तेथें सृष्टिदेवता सुवर्णाच्या व रजताच्या रंगांनीं मेघफलकांवर अनेक प्रकारच्या आकृती काढून आपणांतील कुशल चित्रकारांस जणूं काय चित्रकलेचे धडे देत आहे असें दिसेल. आपल्या प्रियपत्नीचें हें कौशल्य पाहूनच कीं काय भगवान् सूर्य नारायण आरक्त झालेला आपल्या नजरेस पडेल ! सकाळच्यापेक्षां शांतताहि जास्त प्रतीत होऊन आपणांस असें वाटेल कीं, सृष्टिदेवता सर्व दिवसभर उद्योग करून भागल्यामुळे आतां विसावा घेण्याच्या तयारीस लागली असावी व झोपीं जातां जातां, आपल्या लाडक्या मुलांना चित्रकलेचें ज्ञान व्हावें म्हणून प्रयत्न करीत असावी. हे देवि, ही तुझी हंसत खेळत शिकविण्याची पद्धति पाहून कुशल शिक्षकांनासुद्धां माना खालीं घालाव्या लागतील.

मित्रांनो, ही सृष्टिदेवी इतकी संपन्न व इतकी प्रेमळ आहे कीं आपल्याला सुख व्हावें, ज्ञान मिळावें म्हणून ती क्षणोक्षणीं निराळा देखावा दाखवीत असते. एका ऋतूंत तिचें जें स्वरूप आढळेल तें दुसऱ्या ऋतूंत आढळणार नाहीं ! एका दिवशीं जें आढळेल तें दुसऱ्या दिवशींच्याहून निराळें असेल. फार काय, आपण तिच्याकडे पाहातो न पाहतो तोंच आपला डोळा चुकवून तीं निराळें रूप धारण करिते. क्षणोक्षणीं नवता धारण करणारी ही देवी म्हणजेच मूळ काव्य व आपण वाचतो तें काव्य ह्या काव्याची नक्कल असते.

ही देवता असंख्य रूपें धारण करिते म्हणून जें सांगितलें त्यांतील एक दोन रूपें आपण वर पाहिलींहि. आणखी एकादुसरे तिचें रूप पाहूं या. आपण आतां तिचें वसंत ऋतूंत दर्शन घेऊं. या ऋतूंत झाडांचीं पूर्वींचीं सर्व पानें गळून जाऊन तांबूस रंगाचीं

सृष्टिसौंदर्य

कोंवळीं कोंवळीं पानें सर्व झाडांवर दिसूं लागतात. अशा वेळीं या पानांकडे तुम्ही निरखून पाहाल तर त्यांचा नाजुकपणा व सौंदर्य हीं तुम्हांला थक केल्यावांचून राहाणार नाहीत. पानांचा रंग तांबूस असतो म्हणून म्हटलें, परंतु तो निव्वळ तांबूस नसून लाल, तांबूस, हिरवी व निळसर अशी निरनिराळी छटा त्यांवर असते. अर्थात् पर्णसृष्टि म्हणजे वर्णसृष्टिच असते.

बहुतक झाडांवर मोहोरहि आलेला असून प्रत्येक झाडाच्या मोहोराचा रंग व गंध निराळा असतो. कित्येक झाडांवर फुलांना बहर आलेला असतो. पानें व फुलें यांचे अलंकार धारण करणारी ही सृष्टिदेवी आपल्या स्वरूपाचा गर्व वाहाणाऱ्या कोणाहि सुंदरीला लाजविल्याशिवाय राहणार नाही. 'जातीच्या सुंदरांना कांहींहि शोभतें' ह्या कविकुलगुरूच्या वचनाचें यथार्थत्व आपणांस ह्या देवीकडे पाहतांच बरोबर पटतें.

अशा वेळीं एखाद्या आमराईत शिरा आणि कशी मौज होत पाहा ! त्या राईमध्ये विलक्षण सुगंध सुटलेला असून भ्रमर व कोकिल मधुर गाणें गात एका झाडावरून दुसऱ्या झाडावर फिरत्या घालीत असतात. आपलीहि तशीच स्थिति होते. घ्राणेंद्रियाचे कांहीं केल्या समाधानच होत नाही. तिथेंच वसून राहावें असें वाटूं लागतें.

मुलांनो, सृष्टिदेवता ही प्रेमळ असते म्हणून सांगितलें, परंतु प्रेमळ आईसुद्धां आपल्या मुलांना शिस्त लागावी म्हणून कधीकधी उग्र स्वरूप धारण करिते; त्याचप्रमाणें सृष्टिदेवताहि वर्षाकाळीं भीषण स्वरूप धारण करिते. पावसाळा सुरू होण्याच्या पूर्वी आकाश मेघांनीं व्याप्त होतें, गार वारा वाहूं लागतो व नंतर मेघांचा गडगडाट सुरू होतो. लहान मुलें घाबरून जातात व आपली आई किंवा वडील माणसें त्यांना घट्ट धरून बसतात. गडगडाट थांबून प्रत्यक्ष

पाऊस पडूं लागला म्हणजे त्यांची भीति हळूहळू कमी होऊन ती दारांत किंवा खिडकींत उभी राहून पावसाची मजा पाहू लागतात. पावसाचा जोर कमी झाला म्हणजे तर अंगणांत जाऊन आनंदाने नाचू लागतात. व ' ये रे ये रे पावसा, तुला देईन पैसा ' इत्यादि गाणीं गाऊं लागतात. पागोळ्या जोराने पडूं लागल्या म्हणजे पडवींत किंवा सजांत (व्हरांज्यांत) उभे राहून हात पुढे करून ते पाणी घेऊन तहान नसतांनाहि पाणी पिण्याची त्यांना मोठी गम्मत वाटते. पावसाच्या माज्याने पशु व पक्षी हतबल होऊन आपापल्या गुहेत व घरट्यांत दडून बसतात. वृक्ष व लता आपापलीं मस्तकें नमवून निमूटपणे धारांचा मार सहन करितात. कदाचित् सत्पुरुषांप्रमाणे हाल अपेष्टा सोसूनच आपल्या जीविताचें साफल्य होईल असे त्यांस वाटत असेल !

कांहीं दिवस पाऊस पडल्यावर जिकडची तिकडची बरीचशी घाण धुऊन जाते. उन्हाळ्याचा सर्व ताप शांत होतो. वृक्षांना नवी टवटवी येते, व कित्येक नवीन वनस्पति उगवतात. आपण नुसते आपल्या घराच्या भोंवतालीं हिंडलों तरी आपणांस माहीत नसलेलीं अशीं कितीतरी लहान लहान रोपे आपल्या नजरेस पडतील. एखाद्या अरण्यांत किंवा डोंगरावर तर इतकीं नवीन झाडे दिसतात कीं, त्यांची ओळख करून घेण्यास आपणांस कित्येक वर्षे लागतील. कांहीं नवीन किडेहि पावसाळ्यांत उत्पन्न होतात. त्यांत मृगाच्या किड्यासारखे कांहीं फारच सुंदर असतात. कधीं कधीं पाऊस पडून गेल्यावर थोडासा प्रकाश पडतो व इन्द्रधनुष्य दिसू लागते. इन्द्रधनुष्याचे रंग पाहून कोणाची वृत्ति प्रफुल्लित होत नाही ? पावसाळ्यामध्ये घरांत किंवा कचेरींत बसून काम करणारांस फारसा त्रास होत नाही. परंतु प्रवासी, टपालवाहक, व शेतांत काम करणारे गरीब शेतकरी ह्यांचे फार हाल होतात.

परंतु रात्रीच्या काळोखानंतर जसा दिवसाचा उजेड लाभतो त्याच-
प्रमाणे पावसाळ्याच्या हालअपेष्टा संपून नितांत रमणीय असा
शरदऋतु येतोच.

मित्रांनो, इतके हें सौंदर्य सृष्टिदेवीने आपणांकरिता वाढून ठेवले
असतां तिकडे डोळेझांक करून नाटके, चलच्चित्रपट (सिनेमा)
यांच्या साहाय्यानेच आपण आपली सौंदर्यतृष्णा भागविण्याचा प्रयत्न
करावा हें आपणांसारख्या सुशिक्षित म्हणविणाऱ्या लोकांस शोभतें
काय ? फक्त डोळे उघडा म्हणजे तुम्हांला प्रत्येक फुलांत, प्रत्येक
पानांत, प्रत्येक गवताचे काडींत सौंदर्य ओतप्रोत भरलेलें आढळून
येईल. मग वृक्षवल्ली, नद्या, समुद्र, पर्वत यांची गोष्टच कशाला ?
फाजील श्रृंगारिक नाटके, चलच्चित्रपट ह्यांच्या नादानें आपल्या
पैशाची शरीराची व नीतीची राखरांगोळी करून घेण्यापेक्षां फुकट
लाभणाऱ्या सृष्टिसौंदर्याचा पोटभर आस्वाद घेऊन आपलें शरीर व
मन तेजस्वी बनवाल तर त्यांत तुमचें हित नाहीं का ?

• •

१० :

आरामरचना

आश्रमाच्या सभोवतीं लाविलेल्या ' वृक्षकांना ' तपस्व्यांच्या मुली
पाणी घालीत असून गृहस्थाश्रमाला सुरवात होण्यापूर्वीच ' अपत्य-
स्नेहाचा ' अनुभव घेत आहेत. ही कल्पना कविश्रेष्ठ कालिदासाच्या
विशेष आवडीची असावी असे त्याच्या ग्रंथांतील वर्णनावरून वाटते.
खरेच आहे. वृक्षसंवर्धनापासून जो आनंद प्राप्त होतो, तो बऱ्याच
अंशी बालकसंवर्धनापासून होणाऱ्या आनंदासारखा असतो. आपण
लाविलेल्या झाडांना कोणी दुखापत केली; त्यांचीं पाने किंवा फांद्या
कोणी तोडिल्या तर आपणांस वाईट वाटते; त्यांना फुलें व पळें

आलेलीं पाहून आपणांस धन्यता वाटते त्या फुलांफळांपासून जें सुख होतें तें विकृत घेतलेल्या चांगल्या व मोठ्या फुलांफळांपासूनहि होत नाही. मातेचें जमें प्रेम आपल्या मुलांवर त्याचप्रमाणें झाडें लावणाराचें प्रेम आपण लाविलेल्या झाडांवर असतें.

वृक्षाच्या शीतल छायेत, फळांफुलांच्या सान्निध्यांत, खगगणांच्या मधुर गीतांचा आस्वाद घेण्यांत ज्यांचें बालपण गेलें असेल, त्यांना शहरांतल्या घाणेरड्या, भुरकट, धूलीमय व रुक्ष वातावरणांत आयुष्याचे दिवस काढणे झाल्यास फारच मोठें संकट वाटतें. व शहरांत पैशामुलें लाभणाऱ्या सुखाचा वीट येऊन आपल्या बागेत किंवा शेतांत कष्ट करून निमर्गाच्या संगतींत लाभणाऱ्या आरोग्ययुक्त सुखाकडे मन धांव घेतें. मुंबई पुण्यासारख्या शहरांत दिवस काढणाऱ्या लोकांचा असा अनुभव आहे कीं, वर्षातून एखादा महिना खेड्यांतील बागेत जाऊन राहिल्यास, त्यांचें आरोग्य वाढून मनहि सुप्रसन्न होतें. दिवसाचे काळाकडून संध्याकाळीं तास अर्धा तास एकाद्या बागेत काढल्यासहि शरीर व मन ह्यांना कितीतरी प्रसन्नता वाटते.

बागेत आनंद वास करितो; बागेत सुख नांदत; बागेत सौंदर्य वसतें; बागेत (वाच्यार्थानें व व्यंग्यार्थानें) जिकडे तिकडे शरीरास व मनास प्रफुल्लता देणारें जीवन आढळून येतें. म्हणून सुख व आरोग्य ज्यांना पाहिजे असेल, त्यांनीं शक्य असल्यास आपल्या घरांभोंवतीं स्वतः झाडें लावून बाग तयार करावी. मुलांकरितां पुष्कळ श्रम करूनहि मातेला जसा शीण वाटत नाही, त्याप्रमाणेच बागेत फळांफुलांच्या सान्निध्यांत केलेले श्रम आपणांस कळून येत नाहीत.

बागेतलें सात्त्विक सुख श्रीमत व गरीब ह्या उभयतांनाहि मिळवितां येण्यासारखें आहे. किंबहुना श्रीमतांपेक्षां गरीबांनाच तें अधिक लाभण्याचा संभव आहे. ज्याच्या ज्याच्या घरांभोंवतीं मोकळी जागा

व पाणी असेल, त्याला त्याला ह्या स्वर्गीय सुखाचा आस्वाद घेतां येईल. आज आपल्या देशांत जर आपण हिंडलों, तर कितीतरी घरे अशीं आढळून येतील कीं, सभोंवतीं जागा व पाणी असूनहि शपथेला एक झाडहि मिळावयाचें नाहीं! ह्याचें कारण आपणांत सौंदर्यप्रीति व शुद्ध सुखाचा आस्वाद घेण्याची अभिरुचि हीं बऱ्याच कमी प्रमाणांत आढळून येतात

वृक्ष हे मुलांप्रमाणें सुखदायक असतात असें वर म्हटलें. परंतु एका दृष्टीनें ते मुलांपेक्षांहि जास्त आल्हाददायक असतात. कारण, मुलांमध्ये कित्येक मुलें कृतघ्न निघण्याचा संभव असतो. पण वृक्षांत एकहि वृक्ष तसा निघत नाहीं! आपण त्यांना वाढविलें कीं, ते फळांफुलांच्या रूपानें आमरण आपली व आपल्या पुढल्या पिढ्यांची पण सेवा करीत राहतात.

घराभोंवतीं उद्यानरचना करणें खर्चाचें नसून उलट फायदेशीर आहे. कित्येक घरांशेजारीं वापराचें पाणी मोकळें सोडलेलें असल्या-मुळें तें कुजतें व रोग उत्पन्न करितें. हेंच पाणी जरा बाजूला काढून जर चार झाडें लाविलीं आणि घरांतील राख, शेण वगैरे पदार्थांचा ग्वत म्हणून त्यांस उपयोग केला तर अमृतासारखीं गोड फळे आपणांस चाखावयास मिळणार नाहींत का ?

उद्यानरचना हा एक असा व्यवसाय आहे कीं त्यांत कुटुंबांतील सर्व माणसांना भाग घेतां येतो. अगदीं लहान मुलांपासून तो वृद्ध आजोबापर्यंत प्रत्येकाला आपआपल्या शक्तीप्रमाणें बागेंत कांहींतरी काम करितां येतें. बागेमुळें रिकाम्या वेळेचा सदुपयोग होऊन शिवाय आरोग्य व आनंद ह्यांचा लाभ होतो. मुलांना कित्येक वनस्पतींची सहज माहिती होऊन त्यांच्या ज्ञानांत भर पडते. व लहानपणापासून शारीरिक श्रम करण्याची सवय होऊन आरोग्याची किल्ली त्यांच्या हातीं राहते.

वृक्षसंवर्धन हे उत्तम प्रकारचे शिक्षण आहे. त्यापासून शरीर निरोगी राहाते, मनातील कोमल भाव व निरीक्षणशक्ति जागृत होतात. शालेच्या सभोवतीं मुलांकडून बाग तयार करवून घेतल्यास मुलांना ह्या तिन्ही गोष्टींचा लाभ होऊन शिवाय शालेच्या मंदिराला अप्रतिम शोभा पण येईल.

या पृथ्वीवर वागा जितक्या वाढतील तितक्या प्रमाणाने येथील आरोग्य व निष्पापवृत्ति वाढेल ! व त्या जितक्या कमी होतील तितक्या प्रमाणाने येथील भयाणता व दुःख दुणावेल ! भगवान् श्रीकृष्णाचे बालपण निसर्गातल्या वागेतच गेले ! बायबलांतील कथेत परमेश्वराने मनुष्यजातीच्या मूल मातापित्याला सर्व प्रकारचे सुख प्राप्त व्हावे म्हणून 'एडन्' नांवाच्या रम्योद्यानांत ठेविले होते. परंतु त्यांच्यांत पापवृत्तीचा अंकुर उद्भवतांच त्यांना शिक्षा म्हणून तेथून घालवून दिले, असे जे वर्णन आहे, त्यांत फार खोल अर्थ असावा, असे वाटते. मनाला आराम पाहिजे असेल तर आपल्या घराभोवती 'आराम' निर्माण करणे हा एक आपल्या स्वाधीनचा उपाय आहे.

• •

११ :

शीलपालन

शील म्हणजे सद्वर्तन. एखाद्या माणसाचे वर्तन निर्दोष असले म्हणजे आपण तो मनुष्य शीलसंपन्न आहे असे म्हणतो. विवाहादि कायमचे संबंध जोडतांना शहाणी माणसे कुलशील पाहात असतात, म्हणजे ज्यांच्याशी संबंध जोडावयाचा ती माणसे सुवृत्त आहेत की नाहीत ह्याची चौकशी करीत असतात; व असे करणे हे फार

शहाणपणाचें आहे. कारण एखाद्या माणसावर अवलंबून असणाऱ्या व्यक्तीचें सुख त्याच्या वर्तनावर अवलंबून रहातें.

विद्यार्थ्याचें शील वनविणें हा सुशिक्षणाचा मुख्य हेतु असला पाहिजे. अलीकडच्या शिक्षणपद्धतींत ह्या महत्त्वाच्या गोष्टीकडे फारच दुर्लक्ष केलें जातें. एखाद्या विद्यार्थ्यानें परीक्षेंत चांगले गुण मिळविले म्हणजे त्याची सर्वत्र वाहवा होते. त्याचें वर्तन कशा प्रकारचें आहे ह्याची कोणी चौकशीहि करीत नाहीं. ह्याच्या उलट एखादा विद्यार्थी कितीहि नेकीनें वागणारा, प्रेमळ व कष्टालु असला आणि बुद्धिमांड्या-मुळें, दारिद्र्यामुळें किंवा भराभर अभ्यासक्रम संपवावा लागल्यामुळें जर त्याला परीक्षेंत गुण कमी मिळाले तर त्याच्याकडे सहानुभूतीनें पाहून त्याच्या अडचणी दूर करण्याचा प्रयत्न क्वचितच केला जातो.

एकाद्या कुलाचा किंवा देशाचा उत्कर्ष त्यांतील माणसांच्या वर्तनावर अवलंबून रहातो. मूठभर इंग्रजलोक हिंदुस्थानासारख्या प्रचंड देशावर गेलीं १००।१५० वर्षे राज्य करीत होते, ह्याचें कारण त्यांच्या व आमच्या वर्तनांतील भेद हें मुख्य होय. ते एकजुटीनें रहातात, साहसी आहेत व राष्ट्रीयहिताचा प्रश्न उपस्थित झाल्यास वैयक्तिक स्वार्थ झुगारून देतात. आमच्यामध्ये ह्या गुणांचा जवळजवळ अभाव असल्यामुळें सामुदायिक दृष्ट्या आम्ही फारच कमकुवत ठरतो.

आपला देश एके काळीं सर्व सुधारलेल्या देशांच्या अग्रस्थानी होता, तोच आतां सर्व सुधारलेल्या देशांत अगदीं खालच्या प्रतीचा ठरला आहे. त्यास त्याचें पूर्वीचें वैभव प्राप्त करून देणें हें त्यांतील व्यक्तींच्या सद्वर्तनावर अवलंबून आहे. सत्यनिष्ठा, बाणेदारपण बंधुभाव व राष्ट्रभक्ति या गुणांची तरुण पिढींत वाढ झाल्याशिवाय मोठमोठ्या पदव्या मिळवून व बक्षिसें पटकावूनहि देशाची प्रगति काडीमात्र होणार नाहीं. विद्वत्तेला शीलाची जोड

असल्यावांचून राष्ट्रसंवर्धनाला तिचा कांहींएक उपयोग होत नाही. उलट ती राष्ट्राचें नुकसान करण्यास मात्र कारणीभूत होईल.

शील बनविण्यास लागणाऱ्या गुणांपैकी सत्यनिष्ठा हा गुण मुख्य होय. सत्याकरितां कांहींहि नुकसान सोसावें लागलें तरी बेहत्तर; पण सत्य सोडावयाचें नाही अशा बाण्याचे लोक फारच थोडे आढळतात. सत्यावांचून खरा मोठेपणा नाही. वाशिग्टनप्रमाणें आपल्या हातून झालेली चूक कबूल करणारी किती मुलें आढळतील ! आपल्या हातून चुका झाल्यास आपण होऊन कबूल करणारीं मुलें शाळांतून फारच क्वचित् आढळून येतात; व असा एखादा मुलगा आढळून आल्यास त्याला शिक्षा न करितां त्याच्यावर प्रेम करणारे शिक्षकहि फारच दुर्मिळ !

मनुष्याला शोभा आणणारा दुसरा गुण म्हटला म्हणजे बाणेदारपणा हा होय. सत्यनिष्ठेवांचून हा गुण उत्पन्न होऊं शकत नाही. चतकोर भाकरीकरितां वरिष्ठांची हांजी हांजी करणें, त्यांची मर्जी फिरल त्याप्रमाणें आपलें वर्तन बदलणें, आणि स्वदेश व स्वजन यांच्याशीं वैश्मान होणें, ही नीचपणाची परमावधि होय. पण दुर्दैवानें ह्या कोटींतलीं बरींच माणसें आपल्या समाजांत उघडपणें वावरूं शकतात. ह्या गोष्टीवरून आपल्या समाजांत बाणेदारपणाचा कसा लोप होत चालला आहे ह्याची कल्पना येईल.

शीलसंपन्न माणसें एकमेकांशीं बंधुभावानें वागतात. आपल्या हातून होईल तितकें दुसऱ्याचें बरें करावें म्हणून त्यांचा प्रयत्न चालूं असतो. आज आपल्या समाजांत आपण व आपलें कुटुंब इतक्याच पुरतें पाहणारीं माणसें फार आढळून येतात. खेडेगांवांत पूर्वी जी जूट व एकमेकांच्या उपयोगी पडण्याची प्रवृत्ति आढळून येत असे, ती हल्लीं नाहीशी होत चालली आहे. शहरांमध्ये तर कधीं कधीं एका खोलींत मर्तिक झाल्यास शेजारच्या खोलींतील

माणसें कोणत्याहि प्रकारची मदत करीत नाहीत. एकंदरींत आपल्या समाजांत बंधुभाव नाहीसा होत चालला असून वेपवाई वाढत चालली आहे. शिक्षणाने बंधुभाव उत्पन्न न झाल्यास शिक्षित आणि अशिक्षित यांत फरक तो काय राहिला ?

शील या शब्दाने सर्व सद्गुणांचा बोध होतो. सद्गुणी माणसालाच शीलसंपन्न म्हणतात. सद्गुणांची वाढ करणे हेच खरे शिक्षण होय. रामलक्ष्मणांसारखे बंधु, भीष्मासारखे सत्यप्रतिज्ञ, धर्मराजासारखे सत्यनिष्ठ, भीमार्जुनासारखे आज्ञाधारक, श्रीकृष्णासारखे परहितरत, हनुमानासारखे स्वामिसेवातत्पर, विदुरासारखे विनयशील, व्यासवसिष्ठजनकादिकांसारखे ज्ञानी पुरुष या भरतखंडांत पूर्वी होऊन गेले म्हणून त्याची भरभराट झाली. त्याच आपल्या मातृभूमीची पुन्हा भरभराट व्हावी अशी इच्छा असेल तर सद्गुणांची जोपासना केली पाहिजे. नुसत्या पुस्तकी ज्ञानाला महत्त्व देऊन कांहीं एक कार्य होणार नाही.

१२ :

वक्तृत्व

— १ —

वक्तृत्व हा शब्द संस्कृत 'वच्' धातूपासून झालेला आहे. हे भाववाचकनाम असून वक्त्याची क्रिया ते वक्तृत्व असा त्याचा अर्थ आहे. वक्ता म्हणजे आपल्या मनांतील भाव दुसऱ्याला पटेल अशा रीतीने सांगणारा जो पुरुष तो. आपले हेतु दुसऱ्याला पटवून देण्याची जरूरी आपणांस खाजगी नित्याच्या व्यवहारांत तर भासतेच, परंतु सार्वजनिक व्यवहारांत तर ती जास्तच भासते.

म्हणून शिक्षक, वकील, न्यायाधीश व राजकारणी पुरुष ह्यांचें यश बरेंचसें त्यांच्या वक्तृत्वशक्तीवर अवलंबून असतें. विद्यार्थ्यांनीं लहानपणापासून ह्या कलेकडे लक्ष द्यावें. कांहीं शाळांमधून वाद-विवादाच्या सभा असतात, त्यांत विद्यार्थ्यांनीं अवश्य भाग घ्यावा व आपली बोलण्याची शक्ति वाढवावी. तिचा त्यांना पुढील आयुष्यांत फार उपयोग होईल.

इतर कलांप्रमाणें ही कलाहि मनुष्यास अभ्यासानें बरीच आत्म-ज्ञात करितां येते. मोठ्या सभेंत उभें राहून भाषण करण्यास अंगी-एक प्रकारचा धीटपणा लागतो व संवयीनें हा धीटपणा आपणांस प्राप्त करून घेतां येतो. कित्येक माणसें चारचौघांत सफाईदार बोलतात, परंतु सभेंत भाषण करण्याची पाळी आल्यास त्यांची फारच त्रधा उडते. अशीं माणसेंहि कांहीं दिवसांच्या अभ्यासानें चांगलीं भाषणें करूं शकतात.

एखादा विषय दुसऱ्यास पटेल अशा रीतीनें सांगण्याकरितां तो विषय बोलणारास आधीं पटलेला पाहिजे. ह्याकरितां तो विषय आपणांस चांगलाच अवगत असला पाहिजे. विषय आपणांस जितक्या तीव्रतेनें पटलेला असेल तितका तो दुसऱ्यास पटवून देणें सुलभ जाईल. रोजच्या व्यवहारांत अशीं कांहीं माणसें आपण पाहतों कीं, त्यांच्यांत बोलकेपणा फारसा नसूनहि त्यांचें म्हणणें आपणांस पटतें. ह्याचें कारण त्या माणसांचा त्या विषयाचा अभ्यास व त्यामुळे उत्पन्न झालेली निष्ठा हें मुख्यत्वेकरून होय.

आपला हेतु दुसऱ्यास पटवून देण्याकरितां आपणांस व्यवहारां-तील निरनिराळीं उदाहरणें घ्यावीं लागतात व आपलें म्हणणें सुसंबद्ध रीतीनें मांडावें लागतें. ह्याकरितां आपणांस भाषाशास्त्र व तर्कशास्त्र ह्यांचा चांगला अभ्यास केला पाहिजे. त्याशिवाय निरनिराळीं उदाहरणें घेऊनहि आपला विषय आपणांस विशद

करितां यावयाचा नाही. ह्यावरून वक्तृत्वाला विद्वत्तेची किती आवश्यकता आहे हे लक्षांत येईल.

आपल्या म्हणण्याच्या पुष्टीकरणार्थ वक्त्यानें मधून मधून थोर पुरुषांचीं वचनें जर उद्धृत केलीं तर त्यांचा श्रोत्यांच्या मनावर अनुकूल परिणाम होतो, व भाषणालाहि विशेष प्रकारची शोभा येते. ह्याकरितां वक्तृत्वाचा अभ्यास करूं इच्छिणाऱांनीं आपल्या वाचनांत येणारीं थोर पुरुषांचीं उत्कृष्ट वचनें पाठ करण्याची संवय ठेवावी. अशा वचनांचा लेखन व भाषण ह्या दोन्ही कलांत चांगलाच उपयोग करून घेतां येईल.

बोलणाऱ्याच्या उपदेशाचा श्रोत्यांच्या मनावर टिकाऊ परिणाम व्हावयास वक्ता सच्छील असला पाहिजे. आपण सांगतो तें सत्य व हितकर आहे, अशी त्याची ठाम समजूत असून तदनुरोधानें त्याचें वर्तन असल्याशिवाय लोकांचा त्याच्यावर विश्वास बसणें शक्य नाही. तथापि कित्येक वक्ते आपल्या अस्खलित भाषणानें व नाटकी हावभावानें लोकांच्या तात्कालिक मनोवृत्तींचा फायदा घेऊन लोकांना आपल्या बाजूला वळवून घेतात. परंतु हा त्यांचा लोकांच्या मनावरील ताबा फार दिवस टिकत नाही. जे लोक एक वेळ त्यांची प्रशंसा करितात, तेच त्यांचा खोडसाळपणा लक्षांत आला म्हणजे त्यांचे निंदक बनतात.

वक्त्याला श्रोत्यांच्या मनोवृत्ती व भावना ह्यांचें चांगलें ज्ञान असलें पाहिजे. एखादी गोष्ट जरी खरी असली तरी तिचा खरेपणा ग्रहण करण्याइतकी लोकांच्या मनाची तयारी आहे कीं नाही ह्याचा वक्त्यानें अवश्य विचार केला पाहिजे. आपण सांगतो तें सत्याला धरून तर असलेच पाहिजे परंतु तें लोकांच्या बुद्धिकक्षेच्या पलीकडे असूनहि चालणार नाही. बहुजनसमाजावर ताबा मिळविण्यास वक्त्याला त्या समाजांतील लोकांच्या भावनांचीहि चांगली ओळख

पाहिजे. प्रत्येक समाजाला कांहीं प्रिय व कांहीं अप्रिय अशा बाबी असतातच. प्रिय कोणत्या व अप्रिय कोणत्या ह्यांची वक्त्याला नीट जाणीव पाहिजे. लोकांच्या कांहीं भावना चुकीच्या असल्या तरी त्या हळूहळू युक्तीनेच काढून टाकिल्या पाहिजेत. लहान मुलांना सन्मार्गाला लावू इच्छिणाऱ्या शिक्षकाच्या अंगी जसा प्रेमळपणा असावा लागतो, तद्वत् तो बहुजनसमाजाला मार्ग दाखवू इच्छिणाऱ्या वक्त्याच्या अंगांही जरूर असला पाहिजे. नाही तर बाकीच्या सर्व गोष्टी अनुकूल असूनही वक्त्याला आपल्या कार्यात मिळावे तसे यश मिळणार नाही.

वरील गोष्टी वक्त्याच्या ठिकाणी असल्यास वक्त्याला शेंकडा ७५ टक्के यश खास मिळेल. यशाचा राहिलेला भाग मात्र कांहीं बाह्य गोष्टींवर अवलंबून राहातो. ह्या बाह्य गोष्टी म्हणजे मोठा व मधुर आवाज, शरीराची मव्य व सुंदर ठेवण व भाषणानुरोधाने केलेले योग्य असे हावभाव. ह्या गोष्टी बऱ्याचशा ईश्वरदत्त असतात. आवाज सुधारण्याचा मात्र वक्त्याने कसून प्रयत्न करावा; कारण ह्या बाह्य गोष्टीत आवाजाला फारच महत्त्व दिले पाहिजे. सुप्रसिद्ध वक्ता डेमोस्थेनीस हा मूलचा तोतरा असून प्रयत्नाने त्याने आपला आवाज चांगलाच सुधारला होता असे इतिहासावरून कळते.

योग्य व्यायाम व योग्य आहार याने शरीरही सुंदर नसले तरी बरे दिसेल.

वक्त्यास जे गुण पाहिजेत त्यांत कार्यनिष्ठा व तीमुळे उत्पन्न होणारी कळकळ हे गुण प्रमुख होत. कळकळीने केलेले भाषण श्रोत्यांच्या मनावर टिकाऊ परिणाम करिते. लो. टिळक, म. गांधी व प्रो. कर्णे यांचीं भाषणे ज्यांनी ऐकिलीं असतील त्यांना वरील विधानाची सत्यता ताबडतोब पटेल. ह्या तिन्हीहि पुरुषापेक्षा मोहक भाषणे करणारे दुसरे कांहीं लोक आहेत, परंतु त्यांच्या बोलण्याला

कृतीची तशी जोड नसल्यामुळे त्यांच्या भाषणांचा परिणाम टिकाऊ होत नाही.

१३ : वक्तृत्व कलेचा अभ्यास करू इच्छिणारांस कांहीं सूचना

— २ —

मित्रांनो, मागील विवेचनावरून वक्तृत्वकलेचें महत्त्व तुमच्या लक्षांत आलेंच असेल. तुमच्या शालेंत एखादी 'वक्तृत्वसभा' असेलच. तुम्हीं तींत जरूर भाग घेऊन ही अत्यंत उपयुक्त कला हस्तगत करून घ्या. ह्या कलेचा अभ्यास करितांना खालील गोष्टींकडे लक्ष दिल्यास तुमचा पुष्कळ फायदा होईल.

१. ज्या विषयाची तुम्हांला माहिती नाही त्या विषयावर बोलू नका. पुष्कळांना अशी खोड असते की, आपणांस एकाद्या विषयाची माहिती नसली तरी कोणी बोलावयाचा आग्रह केला की बोलावयाचें ! ह्याचा परिणाम असा होतो की कांहींतरी बोलण्याची संवय जडते व अशा बोलण्याला श्रोते कटाळतात. आपणांस एखाद्या विषयावर बोलावयाचें असल्यास त्याचा अभ्यास करून एक टांचण तयार करावें व नंतर बोलावें. एकाद्या विषयाचा अभ्यास आपण जितका चांगला करूं, तितकें जास्त सफाईने आपणांस त्या विषयावर बोलतां येतें. प्रारंभीं प्रारंभीं तर समग्र भाषण लिहून काढावें. तें दोन चार वेळां वाचून त्यांतील मुद्द्यांचें टिपण करावें, व हें टिपण समोर ठेवून बोलावें. मुद्द्यांचें टिपण अशा रीतीने करावें की एका मुद्द्यावरून दुसरा मुद्दा स्वाभाविकपणें सुचावा.

२. कोणल्याहि भाषणाचे सामान्यतः तीन भाग पडतात. प्रथमतः विषयप्रवेश, नंतर विषयाचें प्रतिपादन व शेवटी उपसंहार. उत्तम वक्ते विषयप्रवेशांत विषयाचा खुबीने निर्देश करून त्याचें महत्त्व वर्णन करितात. प्रतिपादनांत विषयाचें शक्य तितकें स्पष्टीकरण करितात व उपसंहारांत आपणांस जी गोष्ट विशेषकरून सांगावयाची असते ती थोडक्या, जोरदार व मार्मिक शब्दांत सांगून भाषण संपवितात. वक्त्यानें ह्या शेवटच्या भागावर विशेष नजर ठेवावी. ह्या जितका चांगला वठेल तितका एकंदर भाषणाचा परिणाम जास्त अनुकूल होईल.

३. प्रत्येक मुद्द्याचें विवेचन शक्य तितकें स्पष्ट करावें. तें स्पष्ट होण्याकरितां जरूर त्या दंतकथा, उपमादि अलंकार, ऐतिहासिक गोष्टी व आवश्यक अंगविक्षेप यांचा उपयोग करावा. पण या गोष्टी ओढून ताणून आणल्या असतां हंशाला कारण होतात हें विसरूं नये. मुख्य लक्ष मुद्द्यावर असावें. आम्ही एका प्रसिद्ध वक्त्याचें भाषण ऐकावयास गेलों होतों. हे गृहस्थ फार मोठे वक्ते म्हणून त्यांची सामान्य लोकांत प्रशंसा होत असे. सर्व भाषण ऐकल्यावर सदरहू गृहस्थांच्या वक्तृत्वाविषयीं आमचें फारच प्रतिकूल मत झालें. हे गृहस्थ कोट्या करून सामान्य लोकांना भुरळ पाडतात. परंतु ह्यांच्या बोलण्यांत तर्कशुद्ध प्रतिपादन फार कमी. कोट्यांच्या पोत्यांत जसे मोठ्या मिनतवारीनें चिमूटभर दाणे सांपडावे तशी यांच्या भाषणाची तऱ्हा ! अशा भाषणानें सामान्य लोक फसतात परंतु सुज्ञ फसत नाहीत. आपल्या भाषणाचा परिणाम टिकाऊ व्हावा अशी ज्याची इच्छा असेल त्यानें तें तर्कशुद्ध व मुद्देसूद व्हावें म्हणून प्रयत्न करणें आवश्यक आहे. विषयाची माहिती भरपूर असूनहि भाषा पुरेशी न पडल्यामुळे कित्येक बोलणारांची त्रेधा उडते. ह्याला उपाय आरंभीं कांही दिवस सर्व भाषण लिहून

काढणें हा होय. ह्यानें भाषेकडे लक्ष देण्यास भरपूर अवसर सांपडतो व हलुहळू ती सुधारत जाते. कांहीं दिवस असें केल्यावर संबंध भाषण लिहून काढण्याची आवश्यकता राहाणार नाही.

५. कांहीं लोक आपली भाषणें वाचून दाखवितात. ही तऱ्हा अगदींच कंटाळवाणी होते. भाषणांत श्रोत्यांचें लक्ष वक्त्यानें आपल्या नजरेनें, हावभावादिकांनीं आपणांकडे वेधून घेतलें पाहिजे. भाषण वाचून दाखवितांना यांतील कांहींच साध्य होत नाही. त्यामुळे श्रोते कंटाळून जातात. विद्यार्थ्यांनीं पहिल्यापासून ही तऱ्हा टाळावी. आरंभी भाषण लिहून काढावें व तें पुष्कळदां वाचावें म्हणजे भाषेची अडचण पडणार नाही. जवळ मुद्द्यांचें टांचण असलें म्हणजे विषयांतर होणार नाही. प्रारंभी थोडी भाषेची अडचण पडली व विषयांतर झालें तरी हरकत नाही. पण भाषण वाचून दाखवूं नये.

६. सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे आपलें भाषण कंटाळवाणें होऊं देऊं नका. श्रोते कंटाळलेले दिसतांच आवरतें घ्या. तुम्ही आणखी बोलार्थ अशी श्रोत्यांची इच्छा असेतोपर्यंत तुमचें भाषण संपलें पाहिजे. कांहीं लोकांना लांबच लांब भाषणें करण्याची संवय असते. बोलणारा फारच मोठा माणूस असल्यास लोक ऐकून घेतात. परंतु तोच सामान्य माणूस असल्यास गडबड करितात हें विसरूं नका. म्हणून भाषण लांब होऊं देऊं उये.

७ (अ) बोलतांना आपल्या मनोवृत्तीप्रमाणें हावभाव व भाषा ह्यांत फरक पडला पाहिजे. एकच सुरांत केलेलें भाषण कंटाळवाणें होतें.

(ब) कित्येकांना भाषणाच्या आरंभापासून ओरडण्याची संवय असते. असे लोक लवकर दमून जातात व ज्या वेळीं जोरानें बोलण्याची आवश्यकता असते, त्या वेळीं त्यांचा आवाज चढत नाही; म्हणून ओरडूं नका.

(क) पण तुमचें भाषण सर्वांना ऐकूं गेलें पाहिजे हें लक्षांत ठेवून अगदीं हळूहि बोलूं नका. आपणांपासून दूर असलेल्या लोकांकडे नजर ठेवून त्यांचें लक्ष आपणांकडे आहे कीं नाहीं हें पाहात जा. त्यांचें लक्ष नसेल तर जरा मोठ्यानें बोला.

८ वक्तृत्व ही एक अवघड कला आहे. अभ्यासानें ती साध्य होते; म्हणून निराश होऊं नका. तुमचें भाषण सर्वांना पसंत पडलें नाहीं म्हणून निराश होऊं नका व धीर सोडूं नका. उत्तम भाषण-सुद्धां रुचिवैचित्र्यामुळे सर्वांनाच पसंत पडेल असा भरंवसा नाहीं. कांहीं लोकांना तें पसंत पडलें तरी तें बरें झालें असें समजून त्यांत काय सुधारणा करितां येईल त्याचा विचार करा व पुढील खेपेस त्याप्रमाणें सुधारण्याचा प्रयत्न करा. अशा रीतीनें प्रयत्न करीत राहिल्यास तुम्हांला ही कला बरीचशी साध्य करून घेतां येईल.

• •

१४ :

वेळेचा सदुपयोग

‘कायरे रामा, आज अभ्यास कां केला नाहींस?’

‘बाबांनीं बाजारांत भाजी आणावयास पाठविलें होतें म्हणून वेळ झाला नाहीं, मास्तर.’

‘आणि तूं ग सख्, आज उदाहरणें कां केलीं नाहींस?’

‘आईनें घरांतलें काम सांगितलें होतें, म्हणून वेळ झाला नाहीं, मास्तर.’

माझ्या विद्यार्थिमित्रांनो, बरील तऱ्हेचीं किंवा अशाच प्रकारचीं दुसरीं उत्तरे तुम्ही अमुक गोष्ट कां केली नाहीं म्हणून विचारलें असतां कित्येक वेळां दिलीं असतील. वेळ झाला नाहीं, हें शेंकडा

७५ किंवा अधिक प्रश्नांचें उत्तर ठरून गेल्यासारखें आहे. आणि आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, हें उत्तर तुम्हीच देतां असें नाहीं तर मोठमोठे लोकसुद्धां हेंच उत्तर पुष्कळ वेळां देतांना आढळतात.

मित्रांनो, 'वेळ झाला नाहीं' हें तुमचें उत्तर शेंकडा नव्याणव वेळां खोटें असतें, असें म्हटल्यास फारशी अतिशयोक्ति होणार नाहीं. थोडासा विचार कराल तर, या म्हणण्याची सत्यता तुम्हांस पटेल अशी खात्री वाटते. ज्या दिवशीं वेळ झाला नाहीं हें उत्तर तुम्ही गुरुजींस द्याल त्याच दिवशीं तुमचा वेळ फुकट किती गेला याचा विचार करूं लागलांत तर तुम्हांस असें आढळून येईल कीं, गुरुजींनीं दिलेल्या अभ्यासापेक्षां जास्त अभ्यासहि, तुम्हांला आईला किंवा वडिलांना थोडीफार मदत करूनहि, करितां आला असता. तुमच्या वेळापैकीं नुसत्या टिवल्या-बाव्हल्या करण्यांत, उगाच इकडे तिकडे हिंडण्यांत, गप्पा मारण्यांत, तुमचे वडील आपल्या स्नेह्यांशीं बोलत बसले असतां आणि तुमचा त्या गोष्टींशीं कांहींएक संबंध नसतां, त्या आडून ऐकत बसण्यांत किंवा अशाच अन्य प्रकारांत किती वेळ फुकट जातो, ह्याचा तुम्हीं कधींतरी विचार केला आहे का ?

बरे, वेळ झाला नाहीं अशी तुम्ही तक्रार करितां, तर माझा तुम्हांस असा प्रश्न आहे कीं, तुम्हांपैकीं सकाळीं लौकर कितीजण उठतात ? 'लौकर निजे, लौकर उठे, त्यासी आरोग्य, विद्या, धन भेदे' हें सद्वचन तुम्ही सर्वांनीं ऐकलें असेलच. हें वचन तुम्ही कृतींत उतरविलें आहे का ? बाकीच्या गोष्टी राहूं द्या. फक्त तुम्ही लौकर उठण्याचा व वर सांगितलेल्या वायफळ गोष्टींत वेळ व्यर्थ न दवडण्याचा निश्चय केलात तर तुम्हांस वेळ झाला नाहीं अशी तक्रार करण्याचें कधींच कारण पडणार नाहीं.

एखाद्या दरिद्री माणसानें आपल्या लहानशा प्राप्तीचा अर्धाअधिक

भाग जर निरुपयोगी किंवा अपायकारक गोष्टींत खर्च केला तर तुम्ही त्याला विनदिकृत मूर्ख म्हणाल कीं नाहीं ? मग वेळ नाहीं म्हणून उठल्या बसल्या तक्रार करणारा व वर वर्णन केल्याप्रमाणें वेळाचा दुरुपयोग करणारा मुलगा त्याच कोटींतला नव्हे का ?

मुलांनो, आयुष्य फार अल्प आहे. तें सार्थकीं लावावयाचें असल्यास त्याच्या प्रत्येक क्षणाचा सदुपयोग केला पाहिजे. वेळेची काटकसर करण्यास जो शिकेल तोच सत्कृतिरूप ठेवा इतरांच्या उपयोगाकरितां आपल्या मार्गे ठेवूं शकेल.

माझ्या मित्रांनो, माझ्या म्हणण्याचा अर्थ तुम्ही सदासर्वदा अभ्यास केला पाहिजे असा नाहीं, तर तुम्ही आपल्या वेळाचा चांगला उपयोग केला पाहिजे इतकाच आहे. आजचीं तुमचीं कर्तव्ये म्हणजे वडील माणसांचा मान राखून त्यांना थोडी फार मदत करणें, पुढील आयुष्यांत कर्तव्यगारी करून दाखवितां यावी म्हणून उत्तम प्रकारचें शरीर संपादन करणें व विद्या मिळविणें हीं मुख्य होत. तुमचा वेळ ह्या गोष्टींत गेला म्हणजे तो सार्थकीं लागला असें समजा.

मनुष्यास करमणूक हीसुद्धां पाहिजे; पण ती अपायकारक किंवा निरुपयोगी नसावी. गप्पा मारणें, पत्ते कुटीत बसणें अशासारख्या गोष्टींत तुम्ही कालाचा अपव्यय करूं नये. मोकळ्या हवेंत निरनिराळे खेळ खेळणें, सृष्टीतील सुंदर देखावे पाहणें, आपल्या घराभोंवतीं झाडें लावणें, घरांत लागणाऱ्या साध्या लांकडी जिनसा तयार करणें, मुलींनीं रिकाम्या वेळांत कपडे शिवणें, कलाकुसरीचें विणकाम शिकणें, चित्रें काढणें, गायन शिकणें, अशा अनेक उपयुक्त गोष्टींत मनाची करमणूक होऊन फायदाहि होतो. तेव्हां अशा साध्या व उपयुक्त गोष्टींचें ज्ञान लहानपणींच मिळवून तुम्ही एक चांगलें करमणुकीचें साधन तयार करून ठेवा.

ह्याशिवाय आणखीहि एक करमणुकीचें उत्कृष्ट साधन आहे. तें

वेळेचा सदुपयोग

म्हणजे शाळेच्या पुस्तकांशिवाय इतर चांगली पुस्तके वाचणे. हल्लीच्या मुलांना त्यांच्या क्रमिक पुस्तकांपलीकडे फारसे ज्ञान नसते, अशा प्रकारचा पुष्कळ विचारी लोकांचा आक्षेप आहे. हा आक्षेप खरा आहे व त्याचे कारण एकच की, तीं इतर पुस्तके वाचीत नाहीत. रामायण महाभारतासारखी ज्ञान देणारी व नीतिमार्गाकडे वळविणारी पुस्तके तुम्ही करमणूक म्हणून फावल्या वेळांत वाचलीत तर तुमचा पुष्कळ फायदा होईल. न्या. रानडे, लो. टिळक, डॉ. भांडारकर, रवींद्रनाथ टागोर, मुसोलिनी, मॅझिनी वगैरेंचीं मराठींतील चरित्रे वाचावीं. थोर लोकांनीं लिहिलेले ग्रंथ हे सन्मित्र होत. ते आपले मन रिझवून आपणांस योग्य तो सल्ला देतात.

ह्याशिवाय आणखी एक चांगलें करमणुकीचें साधन आहे. तें म्हणजे निरनिराळ्या आश्चर्यकारक वस्तूंचा संग्रह करणे हें होय. सृष्टि हा एक अजबखाना आहे ! तुम्ही नुसते दगड गोळा करून लागलात तर तुम्हाला कितीतरी निरनिराळ्या रंगाचे व आकाराचे दगड सांपडतील ! शिंपाहि किती प्रकारच्या असतात ! कीटक तरी किती जातीचे व रंगाचे असतात. हें जर तुम्ही पाहाल तर आश्चर्यांत बुडून जाल ! वनस्पतींचा संग्रह करण्याचें मनांत आणिल्यास तुम्हांस अनेक जन्म ध्यावे लागतील ! अशा निरनिराळ्या रीतींनीं तुमची करमणूकच्या करमणूक होऊन शिवाय तुम्हांला ज्ञानलाभ होईल—नाहीं का ?

पाश्चात्य लोकांस कोठला तरी नाद असतो. आपल्याकडे निरनिराळे गोरे अधिकारी येतात, ते आपले काम सांगालून इतर गोष्टींत मन रिझवितात. मार्गे खानदेशाच्या एका कलेक्टरानें भिल्लांचीं गाणीं जमविलीं व तीं प्रसिद्ध केलीं; किंकेड साहेबांनीं महाराष्ट्रांतील व सिंधमधील लोक—कथा इंग्रजींत लिहिल्या. असे त्यांचे लोक असतात. परंतु आपले मामलेदार, मुनसफ, फॉरेस्टमधील अधिकारी पाहिले तर स्तुति करणारांच्या घोळक्यांत बसून गप्पा फक्त मारतात. ते

नवीन ज्ञान मिळवितील असे नाही. कारण त्यांच्या ठरलेल्या कामा-
व्यतिरिक्त दुसरा नादच त्यांना नसतो.

तुम्ही कोणता तरी नाद स्वतःस लावून घ्या, ज्यामध्ये तुमचा
रिकामा वेळ तुम्हांस घालवितां येईल व त्याचा चांगला उपयोग
करतां येईल. लहानपणापासूनच या गोष्टीकडे लक्ष पाहिजे. मोठे-
पणीं शिकण्यास फारसा वेळ मिळणार नाही.

१५ :

‘ वक्तशीरपणा ’

इंग्रज लोक आपलीं कामें ठरलेल्या वेळीं करतात अशी त्यांची
प्रसिद्धि आहे. लग्नकार्यांत, मेजवानीचे प्रसंगीं, व्याख्यानाचे वेळीं
जेव्हां जेव्हां हे लोक एकत्र जमतात तेव्हां कार्यक्रमास वेळेवर
सुरवात करण्याची त्यांची पद्धति आहे. आपलें वर्तन या बाबतींत
फारच दिलें आढळून येतें. लग्नकार्यांत जेवणाचें आमंत्रण १२ चें
दिलें तर प्रत्यक्ष जेवणास सुरवात दोन वाजतां किंवा केव्हां केव्हां
त्याहूनहि उशीरां होतें. सांगितलेल्या वेळीं आलेले लोक वाट पाहून
पाहून कंटाळून जातात; व यजमानानें जरी त्यास प्रेमानें जेवावयास
बोलाविलें असलें तरी त्याचा खर्च होऊनहि उशीर झाल्यामुळे
लोकांना सुख होत नाही. व्याख्यानाच्या जाहीर झालेल्या वेळीं
वक्ता हजर नसावयाचा किंवा वक्ता असला तर श्रोते नसावयाचे.
शाळेंत मास्तर वेळेवर नसावयाचे किंवा ते असले तर मुलें आलेलीं
नसावयाचीं कोणीकडून काय, ठरलेल्या कामाला वेळेवर सुरवात
व्हावयाचीं नाही व सर्वांनाच त्रास पडावयाचा व त्यांचा वेळ फुकट
जायचा. मुलांनो, आपण आपलीं कामें वेळेवर करण्यास शिकलें

पाहिजे. लवकर उठून वेळेवर शाळेंत गेलें पाहिजे. शाळेंत अभ्यासा-
शिवाय जे इतर कार्यक्रम ठरविले जातील, तेहि वेळचेवेळीं पार
पाडण्याकरितां झटलें पाहिजे. वेळचेवेळीं कामें केल्यानें आपला व
दुसऱ्यांचा वेळ व्यर्थ जात नाहीं व कामहि अधिक होतें.

आपण गाडीच्या वेळेवर स्टेशनावर गेलों नाहीं तर गाडी
आपली वाट पाहात नाहीं व आपणांस दुसरी गाडी येईपर्यंत
कित्येक वेळां तासन्तास तिष्ठत बसावें लागतें; शाळेंत वेळेवर गेलों
नाहीं तर शिक्षकांनीं समजावून दिलेला धडा आपणांस नीट येत
नाहीं. तुम्ही समाजाचे पुढारी झालांत तर तुमच्या अनियमितपणामुळे
हजारों लोकांचा वेळ फुकट घालवाल. डॉक्टर झालांत तर तुमच्या
रोग्याचा जीव धोक्यांत घालाल. वकील झालांत तर एखाद्याचा
खटला बुडवाल व शिक्षक झालांत तर मुलांना अनिष्ट वळण लावाल.

मुलांनो, आपले पूर्वज आपलीं कामें वेळेवर करण्याविषयीं फार
दक्षता बाळगीत. सूर्योदय व सूर्यास्त या उपासनेच्या वेळा चुकल्या
तर प्रायःश्चित्त घेत. उपनयन—विवाहादि कार्यें ठराविक दिवशीं
ठराविक घटिका—पळांवर झालींच पाहिजेत. यज्ञयागादि कर्में
अगदीं वेळच्या वेळीं होत. महत्त्वाच्या सर्व कामांत मुहूर्त म्हणजे
ठरविलेली वेळ चुकतां कामां नये असा त्यांचा दंडक असे. अजून
आपण कांहीं धर्मकृत्यांत नाइलाजानें वेळ पाळतो, पण शक्यतो
सर्व गोष्टी वेळेवर करण्याची आपण खबरदारी घेतली पाहिजे.

ज्यांना पुष्कळ काम करावयाचें असतें ते आपल्या कामाच्या
वेळा ठरवितात, व ठरविलेल्या वेळीं तीं तीं कामें करतात. त्यामुळे
त्यांचा वेळ फुकट जात नाहीं व कामांत गोंधळ होत नाहीं.
ज्यांच्याशीं त्यांचें काम असेल ते लोकहि लवकर मोकळे होतात.

एका विद्वान् पदवीधराचे स्वगत विचार

दोन वर्षांपूर्वी माझी एम्. ए. ची परीक्षा झाली. यंदा एल्.एल्. बी. चीहि झाली. पहिल्या वर्गात पास झालों. बरीचशीं परितोषिकेंहि मिळविलीं. सर्व आप्त व मित्रमंडळी माझ्या हुशारीचें कौतुक करितात. माझ्या सर्व प्रोफेसरांचीहि माझ्यावर फार मर्जी ! पण कधीं कधीं अशा कांहीं गोष्टी घडून येतात कीं, त्यांवरून स्वतःचें अज्ञान पाहून मनाला फार खेद होतो व असेंहि वाटतें कीं सर्व जन्म विद्यार्जनांत घालवूनहि आपलें ज्ञान कोतेंच राहाणार ! ह्या विचारानें मन कांहीं वेळ फार खिन्नहि होतें. एखाद्या ग्रंथ-संग्रहालयांत गेलों आणि एखाद्या विषयावरच्या ग्रंथांची यादी पाहिली कीं, इतके ग्रंथ आपणांस सर्व आयुष्यांत वाचून पुरे करितां येतील कीं नाहीं याचीच शंका घाटूं लागते. नुसत्या वाङ्मयाचाच विचार करूं लागलों तर मला मराठी, इंग्रजी व संस्कृत या भाषांचें ज्ञान झालें आहे खरें, पण संस्कृत वाचीन असतांना पाश्चात्य लोकांनीं, विशेषतः जर्मन लोकांनीं लाविलेले शोध, आपणांस कळावेत म्हणून जर्मन भाषा शिकण्याची फार इच्छा होते. फ्रेंच भाषेतहि संस्कृत वाङ्मयावर टीकात्मक बरेच ग्रंथ झाले असल्यामुळे फ्रेंच भाषाहि शिकावीशी वाटतें. पण इतक्यांत मनांत असा विचार येतो कीं, सर्व जग ज्याच्या काव्याची मुक्तकंठाने स्तुति करतें त्या महाकवि रवींद्रनाथांचें काव्य किंवा सुप्रसिद्ध कादंबरीकार बंकिमचंद्र चतर्जी यांच्या कादंबऱ्या तरी आपण कोठें वाचिल्या आहेत ? आपल्या देशांतली सुसमृद्ध वंगाली तरी आपणांस कोठें येते, तर परकी भाषेचें ज्ञान नाहीं म्हणून घाईट वाटावें ? ज्या विषयाचा मां विशेष अभ्यास

केला व करितों त्याची ही कथा ! एका वेळीं श्रीमंत असलेल्या परंतु आतां दरिद्री झालेल्या एखाद्या खानदानींतील गृहस्थाला सरकार दरबाराकरितां निमंत्रण यावे व मग कर्ज काढूनहि चांगला पोषाख करून त्यास तेथें जावें लागतें, त्या स्थितींत तो पुरुष स्वाभिमानी असला म्हणजे त्याच्या मनाची जी स्थिति व्हावी किंवा तिसऱ्या वर्गाचें तिकीट घेतलेला एखादा गृहस्थ दुसऱ्या वर्गानें प्रवास करणाऱ्या आपल्या मित्राशीं घटकाभर बोलण्याकरितां त्याच्या डब्यांत जाऊन बसावा व इतक्यांत तिकिटें तपासणारा तेथें यावा म्हणजे त्या सद्गृहस्थाच्या मनाची जशी स्थिति होते त्याप्रमाणें कित्येक प्रसंगां स्वतांचें अज्ञान पाहून माझ्या मनाची होते.

प्रथमतः माझ्या या शरीराविषयींचाच जर मी विचार करूं लागलों तर कोण विलक्षण अज्ञान आढळून येतें ! बरेच दिवसपर्यंत मला यकृत (liver) म्हणजे काय, तें कोठें असतें, त्याचें काम काय हें माहीत नव्हतें. अलीकडे ह्या शहरांत हिंवाताप बोकाळल्या-पासून डॉक्टरांच्या तोंडून अमक्या तमक्याचें liver (यकृत) वाढलें आहे असें वारंवार ऐकूं येतें. म्हणून मी नुकतीच एका डॉक्टर मित्राकडून त्याबद्दल माहिती करून घेतली. अशा रीतीने डॉक्टरांना अगदीं साध्या वाटणाऱ्या गोष्टाहि मला माहीत नाहींत ! मी इंग्रजी तिसरी-चौथीत असतांचा एक प्रसंग आठवतो. आमचे शिक्षक हिंदुस्थान व इंग्लंड यांचेमधील जलमार्गासंबंधानें बोलत होते. एका मुलानें विचारिलें, “ सर, पण समुद्रावर बोटींना जाण्याकरितां रूळ कसे टाकतात ? ” आम्ही त्या वेळीं त्या मुलाला खो खो हंसलों, पण मला असें वाटतें कीं डॉक्टर मंडळींत मी जर आज बसलों तर याहूनहि जास्त अज्ञानदर्शक प्रश्न मी त्यास विचारीन. त्या मुलांत आणि माझ्यांत जर कांहीं फरक झाला असेल तर इतकाच कीं त्यानें तो प्रश्न त्या वेळीं निर्भयपणें विचारला; आज

आपली फजिती होईल म्हणून मी गप्प वसेन ! बरें, खुद्द डॉक्टरांचीच जर गोष्ट घेतली तर त्यांना पूर्वी माहीत नसलेले इन्फ्ल्यु-
एंझासारखे किती तरी नवे नवे रोग उघडकीला येत आहेत. त्यांची
चिकित्साहि अजून नीटशी ठरली नाही. पूर्वी ठरलेली कांहीं
रोगांची चिकित्सा आज चुकीची ठरून तिच्या जागी नवीन उपयो-
गांत आणिली जात आहे, ती तरी चुकीची न ठरो म्हणजे झाले !

वनस्पतिशास्त्राविषयीचें माझे अज्ञान तर पुसूच नका ! तमाल-
पत्र मसाल्यांत नेहमी वापरण्यांत येतें; परंतु गेल्या उन्हाळ्याच्या
सुट्टींत मी एका मित्राबरोबर माथेरानास गेलों होतो. तेव्हां तेथें त्यानें
मला तमालवृक्ष दाखविला. तसेंच एका मराठी शालेच्या मास्त-
रांना घेऊन आम्ही फिरावयास गेलों असतां त्यांनीं एक बेल दाख-
विला. त्या बेल्याचीं पानें प्रथम चावून नंतर तोंडांत साखर टाकिली
तरी बिलकूल गोड लागत नाही असें त्यांनीं सांगितलें. आम्ही कांहीं
पानें घरीं नेलीं. प्रयोग करून पाहतां सांगितल्याप्रमाणें चमत्कार
आढळून आला. वनस्पतिशास्त्रांत असे किती चमत्कार असतील
कोण जाणे ! दुसऱ्या एका प्रसंगीं कोंकणांत एका स्नेह्याकडे रायगड
पाहण्याकरितां गेलों होतो. प्रवासाच्या दगदगीनें माझे अंग जरा
मोडून आलें. साधारण ताप आल्यास माझी आई गुळबेल, सुंठ व
असल्यास रिंगणमूळ ह्यांचा काढा करून देत असे. मी आपल्या
मित्रास त्याप्रमाणें सांगितलें. पण लगेच माझ्या मनांत आलें कीं,
एवढ्या संध्याकाळीं गुळबेल कोठें मिळणार ? हें कांहीं शहर नव्हे
कीं काष्ठौषधीच्या दुकानांत गेलें कीं झालें काम ! हा विचार
मनांत येतांच मी आपल्या मित्रास पुन्हा म्हटलें, 'नको आतां
काढा, गुळबेल मिळण्यास पंचाईत पडेल.' तेव्हां माझ्या मित्रानें
उत्तर दिलें 'अहो गुळबेलीला काय तोटा ? ती पाहा आमच्या
अंगणांतल्या आंब्यावर !' यापूर्वी आम्ही गुळबेल दुकानांतून आणीत

असल्यामुळे गुळवेलीचा वेल मी पूर्वी कधीच पाहिला नव्हता ! मागच्या पिढीतील म्हणजे लो. टिळक, आगरकर, यांच्या बरोबरच्या एका गृहस्थार्थी बोलत असतांना ते मला म्हणाले, ' आमच्या पिढीतील लोकांना भौतिक शास्त्रांचे ज्ञान फार कमी. आमच्या वेळीं रसायन, पदार्थ-विज्ञान वगैरे भौतिकशास्त्रांचे ज्ञान बहुतेक पुस्तकावरून दिले जात असे. प्रोफेसरांनीं कांहीं प्रयोग करून दाखवावेत व आम्ही ते दुरून पाहावेत. आज तुम्हांला ते स्वतां हातांनीं करून पाहतां येतात. त्यामुळे अलीकडच्या पदवीधरांना भौतिक शास्त्रांचे ज्ञान बरेच जास्त असते.' मला त्या वेळीं ह्या बोलण्याने थोडीशी फुशारकी वाटली, परंतु आतां मी विचार करून लागलों म्हणजे तो सर्व अभिमान पार मावळून जातो. कांहीं दिवसांपूर्वी मी व माझे कांहीं मित्र खोपवली येथील टाटांचा वीज उत्पन्न करण्याचा कारखाना पाहावयास गेलों होतो. तेथील इंजिनियरनें आम्हांस सर्व गोष्टी समजावून सांगण्याकरितां फारच तसदी घेतली; पण काय, आम्ही कारखान्याचे बाहेर पडलों तों कारखान्यांतील यंत्रांचा प्रचंडपणा व त्यामुळे उत्पन्न होणारी भीति ह्याशिवाय आमच्या मनावर संस्कार शिल्लक राहिले असतीलसे वाटत नाही. असा विचार मात्र मनांत आला कीं, अशा कारखान्यांत एखादा तज्ज्ञ बरोबर नसला तर सुरक्षित बाहेर येणेंहि अशक्य ! एखादे ओट सहज कोठें लागले तर इच्छा नसतांहि मोक्ष मिळावयाचा !

एखाद्या रात्री आकाशाकडे पाहिलें म्हणजे तर आपलें अज्ञान लक्षांत येऊन निराशाच उत्पन्न होते. किती ग्रह आणि किती तारका ! कांहीं ग्रह व नक्षत्रे यांची माहिती मी एका ज्योतिःशास्त्रज्ञाकडून बी. ए. झाल्यावर करून घेतली. पण ह्या अनंत आकाशांत कित्येक असे ग्रह असतील कीं त्यांचा अजून आम्हांला पत्ताहि नाही. हर्शल आणि नेप्च्यून यांचा तरी शोध अलीकडेच नाहीं लागला ? शिवाय

हे अनंत दीप कोणी लाविले, ते तेथे अव्याहत प्रकाशतात कसे, त्यांच्या पलीकडे आणखी काय काय मौजा असतील वगैरेविषयी विचार करू लागलो म्हणजे बुद्धि गुंग होऊन जाते.

चमत्कार पाहाण्यासाठी लोक साधूंच्या मार्गे लागतात, व ह्या साधूपैकीं पुष्कळसे भोंदू निघून त्यांना फसवितात. विश्वांत नुसते डोळे उघडले कीं पुरे, मग किती चमत्कार नजरेस पडतात ! पाणी, माती व केरकचरा यांपासून सुंदर गुलाबाचें फूल निर्माण होतें हा चमत्कार नव्हे काय ? ह्या लहानशा चमत्काराचें कारण कोणी सांगूं शकेल काय ? वरें, कोणी कारण सांगण्याचा प्रयत्न केला तरी त्यांतलें आश्चर्य नाहीसें होईल ? लहानशा फुलाची ही गोष्ट, मग मूल जन्माला कसें येतें ? आईच्या पोटांत असतांना त्याला काय वाटत असेल ? मरणानंतर मनुष्याचें काय होत असेल वगैरे गोष्टी तर मनुष्याच्या बुद्धीला नेहमींच न सुटणारीं कोडीं राहातील असें वाटतें.

इतकें मनुष्याचें ज्ञान कोतें आहे, तरी आपण शहाणे असें प्रत्येकाला वाटतेंच. मला तर असें वाटतें कीं, मनापासून ज्याला आपल्याला फार थोडें कळतें असें वाटत असेल तोच खरा शहाणा. परमेश्वरानें प्रत्येकाला थोडें बहुत ज्ञान दिलें असून सर्वज्ञ असा कोणीच नाही. 'कस्यापि कोप्यतिशयोऽस्ति स तेन लोके । ख्यातिं प्रयाति, न हि सर्वविदस्तु सर्वे ॥' एखाद्याला काव्यांत चांगली गति असते तर इतिहासांत कांहीं कळत नाही. एखादा गणित विषयांत पारंगत असला तर त्याला वाङ्मयाचें ज्ञान वेताचेंच. एखादा भौतिक शास्त्रांत निष्णात असला तर त्याला काव्यांत कांही कळत नाही. ह्या पृथ्वीरूपी विशाल क्षेत्रांत प्रत्येकाला थोडी थोडी जागा मिळत असून जो तिच्यांत नीट मेहनत घेऊन मशागत करितो, त्याला भरपूर मोवदला मिळतो. मात्र कोणालाहि अभिमान बाळगण्यास वाव मिळत नाही.

प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत नरश्चरितमात्मनः ।

किं नु मे पशुभिस्तुल्यं किं नु सत्पुरुषैरिति ॥ १ ॥

‘ प्रत्येकानें आपण आज काय केलें याचा आढावा रोज घेत जावें. आपण पशूसारखें वर्तन केलें का थोर माणसाला शोभेल असें वागलों हें पाहावें.’

एखाद्या व्यापाऱ्यानें जर आपल्या दुकानाचा जमाखर्च नीटनेटका ठेविला नाही तर त्याला आपला आयव्यय बरोबर न कळून त्याच्या व्यवहाराचा गोंधळ होतो. व कदाचित् नुकसान होऊन दिवाळें काढण्याचीहि त्याच्यावर पाळी येते. हें आपणांस माहीतच आहे. परंतु द्रव्यापेक्षांहि मौल्यवान् जें आयुष्य त्याचें बहुतेकांनीं दिवाळें काढिलें असतांहि आपण त्याचा हिशेब नीट ठेवीत नाही. हा केवढा अक्षम्य प्रमाद आहे ! आश्चर्य हें कीं, आपण अशा प्रकारची एक मोठी चूक करित आहोंत, हेहि पुष्कळांच्या लक्षांत येत नाही.

आयुष्य हें बहुमोल असून भंगुरहि आहे, हें बहुतेकांना माहीत असून त्याचा सदुपयोग करण्याचा मात्र फारच थोडे प्रयत्न करितात. कळत असूनसुद्धां वळत नाही अशी आपली स्थिति आहे. मग ही स्थिति सुधारावी कशी याचा विचार करणें जरूर नाही का ?

प्रथम आपण आपला वेळ खर्च करितों कसा, तें पाहूं या. एखाद्या शहरांतील सामान्य शिक्षित माणसाचा दिनक्रम जर लिहून काढला तर तो वग्याच अंशीं पुढीलप्रमाणें आढळेल.

सकाळीं ७ वाजतां निजून उठणें.

७-८ शौचमुखमार्जन व चहापान.

८-९ एकदोन मित्र आल्यामुळें त्यांच्यांशीं भाषण.

९-१० बाजार.

- १०-११ स्नान व भोजन.
 ११-६ कचेरी.
 ६-७ दमून आल्यामुळें चहापान व विश्रांति.
 ७-८॥ मित्राबरोबर फिरावयास अगर क्लबमध्ये.
 ८॥-९। भोजन, इकडे तिकडे किरकोळ.
 ९।-१० वाचन. विशेषेंकरून गोष्टी, कादंबऱ्या.
 १०-७ झोंप. सुटीच्या दिवशीं नाटक, सिनेमा इ०.
 आतां खेड्यांतील माणसाचा दिनक्रम पाहूं या.
 ७-८ वरीलप्रमाणें.
 ८-११ शेतकी वगैरे व्यवसाय.
 ११-१ स्नान, भोजन वगैरे.
 १-३ वामकुक्षी.
 ३-७ पोटाचा व्यवसाय, शेती इत्यादि.
 ७-९ भोजन व इकडे तिकडे.
 ९-११ गप्पा व नुसत्या कुटाळक्या.
 ११-७ झोंप.

शहरांतील माणूस निदान देशांत काय चाललें आहे याची थोडीशी तरी माहिती मिळवितो. परंतु खेड्यांतील माणसाला शहरांतून गेलेला एखादा माणूस जी मोडकी तोडकी माहिती सांगेल तिच्यावर किंवा आठवड्यांतून एखादें वर्तमानपत्र येईल, त्यावरून जें काय समजेल त्यावर भागवावें लागतें.

ह्या दोन प्रकारच्या दिनक्रमांत एक सामान्य तत्त्व दिसून येतें. तें हें कीं, पोटाकरितां जें करणें अवश्य आहे किंवा फॅशन म्हणून जें लोक करितात त्यापलीकडे सामान्य मनुष्य जात नाही. शहरांत वर्तमानपत्रें वाचणें ही फॅशन आहे. तर खेड्यांत चावडींत बसून गप्पा मारणें हें संभावितपणाचें लक्षण समजलें जातें.

ज्याला आपल्या जीविताचें सार्थक करावयाचें असेल त्यानें आवश्यक तितकाच वेळ वृत्तीकरितां खर्च करून बाकीचा जेणें-
करून आपल्या आयुष्याचें साफल्य होईल अशा रीतीनें च खर्च
करण्याचा निश्चय करून, तो निश्चय कृतींत उतरविण्याचा प्रयत्न
कसून केला पाहिजे.

हा प्रयत्न आपणांस यशस्वी करावयाचा झाल्यास त्याला एक
उत्तम साधन म्हणजे आपली दिनचर्या लिहीत जाणें हा होय.

रोजच्या रोज आपण काय करितों तें लिहीत गेल्यास आपले
दोष आपणांस स्पष्ट दिसूं लागतील व ते तसे दिसूं लागले म्हणजे
निश्चयानें ते आपणांस घालवितां येतील. दोष घालवावयाचे तर ते
प्रथम आपणांस दिसले पाहिजेत.

रोजच्या रोज आपण काय करितों तें लिहीत गेल्यास आपला
वेळ किती फुकट जातो तें कळून येईल व आपणांस खरोखरच
चांगलें होण्याची इच्छा असल्यास तसें होण्याकरितां योग्य तो
फेरबदल आपल्या वर्तनांत करितां येईल. अर्थात् आपली सुधारणा
व्हावी अशी तीव्र इच्छा असेल तरच रोजनिशी लिहिण्यापासून
खरा उपयोग होईल.

वडील माणसें व शिक्षक लहानपणीं मुलांना त्यांचे दोष दाख-
वितात, व योग्य तें नियंत्रण त्यांचेवर घालतात. म्हणूनच मुलांची
सुधारणा होऊन त्यांस कांहींतरी चांगल्या संवयी लागतात. पण
मनुष्य मोठा झाल्यावर हें बाह्य नियंत्रण नाहीसें होतें व त्याची
स्वतःची जबाबदारी वाढते. अशा वेळीं आत्मनिरीक्षणाचा जर
त्यानें अभ्यास केला, तरच त्याला आपले दोष कळून येतील व
कळून आल्यावर ते घालविण्याचा प्रयत्न करितां येईल.

रोजनिशी ही आत्मनिरीक्षणाचा मदत करते. आरशांत जसें
आपलें रूप यथार्थ दिसतें, त्याप्रमाणें रोजनिशींत आपले गुणदोष

यथार्थ दिसूं लागतात. मनुष्याची प्रगति न होण्याचें मुख्य कारण स्वतःच्या दोषांची जाणीव नसणें हें होय. ज्याची मी शहाणा अशी ठाम समजूत झाली त्याचा शहाणपणा वाढणार कसा ? म्हणून स्वतःच्या अज्ञानाची जाणीव असेल तरच शहाणपणाची वाढ होईल. साक्रेटीसाला कोणी एकानें विचारलें कीं, अथेन्स शहरांत शहाणा कोण ? तेव्हां त्यानें उत्तर दिलें कीं 'मी शहाणा; कारण मला माझ्या अज्ञानाची जाणीव आहे, तशी इतरांना नाही.' हें उत्तर त्या तत्त्ववेत्त्यानें बढाईनें दिलें नसून खरोखर शहाणा कोण हें लोकांना कळावें म्हणून दिलें आहे. तात्पर्य काय, कीं दोषांची जाणीव झाल्याशिवाय गुणांची वाढ होणें शक्य नाही व मोठेपणीं ही दोषांची जाणीव होण्यास रोजनिशी लिहून आत्मनिरीक्षण करण्या-शिवाय दुसरा मार्ग नाही.

कोणी म्हणतील कीं, आमचे मित्र आम्हांस दोष दाखवितील. कांहीं अंशीं हें म्हणणें कवूल करितां येईल; परंतु एक तर खरे जिह्वाळ्याचे मित्र फारच दुर्मिळ ! बरें एखाद्याला तसे लाभले तरी त्यांना दोष दाखवितांना संकोच हा वाटणारच; म्हणून आपले दोष समजण्यास आत्मनिरीक्षणाची संवय करणें हाच उत्तम उपाय.

आत्मनिरीक्षण करून आपली प्रगति करून घ्यावी हा रोजनिशी लिहिण्याचा एक प्रमुख हेतु असावा. दुसरा हेतु आपणांस जें जें आश्चर्यकारक आढळेल, जे जे स्फूर्तिदायक विचार सुचतील, जी जी उपयुक्त माहिती मिळेल, ती ती लिहून ठेवून आपला व इतरांचा फायदा करून घ्यावा हा होय.

आपले दोष आपणांस लवकर दिसत नाहींत. दुसऱ्याच्या डोळ्यांतलें मुसळ दिसतें, पण स्वतःच्या डोळ्यांतलें कुसळ दिसत नाहीं. असें जरी आहे तरी आपल्या दोषांमुळे आपणांस जगांत 'धक्के चपेटे' खावे लागतात. म्हणून तसे प्रसंग लिहून ठेवून

विचार केला तर आपले दोष आपणांस कळून येतील व सुधारणा करण्यास सोपें जाईल.

१८ :

उद्योग

ऐसें भाग्याचें लक्षण । वाया जाऊं नेदी क्षण ॥

ज्याला उद्योग करावा लागत नाही तो सुखी अशी सामान्य माणसांची सुखाची कल्पना असते; पण जो उद्योग सोडीत नाही तो सुखी असतो, व निरुद्योगासारखें दुःख नाही. असा प्रत्यक्ष अनुभव नेहमींचा आहे. उद्योगी माणसाला विश्रांति पाहिजे. पण ती व्यवसायाचा बदल करूनहि मिळू शकते. अभ्यास करून मेंदूला शीण आला असतां, मोकळ्या हवेंत फिरावयास गेल्यानें तो नाहीसा होतो, खोलींत स्वस्थ बसून राहाण्याचें कारण नाही. शारीरिक कष्ट करून थकवा आला असतां, अंथरुणावर स्वस्थ पडून एखादें आवडत्या विषयाचें पुस्तक वाचण्यानें मनाला सुख होऊन शरीराचा थकवा निघून जातो. न्यायाधीश, शिक्षक, कारकून वगैरे व्यवसायांत मेंदूला मेहनत जास्त होते; अशा लोकांनीं बागेंत काम करणें, फिरावयास जाणें, आवडीप्रमाणें खेळांत भाग घेणें, अशा रीतीनें व्यवसायांत बदल केला म्हणजे त्यांचा शीण नाहीसा होतो.

निरोगी माणसाला निसर्गनिर्मित झोंपेशिवाय विश्रांतीची आवश्यकता फारशी असत नाही. व्यवसायांत बदल करून पुष्कळ वेळां विश्रांति मिळू शकते, पण असा बदल करून आपला प्रायदा कसा करून घ्यावा हें मात्र पुष्कळांना माहीत नसतें. शिवाय या गोष्टीचें

लहानपणापासून वळण हवें. नुसती माहिती असून भागणार नाही. निरनिराळ्या उपयुक्त व्यवसायांची संवय लहानपणापासून लागली पाहिजे. मोठेपणीं ती लागत नाही.

शाळांमधून हस्तव्यवसायाचें शिक्षण देणें, मुलांना चांगले छंद लागण्यासारखे असल्यास उत्तेजन देणें, मुलांना खेळाची आवड असतेच, तिचा फायदा घेऊन नियमित खेळाची संवय लावणें ह्या गोष्टी, मुलांमुलींचें पुढील आयुष्य उपयुक्त उद्योगांत जाण्याचे दृष्टीनें फार महत्त्वाच्या आहेत. अशा संवयी लहानपणीं जडल्या तर त्यांपासून विश्रांति मिळते, व फायदाहि होतो.

मनुष्याला उद्योग नसला म्हणजे त्याच्या मनांत सैतानाला चाळे करण्यास संधी मिळते. श्रीमंत लोकांना उद्योग करणें आवश्यक नसल्यामुळें ते हलक्या लोकांची संगत करतात. व दारू, वेश्या, नाचरंग, तमाशे, जुगार इत्यादि अनेक दंगांत कालाचा, वित्ताचा व चित्ताचा अपव्यय करतात. लहानपणीं त्यांनीं शिकार, गायन-वादन, चित्रलेखन, सृष्टिसौन्दर्याचा आस्वाद घेणें, देशान्तर करून ज्ञान मिळविणें इत्यादि संवयी लावून घेतल्या तर त्यांचा व इतर लोकांचा केवढा फायदा होण्यासारखा आहे ! कलोपासकांना उत्तेजन मिळेल व त्यांचा वेळ भलत्याच उठाठेवींत फुकट जाणार नाही.

देशांत दारिद्र्य वाढत चाललें आणि आपण तर अधिकाधिक आळशी व चैनी बनत चाललों. आम्ही इंग्रजांची दारू घेतली पण त्यांची उद्योगप्रियता घेतली नाही. जबरदस्त उद्योग केला पाहिजे, नाही तर आतां धडगत नाही. घरांत खायला मिळावयाची पंचाईत, पण चहा पाहिजे, तलम कपडे पाहिजेत, सिनेमा, नाटकें पाहिजेत, हें जमावें कसें ? जमलें नाही म्हणजे कर्ज काढावें, लबाड्या कराव्यात, पण हौस पुरवावी ! असे लोक वागूं लागल्यामुळें आपला मोठा अधःपात झाला आहे. दीर्घोद्योग, सरळ नेकीची

वागणूक व साधी राहणी यांची कांस धरल्याशिवाय आपली उन्नति होणार नाही.

शारीरिक कष्ट करण्याची आपली संवय गेली आहे. पोषाखी-पणा फार वाढला आहे. इंग्रजी शालेंत जाणाऱ्या मुलामुलींना घर-कामांत आईबापांना मदत करणे कमीपणाचें वाटूं लागलें आहे. ही स्थिति पार बदलली पाहिजे. सुस्थितींत असणारे साहेब लोक आपली सायकल किंवा मोटार स्वतः साफसूफ करितात. बंगल्याभोंवतीं स्वतः झाडें लावतात. त्यांस पाणी घालतात. यांत कमीपणा मानीत नाहीत. पडेल तें कष्टाचें काम लक्ष घालून करण्याची संवय ज्यानें लावून घेतली त्याला कोणत्याहि धंद्यांत यशस्वी होतां येईल. धंद्याचा दर्जा वाढविणें किंवा उतरवणें हें तो धंदा करणाराच्या वर्तनावर अवलंबून राहातें. एका टोंकाला धर्मोपदेशक व दुसऱ्या टोंकाला झाडूवाला असें जरी व्यवहारांत लोक मानीत असले तरी वस्तुतः तसें समजणें चुकीचें आहे. दोघांनींहि आपला धंदा प्रामाणिकपणें केला तर दोघेहि समाजाचे हितकर्तेच होत. व दोघांनाहि समाजानें आपुलकीनें वागविलें पाहिजे. एकाला अस्पृश्य मानायचें व दुसरा दुराचारी असला तरी त्याला मान द्यावयाचा हा फार मोठा अन्याय आहे. हिंदु समाजातील वर्णव्यवस्था उच्चनीच भाव निर्माण करण्याकरितां नव्हे, तर गुणांचा अधिकाधिक विकास करण्याचे हेतूनें घालून दिलेली आहे.

दीर्घोद्योगानें पुष्कळ गोष्टी साध्य होऊं शकतात. बुद्धीला उद्योगाची जोड असल्याशिवाय तिचें साफल्य होत नाही. मोठीं कामें नुसत्या बुद्धीनें होऊं शकत नाहीत. बुद्धीला उद्योगाची जोड पाहिजे. बुद्धिमान् व उद्योगी माणसेंच जगांत मोठीं कार्ये करूं शकतात. सामान्य माणसालासुद्धां उद्योगानें बरेंच यश मिळवितां

येतें. ' उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः ' हें अगदीं खरें आहे.

ज्यांना चांगलीं कामें करावयाचीं आहेत त्यांनीं आळस झाडून टाकला पाहिजे. तो रोगापेक्षांहि वाईट आहे. रोग बरा होऊन मनुष्य पूर्ववत् बलवान् होऊं शकतो, पण आळस एकदां जडला तर त्याच्या कचाटींतून सुटणें फार दुर्घट होऊन बसतें.

• •

१९ :

वाचन

जीं माणसें विद्वान् म्हणून प्रसिद्धीला आलीं त्यांचें वाचन दांडगें होतें. कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं कॉलेजमध्ये अध्ययन करीत असतांनाच इतिहासावरचीं शेकडों पुस्तकें काळजीपूर्वक वाचिलीं होतीं. कै. माधवराव रानडे यांनां बी. ए. च्या वर्गांत असतांनाच अर्थशास्त्राविषयीं कित्येक ग्रंथ पंचविले होते. कै. हरिभाऊ आपटे यांनीं कॉलेजमध्ये जीं २-३ वर्षे काढलीं त्यांत डेक्कन कॉलेजमधील ग्रंथालयांतच बहुतेक वेळ खर्च करून नामांकित कादंबरीकार होण्याचीं साधनें हस्तगत करून ठेविलीं. कै. प्रि. वामनराव आपटे यांनीं हायस्कूल व कॉलेजमध्येच संस्कृत वाङ्मयांतील काव्य नाटकांचा सांगोपांग अभ्यास उरकला होता.

नुसतीं भाराभर पुस्तकें वाचून मात्र मनुष्य विद्वान् होत नाहीं, हेंहि विसरतां कामा नये. जीं जीं पुस्तकें आपण वाचूं त्यांवर मनन केलें पाहिजे. आपण जितकें अन्न पचवूं त्या प्रमाणांत शक्ति येते; जितकें खाऊं त्या प्रमाणांत नव्हे. वाचनालाहि तो नियम लागू आहे. मनन करून जितकें आपणांस अनुभवतां येईल तितकेंच आपल्या उपयोगी पडेल. बाकीचें व्यर्थ तरी जाईल किंवा अपाय करील.

थोर ग्रंथ म्हणजे थोर पुरुषाचे अनुभव असल्यामुळे, आपणहि सूक्ष्म निरीक्षण करून अनुभव घेतल्याशिवाय आपल्याला थोर ग्रंथ समजणार नाहीत. कालिदासाने केलेले हिमालयाचे वर्णन ज्याने एखाद्या उत्तुंग पर्वताचे दर्शन घेऊन तेथील सौंदर्याचे आकंठ पान केले नाही त्यास कसे समजणार? 'पण लक्षांत कोण घेतो?' ह्या कादंबरीत वर्णन केलेली स्त्रियांची दुःस्थिति हिंदू विधवांच्या करुण स्थितीचे ज्याने अवलोकन केले नाही व ज्याच्या मनांत कोमलता वास करीत नाही, त्याच्या अंतःकरणाला कसा द्रव फोडणार? ज्याचा एकहि दिवस लबाडी केल्याशिवाय जात नाही, पैशाशिवाय ज्याला जगांत श्रेष्ठ वस्तु आढळत नाही, 'हांजी हांजी' हाच ज्याचा पवित्र मन्त्र, त्या गुलामाला रामशास्त्र्यांच्या निःस्पृहतेचे व धैर्याचे कौतुक कसे वाटणार? चैन चालेपर्यंत ज्याचा स्नेह कायम, संकट येतांच जे सांपडेल ते घेऊन पसार होणार, अशाने तानाजीने किंवा बाजीप्रभूने स्वामिनिष्ठेकरिता दिलेल्या प्राणाहुतीचे वर्णन वाचिले तरी त्याला त्या सुहृत्स्नेहाचे पावित्र्य कसे समजणार? तात्पर्य, ग्रंथ समजण्याकरिता सहृदयतेची व सूक्ष्म निरीक्षणाने प्राप्त होणाऱ्या अनुभवाची आवश्यकता आहे. ह्यांच्याशिवाय विद्यादेवीच्या गाभाऱ्यांत प्रवेश मिळू शकणार नाही. फार तर लावून ओझरते दर्शन घेता येईल.

कांहीं लोक पुष्कळ पुस्तके वाचतात, परंतु त्यांचे मन सुसंस्कृत झालेले आढळून येत नाही. ह्याचे कारण वरील विवेचनावरून ध्यानांत येईल. त्यांचे मन हे गाळण्यासारखे असते—म्हणजे गाळण्यांत ज्याप्रमाणे मूळ पदार्थ मुळीच रहात नाहीत, फक्त गाळ मात्र शिल्लक राहातो त्याप्रमाणे अशा वाचकांच्या मनांत सद्गुणांची जोपासना न होतां व्यर्थ अभिमान मात्र उत्पन्न होतो व ते लोकांची दिशाभूल करितात.

ग्रंथवाचनानें करमणूक तर होईलच, परंतु तो मुख्य लाभ नव्हे. आपणांस नवीन नवीन माहिती मिळाली पाहिजे. संकट-काळीं थोर पुरुष कसे वागले तें समजून आपल्या अडचणीच्या वेळीं आपणांस धैर्य आलें पाहिजे. खरें सुख कशांत आहे हें कळूं लागून आपण मृगजलाच्या मार्गे धांवण्याचें सोडून दिलें पाहिजे.

संसारांत उत्पन्न होणाऱ्या नाना प्रकारच्या प्रश्नांचें उत्तर आपणांस समाधानकारक मिळालें पाहिजे. मानव जातीची खरी उन्नति कशांत आहे, व अवनतीला कोणत्या गोष्टी कारणीभूत होतात हें आपणांस समजलें पाहिजे. थोडक्यांत सांगावयाचें झाल्यास आपणांस नकळत पण खात्रीनें आपल्यामध्ये सद्गुणांची वाढ होऊन आपलें जीवित सुखी होऊन दुसऱ्यांना सुखी होण्यास आपणांकडून मदत झाली पाहिजे. तरच ग्रंथवाचनाचें सार्थक झालें असें समजावें.

थोर पुरुषांना आपल्या आयुष्यांत जो अनुभवाचा ठेवा लाभतो तो ते आपल्या बांधवांच्या कल्याणाकरितां ग्रंथांच्या रूपानें त्यांच्या हवालीं करितात. त्यांनीं अनेक ठेंचा खाऊन तो शहाणपणा मिळविलेला असतो. आपल्या हातून जे प्रमाद घडले, आपणांस ज्या अडचणींना तोंड द्यावें लागलें, त्यांतून पुढील पिढीची सुटका व्हावी ह्या थोर विचारानें प्रेरित होऊन लेखक ग्रंथ लिहीत असतो. म्हणून आपण त्यांतील विचार नीट समजावून घेऊन व मनन करून पंचविल्याशिवाय ग्रंथवाचनापासून होणारा लाभ पूर्णपणें आपल्या पदरांत पडणार नाही.

• •

२० :

प्रेमबन्ध

माझे वडील एक सामान्य शेतकरी होते. सर्व दिवसभर कष्ट करून ५।६ माणसांच्या कुटुंबाचें पोषण जेमतेम करूं शकत.

आमच्या गोठ्यांत ३-४ बैल, एखादी गाय व १-२ म्हशी इतकी तरी जनावरें नेहमीं असत.

आमचा एक बैल जरा मारका होता. मारका म्हणण्यापेक्षा कोणी त्याच्या पुढे गेलें म्हणजे त्याला शिंगें हलवून मारण्याचा आव आणण्याची खोड होती. पण कामाला तो फार तल्लख होता. एकदां राहाटाला जोडून दिला कीं मलमूत्र-विसर्जनाशिवाय तो उभा राहात नसे. लहानपणीं त्याचीं शिंगें हालविण्याची खोड पाहून मला राग येई; व एका हातांत लहान काठी घेऊन तो बांधलेला असतांना त्याच्या पुढें जावें व त्यानें शिंगें हालवलीं म्हणजे त्याला तडाका द्यावा, असें मी केव्हां तरी करीत असे. बहुतेक हे माझे चाले वडील जवळपास नसतांना चालत असत. एके दिवशीं हा प्रकार बाबांच्या नजरेस पडला. त्यांनीं पाहिलें मात्र व ते माझ्या आंगावर ओरडले, “काय रे मूर्खा, मोत्याला कां मारतोस?” मी हळूच उत्तर केलें, “मग तो मारायला येतो तो?—” “पण तूं त्याच्या वाटेला कां जातोस? तूं पुढें जातोस म्हणून तो शिंगें हालवतो. पुन्हां त्याच्या वाटेला गेलास तर मला खपणार नाही. बांधलेल्या जनावराला कधींच मारूं नये. काम करून घेतांना चुकारपणा केला तरच फक्त जनावरांना मी मारतो, एरव्हीं कधीं तरी मारतांना मला पाहिलें आहेस का? खबरदार पुन्हां मोत्याला मारशील तर!” बाबांनीं रागावून उत्तर दिलें.

माझे बाबा जनावरांवर फार प्रेम करीत. बैल कामावरून आल्यावर त्यांना स्वतां खाणें घालीत व त्यांच्या पाठीवरून हात फिरवीत. बाबांनीं पाठीवरून हात फिरवितांच आमचा मारका मोल्यासुद्धां त्यांच्याकडे स्नेहपूर्ण नजरेंनें पाहात राही. बाबा म्हणत, “माणसें एक वेळ केलेले उपकार विसरतील, पण जनावरें विसरत नाहीत.” माणसामाणसांत फरक फार असतो. कांहीं थोडीं देवासारखीं चांगलीं

असतात; पण पुष्कळशीं केलेले उपकार पार विसरतात. ते म्हणत, “मालकाकरितां जीव दिल्याचीं उदाहरणें कुत्रे व घोडे यांचीं जितकीं सांपडतील तितकीं माणसांचीं सांपडणार नाहीत; म्हणून निदान माणसांप्रमाणें जनावरांवर प्रेम करावें.”

आमच्या बागेंत आंबे, फणस, केळीं, जांब वगैरे खाण्याच्या वस्तू तयार झाल्या तर ते शेजारच्या मुलांना बोलावून त्यांना थोड्या-थोड्या देत, घरांत आम्हां मुलांकरितां भरपूर ठेवीत व नंतर घेवाऱ्याला विकीत. बाबा म्हणत, आपल्या कुटुंबांतील मुलेंमाणसें व शेजारी-पाजारी यांना देण्यानें मला जें सुख वाटतें तें दोन पैसे अधिक सांठवून वाटत नाहीं.

माझे बाबा फारसे शिकलेले नव्हते, पण त्यांच्या सभोवतीं नेहमीं प्रेमाचें वातावरण ते उत्पन्न करीत. आमच्या गांवांत कोणी माणूस आजारी पडलें आणि त्याला लागणारे जिनस आमचे घरांत असले तर ते त्याला मिळायचेच. कुटुंबांत कोणी आजारी असलें तर बाबा सर्व बाहेरचे व्यवसाय सोडून घरीं बसत व त्याची शुश्रूषा करीत. गांवांत कांहीं सार्वजनिक काम करावयाचें असलें तर बाबा सर्वांच्या पुढें होत व पडेल ती झीज सोशीत.

पंचवीस तीस वर्षांपूर्वीं शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना मदत करण्याची बुद्धि आजच्यापेक्षां जास्त होती. एखादें कुटुंब, कर्ता पुरुष गेल्या-मुळें, संकटांत सांपडलें तर त्याला शेजारी मदत करीत व त्याच्या मुलावाळांचा सांभाळ करीत. आज कुटुंबांतील माणसेंसुद्धां एक-मेकांना विचारीत नाहीत. आजच्या काळांतहि चांगलीं माणसें आढळतात, नाहीं असें नाहीं, पण एकंदर लोकसंख्येच्या मानानें त्यांचें प्रमाण अत्यल्प आहे. देशांत दारिद्र्य वाढत चाललें; पण एक-मेकांविषयी सहानुभूति कमी होत चालली. माणसें काय किंवा जनावरें काय, त्यांना खायाला पाहिजे; पण खाण्यापेक्षां सहानुभूतीची,

प्रेमाची अपेक्षा त्यांना जास्त असते. सुखाचा शब्द, प्रेमाचा हात व सहानुभूतीची नजर हीं प्राण्यांचीं अंतःकरणे ओढून घेण्याचीं खरीं साधनें होत. पैशानें कामें होतात असें म्हणतात. कांहीं होतील, पण जिवावरचीं होणार नाहीत. शिवाजी महाराजांच्या करितां शेंकडों लोक प्राण अर्पण करण्यास तयार असत; तें पैशाकरितां खास नव्हे. प्रेमासारखें बळकट बंधन नाही. प्रेमानें प्राणी बश करून घेतां येतात. प्रेम करावयास शिका. कोणालाहि निष्कारण दुःख देऊं नका.

खरा शिक्षक विद्यार्थ्यांना प्रेमानें वागवितो. चांगला मालक नोकरांना अडचणीच्या वेळीं मदत करितो. संकटकाळीं थोडी मदत दिली तरी तिची किंमत फार मोठी असते. पावसाळ्यांत गरीब शेतकऱ्यांच्या जवळील धान्य संपतें. अशा वेळीं माझे बाबा त्यांना धान्य देत. ह्या उपकारामुळें त्यांना शेतीचे कामाकरितां वाटेल तेवढीं माणसें वाटेल त्या वेळीं मिळूं शकत. दुसऱ्या कोणी त्यांना जास्त मजुरी देऊं केली तरी लोक ती नाकारित.

प्रेम ही फार मोठी शक्ति आहे. बायबलांत म्हटलें आहे कीं, प्रेमानें पर्वतसुद्धां इकडचे तिकडे करतां येतात. प्राणिमात्रावर प्रेम करावयास शिका; तुम्हांला कांहीं कमी पडणार नाही.

० ०

२१ :

आईचें मुलास पत्र

श्री.

इचलकरंजी,

ज्येष्ठ शु॥ १० शके १८६०.

वि. वसंतास अनेक उत्तम आशीर्वाद वि. तुझे पत्र पोंचलें. मज-
कूर समजला. तूं आनंदांत असल्याचें वाचून मनास फार समाधान

झालें. तुला येथून जाऊन अवघा एक महिना झाला, परंतु आम्हां सर्वांना वर्ष निघून गेल्यासारखें वाटतें. चि. शांता व मनोहर यांना तुझी फार आठवण होते. 'आई, दादा ग केव्हां येणार ?' असें विचारल्याशिवाय त्यांचा एक दिवसहि जात नाही. तुझे मामा तेथें असल्यामुळें आमची काळजी बरीच कमी झाली आहे. म्हणूनच ह्यांनीं कांहीं आढेवेढे न घेतां तुला वैद्यकीच्या शिक्षणाकरितां मुंबईस पाठवून दिलें.

वसंता, मला तुझ्या जेवणाखाणाबद्दल अगर अभ्यासाबद्दल कांहींच काळजी वाटत नाही. तूं मामाच्या घरीं असल्यामुळें तुझी खाण्या-पिण्याची व्यवस्था मामी नीट ठेवीलच. अभ्यासाच्या बाबतींतहि तुझी आतांपर्यंतची महत्त्वाकांक्षा लक्षांत घेतली म्हणजे आम्हांला कांहींच काळजी करण्याचें कारण नाही.

पण, बाबा, एका गोष्टीबद्दल मात्र मला फार काळजी वाटते. शहरांत नाना प्रकारचे मोह उत्पन्न करणाऱ्या वस्तु हरघडी नजरेस पडतात. चैनी माणसेंहि तेथें पुष्कळ आढळतात. त्यांची संगत एकदां का जडली, म्हणजे जन्माचें मातेरें झालेंच. मुंबईत जरा घराबाहेर पडलें म्हणजे चहाकॉफीचीं, फराळाचीं, सोडा वगैरे पेयांचीं, विड्या-सिगारेटचीं दुकानें तरुणांस वेळोवेळीं मोह पाडतात. या सर्वांपासून अगदीं दूर रहा. एखाद्या वेळीं सहज गंमत म्हणून मित्रांच्या आग्रहानें तुला त्यांचें सेवन करण्याचा मोह होईल, त्या वेळीं तूं मन घट्ट करून त्यांना साफ नाही म्हणून सांग; कारण गडक-ज्यांनीं दाखविल्याप्रमाणें 'एकच प्याल्यां'त जसें दाखवाजाचें मरण असतें, त्याप्रमाणें कोणत्याहि दुर्गुणाचा उगम एखाद्या सहज घडणाऱ्या चुकीपासून असतो. बाबा रे, हीं हॉटेलें आणि हीं दुकानें म्हणजे नरकाचीं द्वारेच ! या चहासिगारेटपायीं किती तरुणांनीं आपलें जीवित दुःखमय केलें आहे. देशांत दारिद्र्य सारखें वाढत

चाललें आहे, पण चहा-सिगरेटना मात्र दरवर्षी अधिकाधिक ऊतच येत चालला आहे! आवश्यक गोष्टींना पैसा नाही आणि अनवश्यक व अपायकारक वस्तूंना मात्र पैशाची तूट नाही! काय मूर्खपणा हा!

शहरांतला आणखी मोठा मोह म्हणजे नाटकें-सिनेमा. वडिलांनी पोटाळा चिमटा घेऊन मुलांना शहरांत शिक्षणाकरितां ठेवावें आणि मुलांना मात्र नाटकेंसिनेमा पाहतांना दिक्कत वाटूं नये ही किती शरमेची गोष्ट. वसतिगृहाच्या व्यवस्थापकांनीं मुलांना नाटकेंसिनेमांना जाण्याची बंदी केली, तर कित्येक विद्यार्थी (विशेषतः कॉलेजचे) म्हणे नजर चुकवून निघून जातात. वपातून एखादे वेळीं वडील-माणसांचे परवानगीनें एखादे चांगले नाटक किंवा सिनेमा पाहिला तर गोष्ट निराळी. परंतु उठल्या सुटल्या नाटक आणि सिनेमा म्हणजे पैशाची, कालाची व आरोग्याची फार मोठी हानि होय.

‘बावा रे, शिक्षणानें मनुष्य जर संयमी झाला नाही तर तें शिक्षण कसलें? एखादे मूल जें दिसेल तें मागतें, तेव्हां आपण तें लहान जाहे त्याला समजत नाही, असें म्हणून कधीं धाक दाखवून तर कधीं त्याचें लक्ष दुसरीकडे वेधून त्याला अहितापासून परावृत्त करतो; पण मोठ्या माणसांना तसें कसें करतां येणार? त्यांचा त्यांनींच विचार करून ज्यांत आपलें हित असेल तें स्वीकारलें पाहिजे. त्यावरच मन स्थिर केलें पाहिजे. नुसती भाराभर पुस्तकें वाचून काय उपयोग? थोर पुरुषांचे विचार वाचून ते कृतींत उतरविले तरच आपण थोर होण्याचा संभव. नाही तर नर्मदेतील गोटे! किती धुतले म्हणून काय त्यांत फरक होणार? पण चुकलें. ते गोटे बरे; कारण त्यांच्यावर कांहींच परिणाम होत नाही, पण शिक्षणानें मनुष्य सद्गुणी तरी होईल नाहीतर दुर्गुणी तरी होईल. त्याला मधली स्थिति नाही.

वसंता, हें तुझे वय अत्यंत महत्त्वाचें आहे. आतांपर्यंत तुझ्या वडिलांनीं अत्यंत काळजी घेऊन तुम्हां मुलांना चांगल्या संवयी लावल्या, त्या ठिकवून आपणांला व इतरांना सुख देण्याचा तुम्ही प्रयत्न कराल तर आम्हां दोघांना फार आनंद होईल. आम्हांला आमचीं मुलें सद्गुणी निघालीं म्हणजे पूर्ण समाधान आहे. सद्गुणांचाचून शिक्षणाला काडीइतकी किंमत नाही. वसंता, मी इतके लिहिलें यावरून तूं रागावूं नकोस. तूं सद्गुणी नाहीस असा माझ्या म्हणण्याचा भावार्थ समजू नकोस. तूं सुशील आहेस हें मला ठाऊक आहे; परंतु तुझ्या वयांत माणसाचें पाऊल वांकडें पडण्याचा फार संभव. ती मुंबई ! तेथें क्षणोक्षणीं मोहजालांत सांपडण्याची भीति असते, म्हणून हा इशारा दिला आहे इतकेंच. मुंबई तर मोहमयी आहेच, पण अशा ठिकाणींहि ज्याचें मन चळणार नाही तोच खरा धीर पुरुष. ‘विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः.’ मन क्षुब्ध करण्यासारख्या वस्तु जवळपास असतांहि ज्यांचीं मनें चळत नाहीत तेच खरे धीरपुरुष होत. असें कविकुलगुरूनें म्हटलें आहे ना ?

बरेंच दिवस मनांत होतें म्हणून लिहिलें. त्याचा राग मानूं नकोस. प्रेमाच्या माणसाशिवाय असें कोणी लिहिणार नाही व तुझ्यासारख्या समंजस माणसाशिवाय इतरांस लिहून उपयोगहि होणार नाही.

पत्र बरेंच लांबलें म्हणून पुरें करतें. चि. शांता व मनोहर यांचेकरितां येणाऱ्या जाणाऱ्याबरोबर एकेक चांगलें पुस्तक पाठवून दे. बाकी विशेष नाही. कळावें, हें आशीर्वाद.

तुझी आई.

थोड्या दिवसांपूर्वी मी माझ्या जन्मभूमीचें दर्शन घेऊन आलों. कोंकणांत दापोलीनजीक समुद्रकांठीं हणें बंदरापासून २।३ मैलांवर ' मुरुड ' म्हणून जो गांव आहे तीच माझी जन्मभूमि.

आमचा गांव अगदीं समुद्रालगत वसलेला असून तो विपुल जलानें, नारळीपोफळीच्या मोठमोठ्या बागांनीं, घरांच्या व्यवस्थित रचनेनें व समशीतोष्ण हवेनें ' सुखभूमि ' झाला आहे.

माझ्या मुक्कामांत पुकळ वेळां सकाळीं मी समुद्रकांठीं एकटाच फिरावयास जात असे. तें लांबच लांब वाळवंट, तो अपार जलाचा सांठा, व त्याच्या पृष्ठभागावर वेगानें व डौलानें चालणारीं गलबतें व होड्या पाहून मनाला किती आनंद होई ! किनाऱ्याकडे एका-मागून एक लाटा अव्याहत वाहात असलेल्या पाहून माझ्या मनांतहि उत्साहाच्या लहरी उत्पन्न होत. वाळवंटावरील मऊ वाळू-शपथेलासुद्धां दगड सांपडायचा नाही—पाहून लहान मुलांप्रमाणें उड्या माराव्यात व लोळावें असें मनांत येई.

लहानपणीं आम्हीं ह्याच वाळवंटावर कितीकदां खेळलों, कितीक धांवलों, वाळूचे किल्ले व घरे बांधिलीं. त्या सर्व स्मृति जागृत होत. आपल्याला पुन्हां एकदां लहान होतां आलों तर किती मौज होईल असें मनांत येई !

एका बाजूला तो अमर्याद जलौघ, दुसऱ्या बाजूला नारळी-पोफळीच्या दाट बागा व मध्यें वाळवंट, मार्गें पुढें पाहावें तर टेकड्या, वर पाहिलें तर निळें स्वच्छ आकाश असा तो नितांत रमणीय देखावा होता.

समुद्रकिनाऱ्यावरील हवेसारखी स्वच्छ हवा दुसरीकडे कोठेंच मिळावयाची नाही. आपल्या जवळपास केव्हांहि घाण शिळक

राहूं घावयाची नाहीं असें ह्या सागरानें एकदां व्रत घेतलें व तें अखंड चालविलें आहे. त्यानें आजवर कोट्यवधि जीवांच्या पापाचा नाश केला असूनहि स्वतःला लेशहि लागूं दिला नाहीं.

केव्हां केव्हां किनाऱ्यावरून सूर्यास्ताचे वेळचा देखावा मी पाहात बसे. रोज त्याच्यांत कांहीं तरी नाविन्य आढळे. कधीं भगवान् सूर्यदेव आपल्या अनेक हस्तांनीं आकाशांत सुवर्णधूलि फेंकीत आहे असें वाटे. क्षितिजप्रांतीं रजतरसाचे ओढे वाहात असल्याचें दिसून येई व ह्या ओढ्यांतून अनेक लहान लहान ओहोळ बाहेर पडत. कधीं स्वर्णरस फेंकणारे प्रचंड कारंजे उडत असल्याचें दृश्य नजरेस पडे. सूर्यविंबाचेहि अनेक आकार दिसत. व ते क्षितिजावरील ढगांच्या कमी जास्त प्रमाणावर असत. ह्या वेळीं सूर्यविंबाकडे पाहात असतांना कधीं सोन्याचा मोठा गोळा, कधीं राजाचा मुकुट, कधीं साहेबाची टोपी तर बुद्धविहारांतील स्तूप, ह्यांच्या कल्पना मनापुढें उभ्या राहात.

प्राचीन ऋषींनीं सूर्योदय व सूर्यास्त या प्रार्थनेच्या वेळा ठरविल्या व प्रार्थना होतां होईतो नदीकांठीं किंवा समुद्र किनाऱ्यावर करावी असा दण्डक घातून दिला. शांतता, स्वच्छता व सौन्दर्य हीं जेथें एकत्र आढळतात त्या ह्या स्थळांपेक्षां प्रार्थनेला अधिक अनुकूल स्थळ दुसरें कोणतें ?

सागरांत सर्व तीर्थे अन्तरित होतात, अशी आपली कल्पना असून समुद्र-स्नानाचें महत्त्व हिंदुधर्मशास्त्रांत वर्णिलें आहे. या स्नानानें त्वचेचे पुष्कळसे रोग बरे होतात, व भूक वाढते, असा स्नान करणारांना प्रत्यय येतो. देशावरील माणसें समुद्रांत पोहण्यास भितात, पण थोड्या संवयीनें समुद्रांत पोहणें अवघड नाहीं असें त्यांना दिसून येईल.

होता. तिने आपणाकरितां किती कष्ट केले ! पण सुखाचे दिवस पाहाण्यास ती जगली नाही; जणू काय फक्त आपले कष्ट करण्याकरितां तिने जन्म घेतला होता.”

“तार्ई, तूं म्हणतेस तें अगदीं खरें ! आई मला घेऊन पुण्याला गेली तिने माझ्या शिक्षणाकरितां लोकांकडे कामें केलीं; त्यांचें प्रेम संपादन केलें. तिने कोणाकडून पैसा घेतला नाही. केवळ माझे शिक्षण व्हावें व मी मार्गाला लागावें एवढाच हेतु तिने मनांत बाळगिला होता. आम्हांला कांहीं माणसेंहि फार चांगलीं भेटलीं; कांहींनीं मला वार दिले. शिक्षकांचें माझ्यावर प्रेम होतें. शाळेंत मला फीची माफी मिळाली. माझे मित्र मला पुस्तकें देत. या सर्वांच्या मदतीनें माझे शिक्षण झालें. ”

“भाऊ, तुला फार कष्ट पडले. तूं शिकायाला लागलास आणि आमचीहि स्थिति फार खालावत चालली. ह्यांचीसुद्धां इच्छा तुला मदत करावी अशी फार होती. अनेक वेळां बोलून दाखवीत, पण प्रपंच मोठा, तोच चालविणें कठीण होत चाललें, हें मला दिसत असे. ते तरी काय करणार ? आमची इच्छा मनांतच राहिली.”

“तार्ई, मला तुमचें अंतःकरण ओळखतां येत असे. मी सुटींत तुमच्याकडे आल्यावर तुम्ही मला किती प्रेमागें वागवीत होतां हें मला आठवतें. तार्ई, देवदयेनें सर्व ठीक झालें आहे. आतां देवानें तुम्हांला आयुष्य द्यावें म्हणजे आईच्या मागूनहि मला मोठा आधार वाटेल. तार्ई, कठीण दिवसांतहि कांहीं प्रेमळ माणसें व मित्र लाभल्यामुळें मला पुष्कळ धीर आला. दारिद्र्यांत कष्ट पडतात हें खरें -- पण प्रेमळ माणसें भेटलीं तर ते कष्ट असह्य होत नाहींत. दारिद्र्यांतून गेलेल्या माणसाला फार मोठें शिक्षण मिळतें. मनुष्य-स्वभावाची फार चांगली जाणीव होते. शाळा-कॉलेजांत शिकून हें ज्ञान मिळणार नाही. मार्गे पाहिलें म्हणजे मला थोडें दुःख होतें,

पण दारिद्र्यानें मला सुविचार शिकविला याबद्दल मी परमेश्वराचे नेहमीं आभार मानतो.”

“भाऊ, ‘दारिद्र्य, मरण यांतुनि मरण बरें वा दरिद्रता खोटी’ असें जें चारुदत्तानें म्हटलें आहे त्याच्या विरुद्ध तूं बोलतोस हें पटावें कसे?”

“ताई, चारुदत्त प्रथम धनवान् असून मागाहून दरिद्री झाला. माझे पहिले दिवस अडचणींत जाऊन आतां मला बरे दिवस लाभले आहेत. प्रथम शत्रूचा मार खावा लागला तरी शेवटीं विजयी होणाऱ्या वीराप्रमाणें माझा उत्साह व सामर्थ्य वाढलीं आहेत.”

“भाऊ, लहानपासून तुझी उमेदच दांडगी म्हणून तुला देवानें हे दिवस दाखविले. भाऊ, तुझ्या हातून फार मोठीं कामें होतील असें मला वाटतें.”

“ताई, माझ्या हातून मोठीं कामें होतील कीं नाहीं कोणास ठाऊक? पण मला जें मिलेल त्यांतूनच गरीब व होतकरू मुलां-मुलींना पुढें आणण्याकरितां मी माझी शिकस्त करीन. त्याकरितांच मी शिक्षकाचा पेशा पत्करला आहे. सुदैवानें माझ्याबरोबर आनंदांत राहून ह्या माझ्या पवित्र कार्यांत मला मनापासून मदत करील अशी थोर मनाची पत्नीहि मला लाभली आहे.”

“पण भाऊ, अडचण आली तर तुला मदत कोण करील? संकटांत ज्याचा तो म्हणतात, तें कांहीं खोटें नाहीं. म्हणून मिलेल तें सर्वच खर्च करीत जाऊं नकोस. अडचणीकरितां कांहीं शिल्लक ठेवीत जा.”

“ताई, मी तीन हजारांचा विमा उतरला आहे. माझी पत्नी सुविद्य व विचारी आहे. आणि मी ज्या मुलांमुलींना मदत करीन त्यांतील थोडीं तरी संकटकाळीं मला विसणार नाहींत असा मला विश्वास वाटतो. माझ्या विद्यार्थीदशेंत मला दुसऱ्यांनीं मदत केली नाहीं का ? ”

“ भाऊ, तुझ्या शुभ निश्चयाच्या मी मुळींच आड येणार नाहीं. ईश्वरानें तुला आतांपर्यंत साहाय्य केलें तशीच त्याची कृपा तुझें पुढेहि बरें करील. ‘ सत्य संकल्पाचा दाता भगवान् । सर्व करी पूर्ण मनोरथ ! ’ मला असा थोर भाऊ देवानें दिला हें मी माझें मोठें भाग्य समजतें.”

● ●

२४ :

‘ सौजन्य ’

‘ सौजन्यं यदि किं गुणैः ’ ‘ अंगीं सुजनता असल्यावर इतर गुणांची मातब्बरी काय ? ’ —भतृहरि.

मुलांनो, तुम्हांला जगांत भलें म्हणून घ्यावयाचें असेल तर सर्व सद्गुणांना शोभा देणारें जें सौजन्य तें अंगीं बाणविण्याचा प्रयत्न करा. सौजन्यानें दोष झांकले जातात व गुण उठावदार दिसतात. ह्याच्या उलट अंगीं सौजन्य नसलें तर इतर गुण असूनहि मनुष्य लोकांना नकोसा होतो.

सौजन्य म्हणजे मनाचा प्रेमळपणा अथवा कौवळिक. आपल्या बांधवांवद्दल प्रेम वाटणें, त्यांचीं दुःखें कमी करण्याचा प्रयत्न करणें, त्यांच्याशीं आदरानें वागणें, प्रेमानें बोलणें, हीं सौजन्याचीं लक्षणें होत. अन्तःकरणांत सौजन्य असलें तर तें बोलण्यांत प्रगट होत असतें; म्हणून सौजन्य ओळखण्याची बाह्य खूण मधुर भाषण ही होय.

ह्या जगांत मनुष्यांस जीं दुःखें भोगावीं लागतात, त्यांतील निम्मी तरी माणसें एकमेकांशीं भलेपणानें वागल्यास नाहींशीं होतील, असें निःसंशय म्हणतां येईल. एका निष्ठुर शब्दानें जितकें दुःख होतें तितकें अंगांत शल्य रुतल्यानेंहि होत नाहीं. ह्याच्या उलट

दोन गोड, खऱ्या प्रेमाचे शब्द ऐकून जसे समाधान होतें, तसे कोणी पैसे दिल्यानें होत नाही.

मुलांनो, तुम्हीं आपल्या वडील माणसांना किंवा गुरूला उपमर्द-कारक शब्द बोललांत तर त्यांना किती दुःख होतें ह्याची आज तुम्हांला कल्पना करितां येणार नाही. परंतु इतकें सांगितलें असतां पुरे कीं, तुमचे शब्द त्यांना मरणापेक्षांहि दुःखदायक होतात. तुम्ही मोठे व्हाल, तेव्हां तुम्हांलाहि मी म्हणतो याचा अनुभव येईल. कर्णपर्वत असा एक प्रसंग आला आहे कीं, धर्मराज घायाळ होऊन आपल्या शिविरांत गेले असतांना कर्णवधाचें काम बाजूला सारून, अर्जुन आपल्या दादांची चौकशी करण्याकरितां त्यांच्या शिविरांत गेला. कर्णाचा वध न करितां, अर्जुन आपल्या भेटीस आला आहे असें पाहून धर्मराजांनीं त्याच्या पराक्रमाची फार निंदा केली व 'व्यर्थ तुझे हें गांडीव धनुष्य, हें दुसऱ्याला देऊन टाक' असेंहि ते रागाच्या भरांत अर्जुनाला बोलले. अर्जुनाची अशी प्रतिज्ञा होती कीं, 'गांडीव दुसऱ्याला दे' असें जो म्हणेल त्याचा शिरच्छेद करावयाचा. त्याप्रमाणें प्रथम गांडीव घेऊन अर्जुन धर्मराजाच्या अंगावर धावून गेला. तेव्हां श्रीकृष्णांनीं त्याला मार्गें ओढलें व प्रतिज्ञेतून सुटण्यास युक्ति सांगितली. ते म्हणाले, "अर्जुना, वडील माणसांचा अपमान करणें हें त्यांचा वध करण्यासारखेंच आहे. 'गुरूणामवमानो हि वध इत्यभिधीयते'; तेव्हां तूं धर्मराजाला टाकून बोल, म्हणजे प्रतिज्ञेतून मुक्त होशील व भ्रातृवधाचें पातकहि तुला लागणार नाही." मुलांनो, हा लहानसा प्रसंग काय सांगतो तें तुमच्या लक्षांत आलेंच असलें पाहिजे. वडील माणसांचा अपमान करणें हें त्यांची हत्या करण्याइकें घोर कर्म आहे !

वडील माणसांशीं जसे आदरानें वागलें पाहिजे तसेंच इतर लोकांशींहि प्रेमानें वागावें. रस्त्यानें जात असतांना कोणी कांहीं

विचारल्यास क्षणभर उभें राहून सरळ उत्तर द्यावें. आपणांला कोणी उर्मटपणानें उत्तर दिलें तर जसें वाईट वाटतें तसें आपण दुसऱ्यास दिलें तर त्याला वाटणार नाहीं का ! शक्य तितकें करून कधींहि कोणालाहि लागेल असें बोलूं नये. गोड बोलण्यानें आपलें काम पुष्कळ वेळां सोपें होतें. ज्यांना टाकून बोलण्याची संवय असते त्यांचा लोक तिटकारा करितात.

गोड बोलावें ह्याचा अर्थ सत्य सोडून गोड बोलावें असा मात्र मुळींच नाही. सत्य कटु असल्यास मधुर भाषणानें त्याचा कडूपणा कमी करण्याचा प्रयत्न करावा. कुशल वैद्य ज्याप्रमाणें गुणकारी औषध कडू असलें तरी तें रोग्याला देतोच; फक्त तें घेण्याला फार त्रास पडूं नये, किंवा घेतल्यावर ओकून पडूं नये म्हणून साखरेंत घोळून देतो. एका सुभाषितांत कसें बोलावें हें फार मार्मिकपणें सांगितलें आहे.

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।

प्रियं च नानृतं ब्रूयादेषः धर्मः सनातनः ॥

म्हणजे सत्य बोलावें, तें दुसऱ्याला आवडेल अशा रीतीनें बोलावें; दुसऱ्याला रुचणार नाही असें सत्य असलें तरी बोलूं नये. तसेंच दुसऱ्याला आवडतें म्हणून खोटेंहि बोलूं नये. असा हा सर्वकाळीं उपयोगी पडण्यासारखा नियम आहे.

हा नियम सामान्य व्यवहारांत फारच उत्तम मार्गदर्शक आहे. परंतु आईबाप व गुरु ह्यांचे संबंध अशा प्रकारचे असतात कीं, त्यांना मुलाचें कल्याण व्हावें म्हणून कधीं कधीं अप्रिय भाषण करणें भाग पडतें. ते तसें न बोलतील तर मुलांचें कल्याण होणार नाही. कारण जगन्नाथ पंडितांनीं म्हटलें आहे :—

गीर्भिर्गुरूणां परुषाक्षराभिस्तिरस्कृता यान्ति नरा महत्त्वं ।

अलब्धशाणोत्क्रपणा नृपाणां न जातु मौलौ मणयो वसन्ति ॥

म्हणजे, “हिरा ज्याप्रमाणें घांसून काढल्याशिवाय राजाच्या मुकुटावर धारण करण्यास योग्य होत नाही. त्याप्रमाणें वडील माणसांच्या कठोर वोलांनी शहाणे झाल्याशिवाय माणसें उच्च पदाला चढत नाहीत.” आई-बाप व गुरु ह्यांना आपलें कर्तव्य बजावण्याकरितां म्हणजे मुलें दुर्मार्गाकडे जाऊं नयेत म्हणून नाइलाजानें क्वचित् प्रसंगीं कडू बोलावें लागतें.

कांही माणसांना दुसऱ्याला लागेल अशा रीतीनें तोडून बोलण्याची फार वाईट संवय असते. अशा माणसाच्या हाताखालीं काम करण्यास कोणीहि स्वाभिमानी माणूस राजी नसतो. शिक्षकांना अशी संवय असल्यास, मुलांना त्यांच्याबद्दल प्रेम वाटत नाही व अशा शिक्षकांच्या हाताखालीं शिकण्यास, मुलें फार नाखूष असतात. अशा तोडून बोलणाऱ्या माणसांत पुष्कळ वेळां आणखी एक मोठा दोष असतो. त्यांना वाटतें कीं, आपण फार निस्पृह भाषण करणारे आहोंत; व सौम्यपणें बोलणारे जे लोक, त्यांना हे लबाड समजतात. पण अशा लोकांची परीक्षा करण्यास वेळ लागत नाही. ह्यांना कोणी सडेतोड उत्तर दिलें, कीं, हे लगेच संतापतात व आपलें मनोदौर्बल्य प्रगट करितात. खासा निःस्पृहपणा !

गोड बोलणें सौंदर्याचें एक निदर्शक आहे. अन्तःकरण प्रेममय असलें म्हणजे त्यांतून प्रेमळ शब्दच बाहेर पडतात. पण ह्याशिवाय खरें सौजन्य उपकृतीनेंहि व्यक्त झालें पाहिजे. उपकृतीवांचून जें गोड बोलणें ती लबाडी आहे असें समजावें. वर भतृहरीनें सौजन्याला सर्व गुणांत जें प्रमुख स्थान दिलें आहे तें योग्य ठरण्यास सौजन्याचा उगम अन्तःकरणांत होऊन तें सत्कृति व मधुर भाषण ह्यांच्या रूपानें बाहेर पडलें पाहिजे.

दरिद्री व दुःखी प्राण्यांना पाहून ज्यांचें अंतःकरण द्रवतें व जे नुसतें गोड बोलून स्वस्थ बसत नाहीत तर स्वसुखाचा त्याग

करूनहि दुःखितांचा दुःखभार हलका करण्याचा प्रयत्न करितात, तेच खरे सुजन. नुसतें गोड बोलणें हें सौजन्याचें खरें लक्षण नव्हे. स्वार्थसाधू लोक आपलें काम साधण्याकरितां गोड बोलतात; परंतु झीज सोसण्याची वेळ आली कीं, लगेच माघार घेतात. खरे सुजन कोण व नुसतें गोडबोल्ये कोण हें आपण नीट ओळखलें पाहिजे.

• •

२५ :

झोंप

‘ भुकेला कोंडा व निजेला धोंडा ’ अशी ज्याची स्थिति असेल तो खरोखरीच सुखी होय. परंतु हें भाग्य फारच थोडक्यांस लाभतें; कारण झोंप स्वस्थ लागणें हें नुसतें शरीरस्वास्थ्यावर अवलंबून नसून त्यास मनःस्वास्थ्याची जास्त आवश्यकता असते. दुराचारी, खुनी माणसांस स्वस्थ झोंप केव्हांहि लागणार नाही. प्रेमळ, शांत, विचारी व निष्पाप माणसांकरितांच हें सुख परमेश्वरानें राखून ठेविलें आहे. दुसऱ्याचा खून करणारा मनुष्य न कळत स्वतःच्या झोंपेचाहि खून करीत असतो.

एक रात्र झोंप लागली नाही तर दुसऱ्या दिवशीं वेड्यासारखें होतें. कोणत्याच कामांत लक्ष लागत नाही, कांहीं केल्या चैन पडत नाही. झोंप न लागणें ही निसर्गाची पापी माणसाकरितां योजलेली जबर शिक्षा आहे. संशयित माणसांकडून अपराधाची कबुली मिळविण्याकरितां पोलिस अधिकारीहि निसर्गाच्या ह्याच शिक्षेचा विशेष प्रसंगीं उपयोग करितात. इतकी ती कडक आहे.

निष्पापवृत्ति व झोंप यांचा अन्योन्य संबंध लक्षांत घ्यावयाचा असल्यास लहान मुलांकडे पाहा. अगदीं थोडीं रोगी मुलें सोडलीं

तर मुलांना किती गाढ झोंप लागते ! भूक लागल्याशिवाय किंवा शरिराला इजा पोंचल्याशिवाय तीं जागीं होत नाहीत. सामान्य हालचालीला तीं विलकूल दाद देत नाहीत. त्यांना स्वप्ने सहसा पडतच नाहीत. सकाळीं उठल्याबरोबर उल्लसित वृत्तीनें खेळूं लागतात; व सर्व दिवस क्षणभर निश्चल बसत नाहीत.

ज्यांना झोंप गाढ लागते अशीं माणसें सर्व दिवसभर सुखानें काम करूं शकतात. पण कांहीं कारणानें पुरेशी झोंप न मिळाल्यास त्यांचा काम करण्याचा उत्साह लगेच कमी होतो. परलोकवासी सर सुरेंद्रनाथ वानर्जी यांनीं आपल्या आठवणींत लिहून ठेविलें आहे कीं, नियमित व्यायाम व भरपूर आठ तास झोंप या दोन गोष्टींमुळे त्यांचा उत्साह वृद्धपणींहि चांगला टिकला.

झोंप घेण्याची स्वाभाविक वेळ रात्र होय. त्यांतहि रात्रीच्या पूर्व-भागांतील झोंप विशेष आरोग्यावह होते. म्हणजे रात्री लवकर निजून, पहाटे उठणें आरोग्याच्या दृष्टीनें हितकर आहे. 'लवकर निजे, लवकर उठे । त्यासि आरोग्य—विद्या—धन भेटे' हें वचन अनुभवसिद्ध आहे.

पहाटेची वेळ कोणतेंहि काम करण्यास फार चांगली. पहाटे व्यायाम घेतल्यास चांगला मानवतो. पठन व मनन करण्यास ही वेळ फारच अनुकूल आढळून येते; म्हणून प्राचीन काळीं अध्ययन व अध्यापन करणारे द्विज नियमानें पहाटे उठत, मुखमार्जन व स्नान करून परमेश्वराची प्रार्थना करीत व नंतर अध्ययनास सुरवात करीत. झोंप पुरेशी न मिळाल्यास जसें आरोग्य बिघडतें, त्याप्रमाणें जरूरीपेक्षां जास्त झोंप घेतल्यास सुस्ती येते. सुस्तीमुळे मेद वाढतो व मेद वाढला कीं, उत्साह अथवा धमक कमी होते. उजाडलें तरी निजून राहणारीं सूर्यवंशी माणसें व दिवसा झोंप घेणारीं माणसें आळशी बनतात.

पशुपक्ष्यांकडे पाहून निसर्गाचा काय बोध आहे, तो लक्षांत घेऊं या. पहाट होतांच पक्ष्यांची किलबिल सुरू होते व सूर्योदयापूर्वीच ते आपापल्या उद्योगास लागतात. पशूहि लवकर उठून भक्ष्य-शोधार्थ हिंडू लागतात. तुम्हांस पहाटे उठण्यापासून किती उत्साह व आनंद वाटतो हें अनुभवावांचून कळणार नाही. एक महिना भर पहाटे नियमानें उठून मानवेल तो व्यायाम घ्या व तुमच्या उत्साहांत किती फरक पडतो तो पाहा ! पहाटेची वेळच अशी विलक्षण आहे कीं, ती सर्व प्राणिमात्रांस जीवन देते; म्हणूनच वैद्यकशास्त्रांत ऋषींनीं असा उपदेश केला आहे कीं, आजारी माणसें सोडून बाकीच्यांनीं पहाटे उठावे म्हणजे त्यांच्या आरोग्याचें रक्षण होईल. ' ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेत् स्वस्थो रक्षार्थमायुषः । '

रोगी व दुःखशोकार्त ह्यांना झोंपेसारखें औषध नाही. आजारी माणसांना गुण पडू लागला म्हणजे झोंप वाढू लागते. शोकहि झोंप लागल्यावर कमी होतो. दिवसा कांहीं तरी कुवार्ता ऐकून मनुष्यास वेढ्यासारखें होतें; परंतु रात्री जरा झोंप लागली तर तें दुःख दुसरें दिवशीं हलकें होतें; म्हणून अशा माणसांनीं येईल त्या वेळीं रात्र-दिवस न मोजतां झोंप घ्यावी अशी वैद्यकशास्त्राची अनुज्ञा आहे.

झोंपेनें मेंदू शान्त होऊन नवीन विचार करण्यास सामर्थ्य येतें. एका अर्थानें झोंप ही विचारांची जननी आहे. एखादा अवघड न सुटण्यासारखा प्रश्न उत्पन्न झाल्यास विशेष डोकेंफोड न करतां झोंप घ्या. उठल्यावर कित्येक वेळां त्या प्रश्नाचें उत्तर तुम्हांला सहजच सुचेल.

फाजील झोंप, कमी झोंप किंवा अस्वस्थ झोंप, शरीर किंवा मन यांत बिघाड झाल्याचें दर्शविते. झोंप नीट येईनाशी झाली म्हणजे कोठें बिघाड झाला आहे हें शोधूंगां, वैद्याचा सल्ला घ्यावा, चित्त शान्त राखावे म्हणजे पुन्हा स्वस्थ झोंप लागेल. निद्रा ही

धनाला किंवा रूपाला न भाळणारी गुणलुब्ध वधू आहे. ती सदाचारी पुरुषास स्वखुषीने तत्काळ माळ घालते, परंतु दुर्गुणी पुरुषाने कितीहि विनवण्या केल्या तरी ती त्याला वश होत नाही.

: २६ :

संस्कृत भाषा

संस्कृत ही भाषा सर्व भाषांमध्ये जास्त प्राचीन असून 'ऋग्वेद' हा जगांतील उपलब्ध ग्रंथांत पहिला ग्रंथ होय. हा ग्रंथ लो. टिळकांच्या मताप्रमाणे इ. सनापूर्वी निदान ४५०० वर्षांच्या आधी लिहिला गेला असावा. भारतीय आर्यलोक इतक्या प्राचीन काळी 'ऋग्वेद' रचण्याइतके सुधारलेले होते.

मुलांनो, आपले पूर्वज बुद्धिमान, साहसी व दीर्घोद्योगी होते. त्यांनी संस्कृत भाषेमध्ये नानाविध विषयांवर उत्तमोत्तम ग्रंथ लिहिले. मलाया, इंडोचायना, जावा, सुमात्रा, बाली, सिलोन, अफगाणिस्थान इत्यादि देशांत जाऊन राज्ये कमाविली. तेथील लोकांना आपला धर्म व संस्कृति यांचे ज्ञान दिले व शेकडो वर्षे त्या ठिकाणी त्यांनी राज्य केले. आजहि वरील देशांत आर्यसंस्कृतीचे पुष्कळ अवशेष दिसून येतात. शिवाय ब्रह्मदेश, तिबेट, चीन व जपान या देशांतील संस्कृति बहुतांशी भारतीयच आहे.

अगदी प्राचीन कालापासून आपल्या पूर्वजांनी खोल विचार करून तत्त्वज्ञानावर ग्रंथ लिहिले. विचार करण्याकरिता ते घरदार सोडून अरण्यांत जाऊन राहात; ग्रंथ वाचीत, यात्रा म्हणून लांब-लांबचे प्रवास करीत, व आपापसांत चर्चा करीत. उपनिषदे ही त्या प्रयत्नांचीं फळे होत.

सर्व उपनिषदे तत्त्वज्ञानपर असून ही जीवात्मा, परमात्मा व जगत् यांचे कोडे उकलण्याचे पहिले उत्कट प्रयत्न होत. ह्या ग्रंथांत तत्त्वज्ञानाच्या निरनिराळ्या शाखांची उगमस्थाने आढळतात. उपनिषदांनंतर ब्रह्मसूत्रे व ब्रह्मसूत्रांनंतर गीता व निरनिराळ्या आचार्यांची भाष्ये लिहिली गेली. त्यांत श्रीशंकराचार्यांचे भाष्य विशेष प्रसिद्ध आहे. आर्यांचे तत्त्वज्ञान वाचून जर्मन पंडित मॅक्समुल्लर व पॉल-डायसन् ह्यांनी आपल्या पूर्वजांच्या बुद्धिमत्तेविषयी प्रशंसोद्गार काढिले आहेत. हिंदु तत्त्वज्ञानांतील आत्म्याचे अमरत्व व सर्वभूतात्मभाव हे दोन सिद्धांत म्हणजे तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रांतील ऋषींच्या दीर्घ प्रयत्नांची सुमधुर फळे होत. ही उपनिषदे इ. स. पूर्वी १२०० ते ६०० वर्षांचे दरम्यान लिहिली गेली असावीत असे तज्ज्ञांचे मत आहे. हे ग्रंथ वाचून जर्मन तत्त्वज्ञ शौपेनहोर ह्याने जे प्रशंसोद्गार काढले ते लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत, 'हे उपनिषदांनो, तुमच्या वाचनाने माझ्या आयुष्यांत मला खरीखुरी शांति लाभली आहे व मृत्युसमयीहि ती तशीच लाभेल ह्याविषयी मला संदेह वाटत नाही.'

भाषेला व्यवस्थितपणा येण्याकरिता व्याकरणाची फार आवश्यकता असते. इ. स. पूर्वी ८०० वर्षांच्या सुमारास उपलब्ध असलेल्या ग्रंथांचा अभ्यास करून महर्षि पाणिनींनी संस्कृत भाषेच्या व्याकरणावर अष्टाध्यायी नावाचा ग्रंथ लिहिला. ह्यांत सूत्रमय भाषेत म्हणजे अगदी थोडक्या शब्दांत त्या कालापर्यंतच्या संस्कृत-भाषेचे समग्र व्याकरण सांगितले आहे. हा ग्रंथ म्हणजे सूक्ष्म बुद्धिमत्तेचे व रचनाकौशल्याचे जगांतील एक नवलच होय. त्यानंतर ह्या ग्रंथावर विस्तृत टीका लिहून व नवीन माहितीची भर घालून पतञ्जलींनी आपले 'महाभाष्य' लिहिले. अष्टाध्यायी व कात्यायनांची वार्तिके मिळून संस्कृतभाषेचे समग्र व्याकरण होते. ह्यांच्या स्पष्टीकरणार्थ अनेक विद्वानांनी ग्रंथ लिहिले. त्या टीकाग्रंथांमध्ये

भट्टोजी दीक्षितांची ' कौमुदी ' सर्वत्र प्रसिद्ध आहे.

आपल्या पूर्वजांनी गणित व त्यावर अवलंबून असणारे ज्योतिः-शास्त्र यांतहि चांगली प्रगति केली होती. वराहमिहिर व भास्कराचार्य यांचे शोध अर्वाचीन शोधांशी जमते आहेत. अंकगणित, बीजगणित व भूमिति हीं मूळ भारतीय शास्त्रे असून पुढे तीं इ० स० च्या आठव्या शतकांत अरबस्तानांत व तेथून युरोपांत गेलीं, असें तज्ज्ञांचें मत आहे. इ० सनापूर्वीं आजच्या सारखीं संशोधनांचीं साधनें नसतांनाहि गणित व ज्योतिःशास्त्र ह्यांत आर्यांनीं महत्त्वाचे सिद्धांत स्थापित केले होते. कोपरनिकसानें सूर्यमालेचा शोध लाविला, त्याच्या पूर्वीं ७०० वर्षे, पृथ्वी सूर्याभोंवती फिरते असा शोध भारतीय आर्यांनीं लाविला होता.

वैद्यकांतहि आर्यांनीं बहुमोल शोध लाविले होते. चरक व सुश्रुत या प्राचीन ग्रंथांत औषधी-विज्ञान व शस्त्रक्रिया यांची उपयुक्त माहिती मिळते. वैद्यकाचें अंग म्हणून रसायनशास्त्रांतहि आर्यांनीं बरीच खटपट करून शोध लाविले होते. कृषि व वनस्पतिशास्त्रांचाहि त्यांनीं अभ्यास केला होता. आर्यवैद्यकांतील प्राचीन चिकित्सा वनस्पति-ज्ञानावरच आधारलेली आहे.

आज ज्या शास्त्रांच्या प्रगतीमुळे युरोपमधील देशांची भरभराट झाली आहे, तीं भौतिक-शास्त्रे होत. कित्येकांची अशी समजूत आहे कीं, तत्त्वज्ञानाच्या मार्गे लागून आर्यांनीं भौतिक-शास्त्रांकडे दुर्लक्ष केलें, पण ही समजूत चुकीची आहे. आर्यांनीं भौतिकशास्त्रांकडेहि दुर्लक्ष केलें नव्हतें हें अनेक गोष्टींवरून सिद्ध करतां येईल. युरोपखंडांतील लोक कातडीं पांघरांत होते, त्या वेळीं भारतवर्षांत तलम कापड तयार होत असे. शिकंदर बादशहा हिंदुस्थानावर चाल करून आला, त्या वेळीं भारतवर्षांत बंदुका व तोफा यांचा उपयोग चांगला माहीत होता. फार प्राचीन काळापासून

आर्यांना नौकानयनशास्त्र अवगत होतें, व परदेशीं जाऊन ते आपल्या धर्माचा व सत्तेचा विस्तार करीत. ह्या व इतर गोष्टी भौतिकशास्त्राच्या ज्ञानाविना होऊं शकतील का ?

वेदांच्या खालोखाल ज्यांना आपण महत्त्व देतो ते ग्रंथ म्हणजे वाल्मीकीचें रामायण व व्यासाच महाभारत हे होत. हे विशाल ग्रंथ असून ह्यांत काव्य तर आहेच, पण त्याशिवाय अनेक उद्बोधक कथा असून त्यांच्या द्वारे विविध विषयांची माहिती आली आहे. रामचरित्र उदात्तता शिकविते तर महाभारत जगांतल्या व्यवहाराचें व मनुष्यस्वभावाचें सूक्ष्म अवलोकन करून व्यवहार-चातुर्य व धर्म यांची सांगड कशी घालावी हें सांगते. ह्या दोन प्राचीन ग्रंथांवर पुष्कळसें संस्कृत व देशी भाषांतील वाङ्मय आधारलेलें आहे. म्हणून ह्या ग्रंथांची राष्ट्रीय ग्रंथांत गणना केली पाहिजे. रामायण व महाभारत यांची योग्यता इतकी मोठी आहे कीं, रामायणाला आदिकाव्य व महाभारताला पांचवा वेद असें आपण मानतो.

साहित्यशास्त्रांत आपल्या पूर्वजांनीं उत्तमोत्तम ग्रंथ निर्माण केले. साहित्यार्ची उपांगे—गायन, वादन आणि नर्तन ह्यांना आज जें हीनत्व प्राप्त झालें आहे तसें प्राचीनकालीं नव्हतें. या कलांचा कुलीन स्त्रिया व पुरुष अभ्यास करीत असत. फार काय, पण जीवनोपयोगी जें पाकशास्त्र तें आज आपण उपेक्षणीय समजतो. पण पूर्वी त्यांत बुद्धिमान माणसें लक्ष घालीत असत. नलराजा व भीम ह्या शास्त्रांत प्रवीण होते असें महाभारतांत वर्णन आहे. आज मात्र आचारी व त्यांची विद्या यांना आपण फार हलकें लेखतो.

साहित्य-क्षेत्रांत भास, कालिदास, भवभूति, शूद्रक व विशाखदत्त ह्यांनीं उत्तम नाटके लिहिलीं आहेत. कालिदासाचें शाकुंतल, भवभूतीचें उत्तररामचरित व शूद्रकाचें मृच्छकटिक हीं जगांतील कोणत्याही उत्कृष्ट नाटकाची बरोबरी करूं शकतील. विशाखदत्ताच्या

मुद्राराक्षसांत राज-नीतींतील कुशल डावपेंचांचें मार्मिक दिग्दर्शन केलें आहे. काव्यक्षेत्रांत कालिदासाचे रघुवंश व मेघदूत व भारवीचें किंगतअर्जुनीय व माघाचें शिशुपालवध हीं उच्च दर्जाचीं काव्यें होत. चाणक्य, भर्तृहरि व जगन्नाथ पंडित यांनीं सामान्य नीतीवर उत्कृष्ट पद्यें लिहिलीं आहेत. अलंकार-शास्त्रावर अनेक ग्रंथ असून त्यांत मम्मटाचा काव्यप्रकाश व जगन्नाथ पंडिताचा रसगंगाधर ह्या ग्रंथांत विशेष प्रकारचें पांडित्य व सूक्ष्मबुद्धि प्रत्ययास येतात.

सामान्य लोक व बाल यांना मोठीं प्रमेयें समजण्यास कठीण जातात म्हणून तीं सुलभ करण्याकरितां गोष्टी सांगण्याची पद्धत फार प्राचीनकाळापासून उपनिषदे व आरण्यके या ग्रंथांत ऋषींनीं अवलंबिली होती. तीच पुढच्या काळांत पंचतंत्र, हितोपदेश व कथासरित्सागर ह्या ग्रंथांत स्वीकारली गेली. युरोपियन भाषांत इसापच्या गोष्टींना मानाचें स्थान प्राप्त झालें आहे. पण आपल्या पूर्वजांनीं त्याच्याहि पूर्वी वङ्मयाच्या ह्या प्रकाराचें महत्त्व ओळखलें होतें. पंचतंत्र-हितोपदेशांतील कथा इसापच्या गोष्टीइतक्याच चमत्कारपूर्ण व उद्बोधक आहेत. भगवान् बुद्ध गोष्टी सांगून सामान्य जनानांहि गहन तत्त्वे पटवून देत असत. बुद्धधर्मग्रंथांत जातकग्रंथ अशा उपदेशपर गोष्टींकरितां प्रसिद्ध आहेत.

मुलांनो, आपल्या बुद्धिमान् पूर्वजांनीं ज्ञान मिळविण्याकरितां अविश्रांत श्रम करून मिळालेलें ज्ञान ग्रंथरूपानें आपणांकरितां जतन करून ठेविलें जाहे. तें समजून घेऊन आपण त्यांत भर घालण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. तसा प्रयत्न आपल्या देशांत मुसलमानांच्या स्वाऱ्या होऊं लागल्यापासून गेल्या कित्येक शतकांत केला गेला नाहीं. म्हणून युरोपांतील लोक शास्त्रांत आपल्या पुढें गेले. आपल्या ऋषींनीं जे शोध लावले ते त्या काळाकडे लक्ष दिलें तर एरोखर

कौतुकास्पद होते. आपण मात्र त्यांचे वंशज त्यांना शोभत नाही. तुम्ही हा काळिमा धुऊन काढला पाहिजे.

हिंदु-संस्कृतीचें मूळ संस्कृत ग्रंथांत आहे. तेथेंच तिचा बराचसा विकासहि झाला आहे. शिवाय संस्कृत भाषेपासून बहुतेक सर्व देशी भाषांचा उगम झाला असून त्यांना पुष्कळ वेळां संस्कृत भाषेची मदत घ्यावी लागते. संस्कृत भाषेची लिपि, त्यांतील समासांची योजना व उच्चारानुसारी लेखन-पद्धति यांचा देशी भाषांनीं स्वीकार केला असून त्या भाषांना नवीन शब्दयोजना करतांना संस्कृत भाषेचें फार मोठें साहाय्य होतें. तुम्हांला मराठीचा चांगला अभ्यास करण्याकरितां देखील संस्कृत-भाषेचें सामान्य ज्ञान अवश्य करून घेतलें पाहिजे.

अलीकडे महाराष्ट्रांत, भांडारकर, शंकर बाळकृष्ण दीक्षित, टिळक, चिंतामणराव वैद्य वगैरे आधुनिक विद्वानांनीं संस्कृत भाषेचा दीर्घ व्यासंग करून तींतील ज्ञानसंपत्ति किती विविध प्रकारची आहे हें वाचकांच्या नजरेस आणून दिलें आहे. तुमचें काम संस्कृत भाषेचें अध्ययन काळजीपूर्वक करून आपली उज्ज्वल परंपरा समजून घ्यावयाची तर आहेच; पण तेवढ्यानें भागणार नाही. तुमच्यांपैकी ज्यांना बुद्धीची अनुकूलता असेल त्यांनीं अर्वाचीन शास्त्रें अभ्यासून आपल्या जुन्या परंपरेंत भर घालून पाश्चात्य पंडितांची बरोबरी केली पाहिजे. एक वेळ आपले पूर्वज आधिभौतिक व आध्यात्मिक विद्येंत इतर सुधारलेल्या देशांतील पंडितांच्या पुढें होते, हें विसरूं नका. ज्ञानोपासनेंत हिंदुस्थान ऋषिकालाप्रमाणें इतर देशांचे पुढें गेला पाहिजे.

मुलांनो, तुम्हीं सर्वजण ज्ञान मिळविण्याकरितां झटत आहांत हें पाहून कोणाला बरें आनंद होणार नाही ? प्राचीन काळीं ह्या आर्यावर्तांत जसे ज्ञानी पुरुष व विदुषी स्त्रिया झाल्या व त्यांनीं आपलें नांव या भारत भूमीच्या इतिहासांत अजरामर करून ठेविलें, त्याचप्रमाणें तुम्हीहि ह्या काळीं ज्ञान संपादन करून ह्या भारतभूस अलंकृत कराल अशी मला आशा आहे.

ज्ञान संपादन करण्याकरितां वाचन, निरीक्षण, मनन, विद्वानांशीं संभाषण, देशपर्यटन इत्यादि गोष्टी आवश्यक असतात हें तुम्हांस ठाऊक आहेच. ह्यांविषयीं मी विशेष कांहीं आज सांगत नाहीं. पण ह्याशिवाय एक गोष्ट महत्त्वाची आहे ती सहसा पुष्कळ लोकांच्या लक्षांत येत नाहीं. मात्र ती गोष्ट ह्या सर्व साधनांपेक्षां जास्त महत्त्वाची आहे. त्या गोष्टीच्या अभावीं एखाद्या विवाद्य वस्तूच्या सत्यासत्यते-बद्दल तुम्हांला कधींहि अचूक निर्णय देतां येणार नाहीं.

एकदां दोन सरदार एका मोठ्या रस्त्यावर समोरासमोरून येत होते. ते एका चौकाजवळ आले. त्या चौकांत एका खांबावर एक मोठी ढाल बसविलेली होती. ते सरदार त्या ढालीजवळ आले. त्या ढालीकडे पाहून एक जण म्हणतो, 'ही ढाल किती सुंदर दिसते ! किती बावन्नकशी सोनें हें ! ही कोणाच्या विजयाचे चिन्ह म्हणून येथें बसविली आहे कोणास ठाऊक ?' दुसरा म्हणतो, "अहो राव, ढाल सोन्याची नाही ! ही रुप्याची आहे. भर दिवसा एवढेंहि तुम्हांला दिसत नाही का ?" झालें. एक म्हणतो सोन्याची ! एक म्हणतो रुप्याची ! प्रत्येकाला खात्री होती कीं, आपण म्हणतो तेंच बरोबर. एकमेकांची तोंडातोंडी होऊन

दोघेहि रागावले व हातघाईवर आले. दोघांनींहि लढण्यास सुरवात केली. बराच वेळ लढून दोघेहि जखमी होऊन त्या चौकांत निश्चेष्ट पडले. इतक्यांत एक संन्यासी त्या मार्गानें जात होता त्यानें त्यांची ती स्थिति पाहिली; त्याला दया आली. त्यानें त्यांच्या जखमा बांधल्या व मस्तकावर पाणी शिंपडलें. थोड्याच वेळानें दोघेहि शुद्धीवर आले.

संन्याशानें त्यांना कोणी दुखापत केली तें विचारलें. तेव्हां आपल्या वादाचें कारण सांगून आपणच एकमेकांशीं कसें लढलों ती हकीगत त्यांनीं त्या संन्याशाला सांगितली. तो संन्याशी ढालीजवळ गेला व त्यानें तिच्या दोन्ही बाजू पाहिल्या. एक बाजू होती रुप्याची व एक होती सोन्याची. तेव्हां त्याला हंसूं कोसळलें व तो त्या सरदारांजवळ जाऊन त्यांना म्हणाला; “वादांनो, तुमचें दोघांचेंहि म्हणणें वरोवर आहे; पण दोघेहि अविचारी आहांत. ही ढाल सोन्याची आहे व रुप्याची पण आहे. हिची एक बाजू सोन्याची आहे, तर दुसरी बाजू रुप्याची आहे. तुम्ही प्रत्येकानें जर दोन्ही बाजू पाहाण्याची तसदी घेतली असतीत तर गोष्ट ह्या थरावर आली नसती. असो, झालें तें झालें. अतःपर तुम्ही असें करूं नका. दुसरा माणूस काय म्हणतो तें शांतपणें ऐकून घेऊन त्याचा आग्रह सोडून विचार करा. व नंतर तुमच्या बुद्धीला योग्य वाटेल तो निर्णय करा. आग्रहास किंवा हट्टास पेटून सत्यासत्याचा निर्णय कधीहि होत नाही. ” हें संन्याशाचें बोलणें ऐकून ते दोघेहि सरदार खजील झाले.

मुलांनो, मला जी गोष्ट तुम्हांला सांगावयाची होती ती तुमच्या लक्षांत आलीच असेल. ज्यांना ज्ञान पाहिजे असेल त्यांनीं आग्रह सोडला पाहिजे, चित्त शांत ठेविलें पाहिजे. प्रत्येक प्रश्नाचा त्यांनीं अनेक बाजूंनीं विचार केला पाहिजे. मोठमोठे लोकसुद्धां एकमेकांशीं

जेव्हां भांडतात तेव्हां भांडणांचें गूल बहुशः गैरसमजुतींत असतें, असें तुम्हांला आढळून येईल. उत्तम पीक येण्याकरितां जशी जमीन नांगरलेली व मऊ असावी लागते, खडकावर जसें धान्य नीट उगवत नाही, त्याचप्रमाणें ज्ञानाचीहि स्थिति आहे. त्याची आग्रही मनांत बरोबर वाढ होत नाही. त्याला मनःसमता अथवा समतोल बुद्धि हीच अनुकूल भूमि पाहिजे.

२८ : साधुपुरुष कसे ओळखावेत ?

मित्रांनो, आपल्या ह्या देशांत साधूंचीं सोंगें घेऊन भोळ्या लोकांना फसविणाऱ्या भोंदूंचा फारच सुळसुळाट झाला आहे. अशा लोकांच्या जाळ्यांत सांपडून कित्येक लोक पारमार्थिक हित तर राहूं द्याच, परंतु ऐहिक सुखालासुद्धां आंचवले आहेत ह्या ढोंगी आपमतलबी लोकांमुळे आपल्या देशाचें अपरिमित नुकसान झालें आहे व अजूनहि होत आहे, अशा स्थितींत खरे साधु अथवा सत्पुरुष कसे ओळखावेत हें समजणें अत्यंत अगत्याचें आहे.

भगवीं वस्त्रें, लांब लांब जटा, टिळेमाळा व मायावी गोड गोड भाषणें ह्यांनीं फसून जाऊं नका. साधुत्वाचा आव आणून भोळ्या लोकांना फसविण्याचें आणखी एक साधन आहे तें म्हणजे चमत्कार करून दाखविणें हें होय. एक तर हे चमत्कार म्हणजे जादुगाराप्रमाणें हातचलाखीचा खेळ असतो; किंवा कुडबुड्या जोश्याच्या भविष्याप्रमाणें काकतालीय न्यायानें शेंकडा दहापांच वेळां खरीं ठरणारीं भविष्ये असतात.

“ तर मग खरे साधु जगांत नाहींतच कीं काय ? असल्यास

ते कसे ओळखावेत ते आतां सांगा ” असा साहजिकच तुम्ही प्रश्न विचाराल. तुमच्या प्रश्नाचें उत्तर देण्याचाच मी आतां प्रयत्न करणार आहे.

सत्पुरुष ह्या जगांत खास होते व आहेत. ते झाले नसते तर आज जगांत आहे त्यापेक्षां किती तरी जास्त अज्ञान व दुःख आपल्या वाट्याला आलें असतें. सत्पुरुष सध्यांहि आहेत. म्हणूनच आपल्याला चांगले दिवस येण्याची आशा आहे. फक्त सामान्य लोक ज्यांना सत्पुरुष समजतात ते सत्पुरुष असतीलच असा नियम नाही. कारण सत्पुरुष ओळखण्याच्या खुणा बाह्य नसून आंतर आहेत. साधु व भोंदु ह्यांतील फरक समजण्यास बरेंच सूक्ष्म अवलोकन करावें लागतें. ‘साधूची ते खूण साधू जाणे’ ह्या न्यायानें सर्वांच्या कसोटीला उतरलेले असे सत्पुरुष साधूंचीं कोणतीं लक्षणे सांगतात ते पाहूं या. भगवद्भक्त तुकाराम महाराज यांनी साधूंचें लक्षण एका अभंगांत स्पष्टपणें सांगितलें आहे. ते म्हणतात :—

जे का रंजले गांजले । त्यांसी म्हणे जो आपुले ॥

तोचि साधु ओळखावा । देव तेथेंचि जाणावा ॥

दुःखितांचें दुःख तेंच आपलें दुःख समजून तें हलकें करण्याचा कसून प्रयत्न करतो तोच साधुपुरुष ! तो परमेश्वरच आहे असें समजावें !

दुसऱ्याचें दुःख पाहून थोर पुरुष स्वतःचें दुःख विसरून जातात; उपभोगाचीं अनेक साधनें अनुकूल असतांना सुद्धां त्यांत त्यांना सुख वाटत नाही. आपल्या हातून दुसऱ्याचें दुःख हलकें झालें तर त्यांत त्यांना सुख होतें. आपलें ऐश्वर्य परहित साधण्याच्या आड येत आहे असें त्यांना आढळून आल्यास ते आपल्या ऐश्वर्याचा त्याग करण्यास मार्ग पुढें पाहात नाहीत. चंदनाप्रमाणें दुसऱ्याकरितां झिजणें हा त्यांचा स्वभाव असतो.

श्रीरामचंद्र, भगवान् बुद्ध, रामदास, तुकारामादि भक्त व हल्लींचे महात्मा गांधी हीं ह्या कोटींतील ठळक उदाहरणें होत. श्रीरामचंद्र नीतिमान्, पितृभक्त, मातृवत्सल, एकपत्नीक, मित्रकार्यतत्पर असे होते हें सर्वांना माहीतच आहे. पण ह्या सर्व गुणांपेक्षां त्यांचा सर्वांत मोठा गुण म्हणजे लोकहिताविषयींची त्यांची कळकळ हा होय. 'लोकाराधनेकरितां मी प्रेम, दया, सौख्य इतकेंच काय पण जानकीचा सुद्धा त्याग करीन' असा जो त्यांनीं वसिष्ठ गुरूंना निरोप पाठविला त्यांत त्यांच्या वागणुकीचें सर्व रहस्य भरलेलें आहे.

भगवान् बुद्ध राजपुत्र होते. त्यांना सर्व प्रकारचीं सुखें अनुकूल होतीं. विवाहपाशांत बद्ध झालेले होते. परंतु जगांतील नश्वरता व दुःख पाहून त्यांचें अंतःकरण कळवळलें, त्यांनीं ऐश्वर्याला लाथ मारिली आणि मोठ्या कष्टानें कौटुंबिक पाशहि तोडले. तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास केला आणि अवशिष्ट आयुष्य लोकांना सन्मार्गाचा उपदेश करण्यांत व जनसेवा करण्यांत घालविलें. समाज-सेवा हा परमेश्वरप्राप्तीचा श्रेष्ठ मार्ग आहे असें त्यांनीं आपल्या कृतींनीं लोकांना शिकविलें.

छत्रपति श्रीशिवाजी महाराज यांनीं हिंदूंची मुसलमानाच्या धार्मिक छळापासून मुक्तता केली. राज्य मिळविलें; पण त्याचा लोभ न धरितां प्रजेच्या सुखाकडे नजर ठेविली. सर्व जातींच्या व धर्मांच्या लोकांशीं सलोख्याचें वर्तन ठेविलें.

रामदास-तुकारामासारख्या साधूंनीं वाटेल तसले अपमान व छळ सोसले. लोकांना खऱ्या धर्माचें ज्ञान करून दिलें. स्वतःच्या वर्तनानें जनतेला सर्वांशीं समबुद्धीनें वागण्यास शिकविलें.

म० गांधींचें लक्ष मुख्यत्वेकरून समाजांतील अत्यंत दरिद्री व दुःखी लोकांकडे अधिक असतें हें आपणांस दिसतच आहे. अस्पृश्योद्धाराकरितां त्यांचें अन्तःकरण किती तळमळतें हें कोणालाहि सांगण्याची जरूरी नाही.

रोगी, दुःखी, कष्टी, समाजानें तिरस्कृत केलेले अशा लोकांकडे साधूंचें लक्ष विशेष जातें. बरोबरच आहे; आईचें मन जसें कमकुवत लुल्यापांगळ्या मुलाकडे प्रथम धांव घेतें, त्याचप्रमाणें थोर लोकांचीहि स्थिति असते. अथवा असें मन ज्यांचें असेल तेच खरे थोर !

मित्रांनो, वरील विवेचनावरून तुमच्या लक्षांत आलेंच असेल कीं, दुसऱ्याचें दुःख हलकें करण्याकरितां तळमळ व दुसऱ्याचें सुख तेंच आपलें सुख समजणें हें सत्पुरुषाचें प्रमुख लक्षण होय. भगवद्गीतेंत 'सर्व-भूत-हिते रतः' असें अशा थोर पुरुषाचें वर्णन केलें आहे. असे पुरुष लोककल्याण साधण्याकरितां वेळीं आपला देहहि खर्ची घालण्यास कचरत नाहींत. दुसऱ्याचें सुखदुःख तें आपलें सुखदुःख वाटणें हें थोर मनाचें लक्षण आहे. ह्यासच आपल्या तत्त्वज्ञानांत 'सर्वभूतात्मभाव' असें म्हणतात. आणि हा भाव ज्यांच्या अंतःकरणांत उदित झाला व स्थिर झाला त्यांसच श्रेष्ठ पुरुष, अथवा ज्ञानी पुरुष अथवा साधुपुरुष असें म्हणतात.

हा सर्वभूतात्मभाव कसा उत्पन्न होत असेल ह्याची थोडीशी कल्पना देतां येईल. आई आपल्या मुलांवर उत्कट प्रेम करते. तिच्या ठिकाणीं आपल्या मुलांपुरता हा आत्मभाव वसत असतो. आपल्या मुलांचा जीव वांचविण्याकरितां ती स्वतःचा जीव खर्ची घालण्यास तयार असते. थोर पुरुष सर्व भूतांच्या ठिकाणीं (विशेषें- करून रंजलेगांजलेल्यांच्या ठिकाणीं) तितकेंच उत्कट प्रेम करितात. म्हणून त्यांच्या ठिकाणीं हा सर्वभूतात्मभाव दिसून येतो. वृत्र प्रवळ होऊन देवांचा व ऋषींचा छळ करूं लागला. तो काहीं केल्या इंद्राला आवरेना. तेव्हां देवांसहित इंद्र श्रीविष्णूकडे गेला. श्रीविष्णूनीं सांगितलें कीं दधीचि ऋषींच्या हाडांचें वज्र तयार करून वृत्रावर टाकल्यास तो खास मरेल. इंद्रादि देव दधीचि ऋषींकडे गेले. ऋषींनीं आनंदानें देहत्याग केला व देवांचें काम केलें.

तात्पर्य, पोषाखांत साधुत्व वसत नसतें. साधुपुरुषाचे ठिकाणीं दया व दाक्षिण्य उत्कटत्वानें आढळून येतात. तो समाजाचें हित नें आपलें हित मानतो; व तें साधण्याकरितां स्वहिताचा आनंदानें त्याग करतो. भूतानुकंपा व स्वार्थनिरपेक्षता हीं साधुत्वाचीं खरीं लक्षणे होत.

कबीरानें म्हटलें आहे, ' दया धर्मका मूल है ' ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, ' दया तेथें धर्म । धर्म तेथें सुखागम । '

पुण्याचा ग्रंथ सं. १ - ८१ - स्व. १००

अनुक्रम ... २८२५५ ... वि. १९९५

क्रमांक ... १३१५ ... नों. दि. १५२५५

२९ :

एक अर्वाचीन संत

भारतीय महिला विद्यापीठाचे संस्थापक प्रो. धोंडो केशव कर्वे यांना मी महाराष्ट्रांतील अर्वाचीन संत समजतो. माझे हें वर्णन वाचून पुष्कळांना विस्मय वाटेल व रागहि येईल; कारण अण्णा लौकिकार्थानें धार्मिक नाहीत; उलट ते सुधारक आहेत. ते तर्कगामी (Rationalist) आहेत. आमच्या (हिंदूंच्या) कित्येक जुलमी रूढींनीं त्यांच्या मनांत सात्त्विक संताप उत्पन्न झाल्यामुळे, त्यांनीं विवेकानंद-रामतीर्थ-टिळकांप्रमाणें आर्य धर्माचा आपुलकीनें अभ्यास केलेला नाही. हें जरी खरें, तरी मी त्यांची संतमालिकेंतच गणना करितों. ' दया धर्मका मूल है ' ह्या संतवचनानुसार त्यांची वागणूक असते. हिंदु स्त्रियांचें व त्यांतल्या त्यांत विधवांचें जीवित परावलंबी, दुःखमय व निराशामय झालेलें पाहून, अण्णांच्या अन्तःकरणांत कालवाकालव सुरू झाली. व त्यांनीं आपलें आयुष्य, त्यांचें दुःख हलकें करण्याच्या कार्यास वाहिलें. पंचवीस वर्षांपूर्वीं महाराष्ट्रांत विधवांची जी स्थिति होती तिच्यापेक्षां आज ती बरीच

सुधारली आहे. या श्रेयांचा बराचसा मोठा वांटा अण्णांच्या परि-
श्रमांना दिला पाहिजे. अण्णांनीं अलीकडे खेड्यांतील शिक्षणाचा
प्रश्न हातीं घेतला आहे. त्यावरून त्यांची दृष्टि नेहमीं रंजल्या-
गांजल्याकडे कशी धांव घेते हें स्पष्ट दिसून येईल; म्हणून मी
त्यांची 'साधूंत' गणना करतो.

साधुत्वाचें आणखी एक विशेष लक्षण अण्णांच्या ठिकाणीं आढ-
ळून येतें. ते स्वार्थनिरपेक्ष आहेत. स्वतःकरितां किंवा कुटुंबाकरितां
कोणाजवळ कांहीं मागणार नाहीत. त्यांची राहणी साधी व संयम
जबर असल्यामुळे त्यांना कशाचीच ददात भासत नाही. त्यांच्या
कष्टालु वृत्तीमुळे त्यांना खर्च कमी लागून, शिवाय त्यांचें शरीर
निरोगी राहिलें आहे. संस्थेकरितां याचना करणेंसुद्धां त्यांच्या
जिवावर येतें. पण नाइलाजानें त्यांना तसें करावें लागतें. स्वार्थाची
पूर्णाहुति देऊन खरेखुरे संन्यासी बनलेले महात्मा गांधी हरिजनांचे
मदतीकरितां बडे भिकारी नाही का झाले ? भारतभूषण पण्डित
मालवीयजींनीं हिंदुविश्वविद्यालयाकरितां अखिल आर्यभूची भिक्षुकी
नाहीं का पत्करली ?

अण्णांचें मन कुसुमकोमल आहे; तसेंच तें वज्रकठोरहि आहे.
आपलें ध्येय निश्चित केल्यावर तें साधण्याकरितां अण्णांनीं लोक-
निंदेची भीति बाळगली नाही. लौकिकाची पर्वा केली नाही. अवि-
रत श्रम करण्यास ते डगमगले नाहीत. त्यांचें काम सामान्य लोकांना
मदत करण्याचें, पण त्यांच्याच समजुतीच्या उलट जाणारें असल्या-
मुळे, त्यांना त्याच लोकांचे शिव्याशाप ध्यावे लागले. हे सर्व
शिव्याशाप अण्णांनीं सामान्य जनतेवर चिडून न जातां उदार
मनानें सहन केले व आपलें कार्य सतत पुढें चालविलें. आज त्यांच्या-
बद्दल जो सार्वत्रिक आदर दिसून येतो, त्याचें मुख्य कारण त्यांची
ही सहिष्णु वृत्ति होय असें मला वाटतें. कांहीं लोकांत काम

एक अर्वाचीन संत

करण्याची धमक जरी असली, तरी ही सहिष्णु वृत्ति फार थोड्या लोकांत आढळून येते. काम करणाराला असे वाटते की, मी जर चांगले कार्य करतो तर लोकांनी माझे उपकार मानावयाचे सोडून ते मला शिव्या कां देतात? पण सामान्य लोक हे संकुचित विचाराचे असल्यामुळे एखादे कार्य जरी त्यांच्याच हिताचे असले तरी आरंभी त्यांना ते पटत नाही. ते त्यांना पटू लागेपर्यंत कार्यकर्त्याला निंदा सहन करावी लागते, व ती त्याने लोकांबद्दल प्रेम बाळगून सहन केली, तरच लोकांना त्याचे कार्य अधिक लवकर पटू लागते व त्यांचा विरोध तीव्र न होता हळूहळू कमी होऊ लागतो.

अण्णांची सहिष्णुता फार श्रेष्ठ प्रतीची आहे. विरुद्ध मनाच्या माणसाबद्दलहि ते आदर बाळगतात. व म्हणूनच विरुद्ध मताचे लोकहि त्यांच्या कार्याबद्दल त्यांना योग्य मान देतात. कै. आगरकरांच्या आठवणी काढून त्यांचे 'सनातनी' शिष्यसुद्धा अश्रू ढाळतांना आम्ही पाहिले आहेत. अण्णांनी आगरकरांना गुरु केले असण्याचा संभव आहे. एकदां डॉ. अप्पासाहेब परांजप्यांचे वडिलांजवळ बोलत असतां सहज अण्णांविषयीं बोलणें निघालें. अण्णा अप्पासाहेबांना मुंबईस घेऊन गेले, म्हणूनच त्यांचें पुढचें शिक्षण झालें व आजची स्थिति त्यांना लाभली वगैरे सांगून ते सहज म्हणाले, 'एक पुनर्विवाह सोडला तर आमच्या अण्णासारखा माणूस लाखांत मिळणार नाही!' अप्पासाहेबांचे वडील अगदीं जुन्या कल्पनांत वाढलेले पण त्यांना अण्णांबद्दल केवढें प्रेम व आदर वाटत असे हें एकाच वाक्यानें मला समजून आलें. विरुद्ध मताच्या माणसांना आदर वाटण्यास भाग पाडणारा मनाचा थोरपणा अण्णांच्या ठिकाणीं आहे. म्हणूनच आज त्यांच्याविषयीं सर्व मताचे लोक आदर बाळगतात.

रामभाऊ : काय हो गणपतराव, येता का फिरायला ? आज टेकडीवर जाऊं या.

गणपतराव : येतों, पण आज नको बुवा. आजच्या उपवासाने बराच थकवा आला आहे. आज सकाळपासून नुसतें पाणी पिऊनच आहे.

राम० : खरेंच गणपतराव, मी तुम्हांला बरेच दिवस विचारणार होतो कीं, तुम्ही सुशिक्षित, विचारी असून कांहीं कांहीं बाबतींत इतके भोळसट कसे ? तुम्ही पौर्वात्य व पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानाचे अध्ययन केले आहे, तेव्हां विचारतो कीं, उपवासाने आपणांस वैकुंठांत नेण्याकरितां विमान उतरेल असें तुम्हांस वाटतें का ? आणि मग 'ज्ञानान्मोक्षः' असें जें तत्त्वज्ञानांतील वचन आहे त्याचा अर्थ कसा लावावयाचा ? आमचा देश आधींच भोळसटपणामुळे अधोगतीला गेला आहे. त्यांत तुमच्यासारख्या विचारी व सुशिक्षित माणसांनीं असल्या खुळ्या कल्पनांना थारा दिला म्हणजे तर अडाणी माणसांचें फारच फावतें व ते आमच्यासारख्या शिक्षितावर जास्तच टीका करूं लागतात.

गण० : पण शिक्षितांनीं तरी विचार न करितां धर्माची मनास मानेल तशी थडा कां करावी ? त्यांना तरी तसें करण्याचा अधिकार कसा पोंचतो ?

राम० : पण आम्हीं विचार करीत नाहीं कशावरून ? पंधरा-वीस वर्षे अध्ययन केले तें फुकटच ?

गण० : फुकट नाहीं तर काय ? त्यांत तुम्हीं कांहीं माहिती मिळविलीत खरी. पण त्याचा अर्थ वाटेल त्या बाबतींत मत देण्याचा तुम्हांला अधिकार पोंचतो असें मात्र मला वाटत नाहीं.

एखादें घर बांधावयाचें झाल्यास कोणीहि तुमच्यासारख्यांचाच सल्ला घेईल. पण एखादा रोग झाल्यास वैद्याचाच सल्ला घेणें योग्य होईल.

राम० : तें सर्व खरें. पण तुम्हीं अशा रीतीनें मुख्य प्रश्न टाळीत आहांत. उपवासानें माणसाची उन्नति कशी होते तें सिद्ध करा. नाहीं तर हें खूळ सोडून तरी द्या. अहो, आम्हांला कांहीं धर्म कळत नाहीं तर नाहीं; पण तुम्हांला तरी तो कळतो ना ? तर मग सांगा ना येवढें आम्हांला समजावून.

गण० : मला जें कळतें तें मी सांगेन; परंतु एका अटीवर. उपावासाची उपयुक्तता तुम्हांला पटल्यास तुम्ही स्वतः दर एकादशीला उपवास केला पाहिजे.

राम० : नाहीं, बोवा, साफ नाहीं ! आम्हांला तुमचा धर्म न समजला तरी चालेल. आणि उपवास न केल्यामुळें आम्ही नरकांत पडलों तरी बेहत्तर !

गण० : वरें, जाऊं द्या. नका करूं उपवास. पण निदान धार्मिक बाबींची थडा करण्याचें तरी सोडून द्याल.

राम० : होय कवूल, पण तुमचें म्हणणें पटल्यास !

गण० : प्रत्येक धर्माला आचार व विचार अशीं दोन अंगें असतात. त्यांचा संबंध शरीर व मन ह्यांच्या संबंधासारखा आहे. म्हणजे मन निरोगी असल्यास शरीर निरोगी राहतें व शरीर निरोगी असल्यास मन शुद्ध राहाण्यास मदत होते.

राम० : हा युक्तिवाद चांगला ! मग तुम्ही असहि म्हणाल कीं स्वच्छ कपडे वापरल्यास मन स्वच्छ राहील व मलीन वापरल्यास मन मलीन होईल.

गण० : असेंहि म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. (' Cleanliness is next to Godliness. ') ' निर्मलपणा हा देवपणाच्या अगदीं जवळ राहतो. ' अशी इंग्रजीत म्हण आहे ना ? तिचा अर्थ असाच

नाहीं का होत ? धर्मानें चित्तशुद्धीकरितां आचार सांगितले आहेत. व इंद्रियदमन हें मनःशुद्धीला आवश्यक आहे. उपवासानें इंद्रियांवर कसा ताबा येतो हें आपण पाहूं या.

राम० : वटाळ्याची भाजी, सावूदाण्याची खिचडी, शिंगाळ्याच्या पुण्या, वंदामाची खीर अशा सारख्या पदार्थांनीं जर इंद्रियदमन होत असेल तर मग आमच्या कांदा-लसुणीनें सुद्धा तें होतें असें म्हणण्यास आम्हांस कोणती हरकत ? होत नाहीं असें सिद्ध करा.

गण० : रामभाऊ, एक गोष्ट तुम्हांला प्रथम सांगावयास पाहिजे होती. मी जी चर्चा करीत आहे ती लोकाचारांची अथवा रूढींची तरफदारी करण्याकरितां नसून उपवासाची मूळ कल्पना कशी आली याची शास्त्रदृष्टीनें करीत आहे. विचारी माणसानें लोकांच्या आचरणावरून धर्माचें स्वरूप ओळखूं नये, तर प्रमाणभूत धर्मग्रंथां-वरून व थोर पुरुषांच्या आचारांवरून ओळखावें. नाहीं तर गीतेचे पाठ करणाऱ्या कांहीं लबाडांच्याकडे बघून गीता सांगणारे भगवान् श्रीकृष्णहि लबाड ठरावयाचे. उंदीर, घुशी खाणाऱ्या चिनी लोकांच्या वर्तनावरून महात्मा बुद्धदेवहि हिंसाप्रवर्तक गणले जावयाचे. अथवा कांहीं बोलघेवड्या सुधारकांकडे नजर देऊन आमचे राम-भाऊहि त्यांपैकींच एक समजले जावयाचे.

राम० : धर्माच्या मूळ कल्पनांचा मी विचार केला नसून लोकांच्या आचारावरून मला उपवासासारख्या गोष्टींचा तिटकारा आला आहे ही गोष्ट मलाहि कबूल केली पाहिजे.

गण० : रामभाऊ, तुम्ही चहा पितां, नाहीं का ?

राम० : होय पितों, पण चहा तुमच्या उपवासालाहि चालतो.

गण० : माझ्या विचारण्याचा हेतु निराळा आहे. तुम्ही तो कांहीं दिवस सोडूं शकाल का ?

राम० : मी तसा कधीं प्रयत्न केला नाहीं. पण सोडावयाचा

झाल्यास जरा जड जाईल असें वाटतें. पण आम्हांला तो सोडून कोठें स्वर्ग मिळवावयाचा आहे !

गण० : स्वर्गाची कल्पना तूर्त वाजूला ठेवूं या. पण एखाद्या माणसानें धर्माच्या नांवानें आपणांस आवडणाऱ्या वस्तूंचा कधीं कधीं त्याग केला व दुसऱ्या वस्तूंवर निर्वाह केला तर त्या माणसाचा आपल्या जिभेवर थोडा तरी ताबा आहे, हें तुम्हीं कबूल कराल कीं नाहीं ?

राम० : हें कबूल केलेंच पाहिजे. जें दिसतें तें कोण नाकबूल करील ?

गण० : झालें तर. उपवास हे मूळ ह्याच कल्पनेनें धर्मांत सांगितलेले असावेत. लोक अज्ञानानें त्यांचा भलताच अर्थ करितात. फलाहार म्हणजे धान्याहार आणि निराहार म्हणजे फलाहार असा लोकांनीं अर्थ केल्यास विचाराऱ्या धर्मानें काय करावें ? इंद्रियदमना-करितां व शरीर निरोगी राहावें म्हणून हे उपवास प्रत्येक धर्मांत सांगितलेले आहेत. अलीकडच्या शास्त्रज्ञांनीं उपवासानें रोग बरे करण्याचें शास्त्र शोधून काढलें आहे हें तुम्हांला माहीत आहेच.

राम० : मग तें शास्त्रहि आमच्या धर्मज्ञ ऋषींना माहीत होतें कीं काय ?

गण० : नव्हतें कशावरून ? उपवासाच्या योजनेवरून तें माहीत असावें असें मानण्यास सबळ कारणें आहेत. आठपंधरा दिवसांनीं योग्य पद्धतीनें एखादा उपवास केल्यास आरोग्यरक्षणाला मदत होऊन शिवाय जिभेवरहि थोडासा ताबा मिळवितां येतो. तुम्ही दोन दिवस चहा सोडा आणि पाहा तुम्हांला एक प्रकारचें सामर्थ्य वाटूं लागतें कीं नाहीं ! तुमची अशी खात्री होईल कीं, चहाचे आपण गुलाम नसून चहाला आपण नोकराप्रमाणें वागवूं शकूं ! अडचणीच्या प्रसंगीं जें मिळेल तें खाऊन राहण्याची पात्रता

उपवास करणाऱ्याचे अंगी येते. आणि ही गोष्ट कांहीं लहानसहान नाही! आपली जीभ आपल्या ताव्यांत नसल्यास प्रवासामध्ये कोण हाल होतात, विचारूं नका! एक दिवस चहा मिळाला नाही तर लगेच डोकें दुखू लागतें !

राम० : पण उपवासानें मोक्ष कसा मिळतो ?

गण० : उपवास, उपासनादिक व्रतें इत्यादि अंगांचा विचार करावयाचा झाल्यास बराच वेळ लागेल. तो आपण पुनः एखादे वेळीं करूं. पण मला तूर्त एवढेंच सांगा कीं, तुम्ही आपल्या मुलांना सांगतां कीं नाहीं अभ्यास करा म्हणजे तुमचें कल्याण होईल म्हणून ?

राम० : होय सांगतो; पण तें सत्याला धरून असतें.

गण० : मग धर्म सांगतो तेंहि सत्याला धरूनच असतें. मनः-शुद्धीनें मोक्ष मिळतो. जी जी गोष्ट मनःशुद्धीला कारण ती ती मोक्षाचेंहि कारण असें म्हटल्यास त्यांत वावगें काय ? फार तर अतिशयोक्तीचा दोष येईल. पण तो दोष तुम्ही मुलांना उपदेश करितां त्या वेळींहि होत असतो; नुसत्या अभ्यासानें तुमच्या मुलांचें कल्याण होणार नसून त्यांच्या अंगी इतर गुण असले तरच तीं मोठ्या पदास चढतात.

राम० : गणपतराव, तुम्ही म्हणतां तें मला पटलें. मला वाटतें धर्माच्या निरनिराळ्या बाबींचा असा विचार केला तर आमचीं मते आम्हांस बरींच बदलावीं लागतील.

गण० : खास बदलावीं लागतील. रामभाऊ, मीहि कॉलेज-मध्ये पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करीत असतांना तुमच्या-सारखाच धार्मिक गोष्टींची थडा करीत असे. पण आम्हांला तत्त्वज्ञान शिकवणाऱ्या गुरुजींची उमाविर श्रद्धा असून, त्यांचें वर्तन एखाद्या साधूसारखें होतें. त्यांच्या आचरणाचा आमच्या मनावर फारच चांगला परिणाम झाला. शिवाय खाजगी संभाषणांत त्यांनीं

आम्हांला अनेक गोष्टी समजावून सांगितल्या. तेव्हांपासून आम्ही धार्मिक गोष्टींची थट्टा करावयाची सोडून देऊन धर्माविषयी विचार करू लागलो. सहानुभूतीने विचार करितांच आम्हांला धर्मात कितीतरी चांगल्या गोष्टी आढळून आल्या. आमच्या हिंदुधर्मरूपी वृक्षाला अनेक सच्छील व विचारी पुरुषांनी पाणी घालून वाढविले आहे अशी आमची खात्री झाली.

उपवासाचे महत्त्व आपल्या पूर्वजांच्या चांगले लक्षांत आले होते. उपवासांनी बहुतेक रोग बरे होऊ शकतात, हे तत्त्व नवीन नसून आपल्या वैद्यकग्रंथांत स्पष्टपणे नमूद केलेले आढळते. वाग्भटाचार्यांनी, 'लंघनं परमौषधम्' (लंघन हे रामबाण औषध आहे) अशा शब्दांत उपवासाचे चिकित्सेच्या दृष्टीने महत्त्व वर्णिले आहे. उपवासांत आणखी एक दृष्टि आहे. निराहार राहून किंवा तसे शक्य न झाल्यास स्वल्पाहार करून एखादा मनुष्य पवित्र जागी एकान्तांत बसून उच्च गोष्टींचे ध्यान करील तर त्याला नवीन विचार सुचण्यास फार मदत होईल. उप म्हणजे जवळ, वास म्हणजे राहणे. देवाजवळ किंवा उच्च कल्पनांच्या सानिध्यांत राहणे हा उपवासाचा मूळ हेतू असला पाहिजे. पण हा सर्वानाच साधण्यासारखा नाही म्हणून एकादशीव्रताने शरीरस्वास्थ्य व देवाची आठवण एवढ्या दोन गोष्टी साधल्या तरी थोडे नाही. मात्र शरीर-स्वास्थ्याकरिता उपवास हा शक्य तर नसते पाणी पिऊन नाही तर निदान दूधफळांवर राहून केला पाहिजे.

प्रकाशक : प्रो. रमणदास, डॉ. रमणदास

अनुवाद :

— १ —

(हा संवाद इ० स० १९२४ साली हिंगणें येथील महिलाश्रम हाय-स्कूलच्या मुलींच्या संमेलनाकरितां लिहिला होता. त्या वेळीं बौद्धिक शिक्षणाबरोबर हस्तव्यवसायाचें शिक्षण दिलें पाहिजे हें तत्त्व फारच थोड्या शिक्षणतज्ज्ञांस अगत्याचें वाटे. आज परिस्थिति फार बदललेली असून वर्धा-शिक्षण-योजनेंत हस्तव्यवसायाला भरपूर महत्त्व दिलें गेलें आहे. सामान्य जनतेला तेंच शिक्षण हितकर होईल अशी मला खात्री वाटते. मात्र बौद्धिक शिक्षण घेणारा असा एक लहानसा वर्ग शिल्लक राहील. त्यांतूनच देशांतील जनतेचे पुढारी निर्माण होतील. या बौद्धिक शिक्षणाबरोबरहि एका हस्तव्यवसायाचें शिक्षण दिलें पाहिजे. म्हणजे या उच्च-शिक्षित वर्गांतहि 'कामकरी' वर्गाबद्दल सहानुभूति वाटेल व त्यांच्या अडचणी समजतील. शिवाय शिक्षण-शास्त्रदृष्ट्याहि कल्पना व हस्तकृति यांचा मेळ घालण्याचे प्रयत्नांत कल्पनांना निश्चित स्वरूप येईल, व शिकलेलीं तत्त्वे मनावर अधिक चांगलीं ठसतील. ह्या वर्गानें स्वतां धंदे चालविले नाहीत तरी तो धंदेवाल्यांचें मार्गदर्शकत्व करूं शकेल.)

(सुशीलाताई शर्ट शिवीत बसल्या आहेत.)

सुशीला : मला शिवणकाम येऊं लागल्यापासून वेळ कसा हां हां म्हणतां निवून जातो. आईला थोडी मदत करावी, तास दोन तास वाचावें आणि रिकामा वेळ सांपडला कीं शिवीत बसावें. दिवस संपतो केव्हां तें समजतसुद्धां नाहीं. (तयार झालेल्या शर्टाकडे पाहून) हा शर्ट मात्र जरा बरा दिसतोय. बाकी बाबा काय, पहिल्यापासूनच मी शिवलेला शर्ट कसाहि झाला तरी चांगला म्हणून घालतात. ते म्हणतात, घरी तयार केलेली वस्तु तितकी नीट नसली तरी ती घरची आहे. हळूहळू सुधारणा होतेच. बाबांच्या ह्या वृत्तीमुळेच तर मला शिवणकाम येऊं लागलें. नाहीतर काय, तो मी शिवलेला पहिला शर्ट ! आतां मलाच त्याची लाज वाटते. बाबांनीं तो मुदाम

राखून ठेविला आहे; अभ्यासाने माणूस किती सुधारते ते दाखविण्याकरिता. हा शर्ट पाहून बाबांना किती संतोष वाटेल ! आतां याची फक्त काजे करावयाची राहिली आहेत; करूंकेव्हां तरी. (आठवल्यासारखे करून) खरंच, माझी लहानपणची मैत्रीण गंगूताई एका मैत्रिणीच्या लग्नानिमित्त पुण्यांत आली आहे. ती मला ४-५ वाजतां भेटावयास येणार होती. ४॥ वाजले; बाहेर जाऊन तिची वाट पाहावी. (फाटक वाजलेलें ऐकून) फाटक वाजल्यासारखे वाटते (गंगूताई प्रवेश करितात) या गंगूताई. आतांच तुमची आठवण झाली होती. नांव घेतलें मात्र आणि तुम्ही हजर. तुम्हांला अगदी शंभर वर्षे 'औक्ष' आहे.

गंगू : सुशीलाताई, आज आपली किती वर्षांनीं गांठ पडली ! तुम्हांला पाहून मला कितीतरी आनंद होत आहे ! सगळी मंडळी खुशाल आहेत ना ? सगळी म्हणजे तुमचे बाबा, व वत्सलाकाकू, तुमचा भाऊ उद्यम आणि तिकडची मंडळीसुद्धां.

सुशीला : हो सगळी खुशाल आहेत. लंडनहून खुशालीचें पत्र कालच आलें. परीक्षा आतां ४ महिन्यांवर आली आहे. बाबा, शांताकाकू आणि तुमची रंगू खुशाल आहेत ना ?

रंगू : हो सगळीं खुशाल आहेत. सुशीलाताई, बाबांना व आईला तुमची फार आठवण होते. तीं म्हणतात, सुशीलाताई-सारखी सुस्वभावी मुलगी आपल्या पाहण्यांत नाही. पण हें काय सुशीलाताई ! तुम्हीसुद्धां खादीचें पातळ नेसतां वाटते ! कमला जाड आणि जड कपडा हो ! तुम्हाला उन्हाळ्याच्या दिवसांत ते नेसवतं तरी कसं ? तुमचें तरी हें फॅड्च दिसतं ! तुम्ही ह्या फॅड्या बळी पडाल असं नव्हतं मला वाटलं.

सुशीला : गंगूताई, यांत फॅड ते कसलं ? स्वदेशी कपडा वापरण्याची तूं व मी लहानपणीं शपथ घेतलेली तुला आठवते ना ?

गंगू : (स्वगत) आतां हिच्या बोलण्यामुळे आठवण झाली खरी. (उघड) हो, पण खादीचा काय त्याच्याशी संबंध ?

सुशीला : काय तो सांगते. स्वदेशी कपडा तरी कशाकरिता वापरावयाचा; देशांतल्या लोकांना काम मिळून आपला पैसा आपल्या घरांत राहावा म्हणून ना ?

गंगू : हो, पण गिरणीचा कपडा म्हणजे स्वदेशी कपडा नव्हे का ?

सुशीला : नाही कोणी म्हटलं ?

गंगू : मग हें गाढवाचें ओझे अंगावर कशाला ?

सुशीला : माणूससुद्धां पुष्कळ वेळां त्या चतुष्पाद प्राण्यासारखेच वागते हें दाखविण्याकरितांच का म्हणेनास ? हो पण, राहूं दे; आपल्या या देशांत शेंकडों लोक निरुद्योगी आहेत व त्यामुळे त्यांना एकेवेळहि खायला मिळत नाही हें तुम्ही कबूल कराल का ?

गंगू : हें पूर्वी मला खोटें वाटत असे. पण बाबांविरोवर मी गेल्या मे महिन्याचे सुटींत कोकणांत गेलें होतें. तेथें पाहिलें तर कितीतरी गरीब लोकांना खायला भातहि मिळत नाही. म्हणून ते भाताची पेज करून खातात. हें मी आपल्या डोळ्यांनी पाहिलं ! शिवाय पावसाळ्यांत खाण्याकरितां ते फणसाच्या आठळ्या व आंब्याच्या कोया जमा करून ठेवितात. काय त्यांची ती दशा ! अंगावर वस्त्र म्हणजे लंगोटीशिवाय शपथेला मिळावयाचें नाही ! त्यांची स्थिति आठवली म्हणजे अंतःकरण तळमळते !

सुशीला : मग त्या गरीब लोकांना जेणेंकरून घांसभर अन्न मिलेल असा कोणताहि उपाय तूं पत्करशील कीं नाही ?

गंगू : हो अवश्य पत्करीन. पण सुशीलाताई हें विषयांतर झालें. खादीचा त्याच्याशी काय संबंध ? तुमचें फॅड लपवूं नका.

सुशीला : काय संबंध तें सांगते. खादीची चळवळ महात्मा-गांधींनी हे गरीब लोक लक्षांत घेऊनच काढिली. मनुष्याला

आवश्यक वस्तूंत अन्न व वस्त्र हीं मुख्य. आपल्या देशांत कापूस पुष्कळ पिकतो. पण तो परदेशीं जाऊन त्याचा कपडा विणला जातो, व तो कपडा पुन्हा आपल्याकडे परत येतो. परदेशाहून आलेल्या फक्त कापडापायीं आपल्या देशाचे दरवर्षीं साठ कोट रुपये खर्च होतात हें तुम्हांला ठाऊक आहे. कापूस परदेशीं जाऊन देतां येथल्या येथें खेडेगांवांत, घरच्या घरीं फुरसतीच्या वेळांत, त्याचें सूत काढून कपडा विणला गेल्यास गरीब लोकांना मदत होईल कीं नाहीं ? गिरणीचा कपडा स्वदेशी खरा, पण गिरणींत जो फायदा होतो तो बराचसा गिरणीचा मालकच मिळून बसतो; व मजुरांचे अतिशय हाल होतात.

गंगू : हो, मी एकदां मुंबईस गेलें होतें तेव्हां मी ज्या चाळींत उतरलें होतें तिच्या शेजारच्या चाळींत मजूर राहात असत. किती अंधार त्या चाळींत ! शिवाय कितीक लोक तर शौचकूपाजवळच्या खोलींत राहात असत; तें पाहून तर मला नरकाचीच कल्पना आली.

सुशीला : कल्पना कां म्हणतां ? प्रत्यक्ष नरकच तो ! शहरांतल्या राहार्णानें मजुरांचें अपरंपार नुकसान होतें. घाणेरड्या हवेंत त्यांची प्रकृति बिघडते. राहाणी गर्दीची व महागाईची असल्यामुलें बायकांमुलें घरीं खेड्यांत ठेवून त्यांना शहरांत एकटेंच राहावें लागतें. त्यामुलें त्यांस निरनिराळीं व्यसनं जडतात, व लवकरच ते रोगाला बळी पडतात. ह्या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतल्या म्हणजे खेड्यांतल्या खेड्यांत उपजीविका चालवितां येईल अशी कांहीं युक्ति पाहिजे असें वाटूं लागतें. ह्या दृष्टीनें महात्मा गांधींनीं चरख्याचा प्रसार चालविला आहे.

गंगू : तुमचें म्हणणें बरेचसें पटतें. तुमच्या म्हणण्याचा हेतु घरगुती धंद्यांची वाढ झाली पाहिजे असाच ना ?

सुशीला : काय देऊं सांग, तूच सांग.

उद्यम : तू मला एक छानसा कोट शीव म्हणजे झालं.

सुशीला : ठीक आहे. शिवीन बरं बाळ.

उद्यम : बरं तर दे माझी पेटी, मी बावा आल्यावर त्यांना दाखवीन. (पेटी घेऊन जातो.)

गंगू : सुशीलांताई, किती हुषार तुमचा भाऊ हो. एवढासा मुलगा पण किती छान पेटी केलीन् !

सुशीला : त्याला सुतारकामाचा नाद लागलाय. रिकामा वेळ सांपडला की, तो बसतो ताशीत. असा लहानपणापासून एखाद्या धंद्याचा नाद लागला तर किती मजा होईल ! बौद्धिक शिक्षणा-बरोबर धंदेशिक्षणहि होऊन जाईल.

गंगू : सुशीलाताई, तुमचें म्हणणें मला अगदीं पटलें. माझ्या मनांतहि एखादा धंदा शिकावा असं आलंय. तुम्ही मला शिवण-काम शिकवाल का ?

सुशीला : हो आनंदानें शिकवीन. मी मॅट्रिक झाल्यावर बाबांनीं मुद्दाम शिपी ठेवून हा धंदा मला शिकविला. मशीन घेऊन दिलं. आमच्या बाबांचें तर मत असें आहे कीं, माणसाला मग तो पुरुष असो किंवा स्त्री असो, कांहीं तरी एक धंदा येत असावा. नुसतें बौद्धिक शिक्षण स्वातंत्र्यवृत्तीला पोषक होत नाही. निव्वळ बौद्धिक शिक्षण घेतलेल्या बहुतेक माणसांना नोकरीशिवाय मार्ग नसतो. आणि नोकरी म्हणजे गुलामगिरी. मला तर सुशिक्षित लोक उद्योगधंद्यांत शिरल्याशिवाय देशाची धडगत दिसत नाही. या बाबतींत अगदीं क्रान्ति घडवून आणिली पाहिजे. लहानपणापासून मुलांना हें बाळकडू पाजिलें पाहिजे कीं, शारीरिक कष्ट करणें हें कमीपणाचें नसून उलट भूषणावह आहे. हें इभ्रतीचें पिशाच मेळं गाडलंच पाहिजे.

गंगू : सुशीलाताई, धंद्याचा सार्वत्रिक प्रसार होण्यास कांहीं उपाय नाही का ?

सुशीला : बाबा म्हणतात, शाळेंतील बौद्धिक शिक्षणाबरोबर एका धंद्याचें शिक्षण आवश्यक करावें. रोज थोडें थोडें काम करून पांच सहा वर्षांत एका धंद्याचें चांगलें ज्ञान होईल. सुशिक्षित लोकांना एकदां धंदेशिक्षणाचें महत्त्व पटलें म्हणजे इतरांनाहे तें पटेल. व लवकरच आपला देश प्राचीन काळीं जसा कारागिरी-करितां प्रसिद्ध होता तसा तो पुन्हा होईल. निदान आपल्या पुढच्या पिढीला तरी तो तसा पाहावयास मिळेल.

गंगू : हा उपाय चांगला दिसतो खरा. मी बी. ए. झाल्यावर एक मुलींची शाळा चालविण्याचें ठरविलें आहे. मी आपल्या शाळेंत बौद्धिक शिक्षणाबरोबर एका धंद्याचें शिक्षण आवश्यक करीन. माझी बी. ए. ची परीक्षा होतांच मी तुमचेकडे येईन व मग तुम्ही मला शिवणकाम शिकवा. स्वतःच्या वर्तमानें दुसऱ्याला उदाहरण घालून दिलेलें चांगलें ठसतें.

सुशीला : तुम्ही अवश्य या; मी तुम्हांला मला येतें तें आनंदानें शिकवीन.

गंगू : बरं तर चला; आतां वत्सलाकाकूंना व तुमचे बाबांना विचारून निघालंच पाहिजे—संध्याकाळ फार झाली.

(दोघी जातात.)

व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।

व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्गात्यव्यसनी मृतः ॥

—मनुस्मृति.

“ व्यसन आणि मृत्यु यांची तुलना केली तर व्यसन अधिक कष्टदायक असतें. व्यसनी मनुष्य नेहमीं अधोगतीला जात असतो. व्यसनापासून अलिप्त असणारा मात्र मृत्यूनंतर स्वर्गाला (सद्गतीला) जातो.”

मुलांनो, कोणतेंहि व्यसन तुम्हांला लागणार नाही अशी दक्षता बाळगा. दारू, गांजा, अफू, भांग इत्यादि मादक पदार्थांचें सेवन केल्यानें मनुष्य आरोग्य, पैसा व बुद्धि गमावून बसतो. पैसा एक वेळ गेला तरी पुन्हां मिळवतां येईल, पण बुद्धि गेली कीं, माणसाचा पशु बनतो. व्यसनी मनुष्याच्या शब्दावर कोणीहि विश्वास ठेवीत नाही, व समाजांत त्याला खालीं मान घालून राहावें लागतें. कुटुंबांतील माणसांना त्याच्यापासून फार त्रास पोंचतो, त्यामुळे त्याच्या घरांत कधींहि शान्ति नांदत नाही.

मादक पदार्थांचें सेवन केल्यानें बुद्धि-भ्रंश होतो; व बुद्धि-भ्रंश झाल्यावर मनुष्य आणि पशु यांत फरक कोठें राहिला ? निशेत असणाऱ्या माणसांना चांगलें वाईट कळेनासें होतें. तीं अद्वातद्वा बोलतात. मारहाण करितात. स्वतः लाचार होऊन गटारांतहि पडतात.

कोणी म्हणेल कीं, आम्ही या मादक पदार्थांचें माफक सेवन केलें तर काय हरकत ? मादक पदार्थांचें एकदां सेवन केलें कीं, ते पुनः पुन्हा घ्यावेसे वाटतात व मनुष्य त्यांचा गुलाम बनतो. प्रथम औषध म्हणून माफक दारू घेणारे किंवा गांजा ओढणारे

लोक दारूब्राज व गंजड बनतात असें प्रत्ययाला येतें. याला अपवाद क्वचित् सांपडेल. शिवाय ज्याची शरीराला जरूरी नाही, इतकेंच नव्हे तर ज्याचें किंचित् जास्त सेवन केलें असतां मोठा अपाय होतो तो पदार्थ घ्याच कशाला ?

कांहीं वर्षांपूर्वी चीन देशांतील लोक अफूब्राज होते. त्यामुळें त्या लोकांचें व राष्ट्राचें अपरिमित नुकसान झालें. तेथील पुढाऱ्यांनी हें ओळखून आतां त्यांनीं कायदे करून लोकांना अफूच्या व्यसनांतून पुष्कळसें सोडविलें आहे.

आपल्या देशांतील पुष्कळ लोक आज दारूच्या व्यसनांत बुडाले आहेत. खेड्यांत सुतार, लोहार, कोष्टी वगैरे कसबी लोक रोज बारा आप्यांपासून एक रुपयापर्यंत मजुरी मिळवितात. खेड्यांतील जीवन एवढ्या पैशांत सुखी होऊं शकेल. पण ते लोक निम्मे अधिक पैसे दारूंत खर्च करितात. त्यामुळें इतकी मजुरी मिळवूनहि त्यांना कर्ज काढावें लागतें. त्यांच्यापैकीं एखादा मनुष्य निर्व्यसनी असला तर तो सुखानें संसार करतांना आढळतो. दारुडे लोक बायकांमुलांना हाणमार करतात. दारूच्याच्या कुटुंबाला खायला मिळण्याची पंचाईत पडते. कारण तो केवळ आपण मिळविलेले पैसे खर्च करून राहात नाही, तर बायकांपोरांनीं मिळविलेलेसुद्धां त्यांच्यापासून हिसकावून घेतो. दारुडा शेजाऱ्यांनासुद्धां पीडा देतो. त्याच्या जवळपास राहाणें कधीं कधीं घोक्याचें होऊन बसतें. तो कोणाला शिवी-गाळ करील याचा नियम नाही. कारण तो नशेंत काय करतो याचें त्यास भानच नसतें.

मुलांनो, या दारूनें कित्येक गरीब कुटुंबांचें वाटोळें केलें आहे. दारूच्याचें शरीर रोगाला सहज बळी पडतें व त्याचे रोग आनुवंशिकत्वाच्या नियमानें त्याच्या मुलांना जडतात. म्हणजे त्याची पुढील पिढीहि दुबळी निपजते. राष्ट्रीय दृष्ट्या हें केवढें नुकसान !

मुलांनो आपल्या देशांत दारिद्र्य फार वाढलें आहे. सर्व दिवस रात्रलें तरी कित्येक लोकांना पोटभर अन्न व अंगभर वस्त्र मिळूं शकत नाहीं. अशा स्थितींत दारूसारखें घातक व्यसन बंद करणें हें फार मोठें, भूतदयेचें व राष्ट्रीय कार्य आहे. गरीब लोक या व्यसनांतून सुटले तर त्यांना व त्यांच्या कुटुंबाला खायला मिळेल, खायला मिळालें म्हणजे त्यांचें आरोग्य सुधारेल, आरोग्य सुधारलें म्हणजे ते अधिक कष्ट करूं शकतील, अधिक कष्ट केल्यावर त्यांच्या प्राप्तींत भर पडेल व ते सुखी होतील.

आज काँग्रेस मंत्र्यांनीं दारूबंदी करण्याचें ठरविलें असून सर्व महाराष्ट्रभर तिचा प्रयोग सुरू केला आहे. ह्या प्रयोगाला देशांत प्रत्येकानें होईल तें साहाय्य दिलें पाहिजे व ही मोहीम यशस्वी केली पाहिजे. तेथें ती यशस्वी झाली म्हणजे इतर ठिकाणीं सहज यशस्वी होईल.

मद्यपान हें मोठें पातक आहे. मनूनें त्याची पंचमहापातकांत गणना केली आहे.

“ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ ”

“ब्राह्मणाची हत्या (तो विद्वान् व सदाचारी असे म्हणून), मद्यपान, चोरी, गुरुपत्नीशीं व्यभिचार, तसेंच या गोष्टी करणारांची संगत करणें हीं पांच भयंकर पातकें होत.”

सुरापानानें शुक्राचार्य कसे फसले हें तुम्हांला माहीत असेलच. कचानें संजीविनी विद्या शुक्राचार्यांपासून त्यांच्या ह्या दौर्बल्याचा फायदा घेऊन हस्तगत केली. शुक्राचार्यांना हा आपला दोष दिसून आला व त्यांना फार वाईट वाटलें. तेव्हांपासून त्यांनीं स्वतः दारू पिण्याचें सोडून दिलें व सुरापानाचा तीव्र शब्दांत निषेध केला.

पंत म्हणतातः—

“जो विप्र आजपासुनी मद्यप्राशन करील तो पापी ।

ब्रह्मघासम निश्चित अशि मर्यादा स्वयें कवि स्थापी ॥”

पूर्वी मराठेशाहींत दाखूचा फार थोडा खप होत असे. दाखू-पासून उत्पन्न करण्याची सरकारची कल्पनाच नव्हती; कारण तसें करणें पाप समजत. अगदीं खालच्या दर्जाचे लोक ती चोरून पीत. मद्यपान हें अधर्म्य व हीनतेचें लक्षण गणलें जात असे. दाखू पिणाराला बहिष्कृत करीत असत. त्याची सावली निषिद्ध मानीत असत. १८४९ मध्ये लिहिलेल्या लेखांत लोकहितवादी म्हणतात :

“अलीकडे इंग्रजी राज्य झाल्यापासून लोकांस सद्गुण लागावयाचे तें एकीकडे राहून महान् भयंकर व त्वरित वृद्धि पावणारा असा एक दुर्गुण लोकांमध्ये प्रगट झाला आहे; तो कोणता म्हणाल तर दाखू पिणें. पाहा कीं, पूर्वीचे राज्यांत दाखू कोणी पीत नव्हते. व उत्पन्नहि करीत नव्हते. ब्राह्मण व मराठे राज्य करणारे तेव्हां ते दाखू उत्पन्न करणारास नीच मानीत, आणि कोणी आपलीं झाडें त्याला दाखू करण्यास दिली तर त्यास बहिष्कृत करीत. आणि कोंकणांत अशी चाल होती कीं दाखू काढणारा हातांत दाखू घेऊन जर अंगावरून गेला तर दर्शनदोषास्तव स्नान करीत. आणि दाखू प्यालेला ब्राह्मण कधीं आढळत नव्हता. जर कदाचित् कधीं कोणी पाहिला तर त्यास सर्व लोक निंद्य मानून कधींहि जातींत घेत नव्हते.” *

मुलांनो, हिंदुधर्मशास्त्रकार मनूनें दाखूची पंचमहापातकांत गणना केली आहे; यावरून हिंदू लोक दाखूला किती निंद्य मानीत असत हें सहजच सिद्ध होतें. मुसलमानांच्या कुराणांतहि दाखूचा तीव्र

* शुद्धलेखन लोकहितवादींच्या मुळाला धरून दाखविलें आहे.

निषेध केला आहे. तेव्हां हिंदू व मुसलमान या दोघांनीहि दारू-बंदीला मदत करणे हे त्यांचे पवित्र कर्तव्य आहे.

दारूचा नायनाट केला तर गरीब कुटुंबे सुखी होतील. गरीब बाया व मुले यांचे हाल नाहीसे होतील. गरिबांचे आरोग्य व नीति सुधारेल आणि शेतकरी व मजूर हे निरोगी, नीतिमान व सुखी होण्यांतच देशाचे खरे हित आहे.

जुगार हे एक भयंकर व्यसन आहे. घोड्याच्या शर्यती व निर-निराळ्या प्रकारच्या लॉटरी ह्यांत पैसा घालून अनेकांनी दिवाळे काढले आहे. राष्ट्रीय सरकाराने ह्यांनाहि कायदा करून बंदी केली पाहिजे.

मुलांनो, आतांपर्यंत केवळ मोठ्या व्यसनांची तुम्हांस कल्पना दिली. पण दुसरी लहान लहान व्यसने सुद्धा पुष्कळ अपाय करितात. तीं सुद्धा आपणांस लागू देऊं नका. सिगारेट, सिनेमा, चहा हीं जरी मोठीं व्यसने नसलीं तरी त्यांपासून दूर राहणे चांगले. व्यसन म्हटले कीं अपाय करणारच. तेव्हां त्याला थाराच देऊं नका.

आपल्या प्राचीन परंपरेतील विद्यार्थी व गुरुजी अगदीं साधे राहात. सुपारीचे सुद्धा आपणांस व्यसन लागू नये म्हणून काळजी घेत. त्यांना एकच व्यसन असे--ते म्हणजे विद्येचे. कल्याणेच्छुने हे व्यसन अवश्य लावून घ्यावे.

प्राणाविना कुडी—

[विद्यार्जन करतांना मुलांनीं कांहीं तत्त्वे सतत दृष्टीसमोर बाळागिळीं पाहिजेत. अशा तत्त्वांची चर्चा या लेखांत केली आहे.]

स्वामी विवेकानंदांनीं म्हटलें आहे कीं, “ शरीर, बुद्धि व मन यांचा एकसमयावच्छेद करून जास्तीत जास्त विकास करणें हाच शिक्षणाचा हेतु.”

शाळा कॉलेजांतून घेतलेल्या केवळ पुस्तकी ज्ञानानें आपलें व्यवहारांत भागत नसतें.

मित्रांनो, तुम्ही शाळा व कॉलेजांत शिकण्याकरितां जातां तें ठीकच. पण शाळा कॉलेजांच्या बाहेर शिकण्यासारखें कितीतरी असतें. ह्याची जाणीव तुम्हांपैकीं किती जणांस असते वरें !

शाळा कॉलेजांतून बेताचेंच शिक्षण घेतलेले कांहीं लोक मोठ-मोठ्या पदव्या व पदकें मिळविणारापेक्षांहि जास्त माहितगार असतात. यांचें कारण असें ज्ञान मिळविण्याचीं साधनें केवळ शाळा, शिक्षक व ग्रंथ एवढींच नाहींत; तर ह्याशिवाय दुसरींहि आहेत व तीं दुसरीं फार महत्त्वाचींहि आहेत. निरीक्षण व मनन हीं ज्ञानप्राप्तीचीं प्रभावी साधनें होत.

तुम्ही ग्रंथ व शिक्षक यांच्या मदतीनें जी माहिती मिळवितां ती म्हणजे केवळ निरनिराळ्या शाखांत प्रवेश करून देण्याइतकीच असते, तीसुद्धां तुम्ही नीट अध्ययन करीत असाल तर ! म्हणून शाळाकॉलेजांत तुम्ही जी माहिती मिळवितां तिच्यापेक्षां तुम्ही ती मिळवितांना कशी मिळवितां व कोणत्या संवयी लावून घेतां हें अधिक महत्त्वाचें आहे. उदाहरणार्थ, तुम्ही एखाद्या ग्रंथाचीं शंभर

पानें वाचलीं किंवा पन्नास उदाहरणें सोडविलीं असें समजूं या. हीं पन्नास उदाहरणें तुम्ही स्वतः प्रयत्न करून, बुद्धि चालवून सोडविलीं तर अशा तऱ्हेचीं वाटेल तितकीं उदाहरणें तुम्हांला सोडवितां येतील. पण असें न करतां दुसऱ्या मुलाला विचारून किंवा त्याच्या वहीतून उतरून घेतलीं तर तुमच्या बुद्धीवर फारसा परिणाम होणार नाही; व पन्नास उदाहरणें सोडवूनहि येणार नाहीत. स्वतःच्या बुद्धीनें सोडविलेलीं पांच उदाहरणें, दुसऱ्याच्या मदतीनें सोडविलेल्या पन्नास उदाहरणांच्याबरोबर किंवा जास्तहि परिणामकारी होतात. ह्याचा अर्थ स्वतःची बुद्धि चालविण्याची संवय करीत गेलें पाहिजे.

वाचनाबरोबर चिन्तन हवें तरच ज्ञान भक्कम होते—

एका ग्रंथाचीं तुम्हीं शंभर पानें वाचलींत, पण तीं कशीं वाचलींत हें पाहिलें पाहिजे. त्यांत सांगितलेली माहिती तुम्हांला सांगतां येते का ? त्यांतील महत्त्वाच्या गोष्टींचें तुम्हीं टांचण केलें आहे काय ? त्यांतील विशेष वाक्प्रचारांचा तुम्हीं अभ्यास केला का ? वाचलेल्या मजकुरांत तुम्हांस कांहीं शंका आल्या का ? त्यांचें निरसन करून घेतलेत का ? नवीन माहिती मिळाली ती पडताळून पाहिलीत का ? हें सर्व केलें असेल तरच तीं शंभर पानें वाचल्याचा तुम्हाला पुरा फायदा मिलेल. अशा बाराकाईनें दहा पुस्तकें वाचलींत, तर तीं शंभर पुस्तकें वाचल्याचें तुम्हांस श्रेय देतील. न्यायमूर्ति माधवराव रानडे जीं पुस्तकें वाचीत त्यांचा सारांश लिहून काढीत. म्हणून जें वाचलें त्याचा त्यांना वेळेवर उपयोग होई.

आतां आपण शास्त्रीय विषयांचा थोडा विचार करूं या. भौतिक शास्त्रें हीं सृष्ट पदार्थांचें निरीक्षण व मनन ह्यांचें फल होत. तेव्हां त्यांचें अध्ययन करतांना तुम्ही सर्व गोष्टी स्वतः पाहिल्या पाहिजेत. अशा रीतीनें प्रत्येक गोष्ट पडताळून पाहण्याची संवय लागली तरच

जें थोडें शास्त्रीय ज्ञान तुम्हीं मिळविलें असेल त्याचा तुम्हाला पुढील आयुष्यांत उपयोग होईल. तसें न कराल तर शिकलेलें सर्व विसरून जाईल.

अवलोकन हें एक मोठें ज्ञानसाधन आहे—

पुस्तकीय ज्ञान व अवलोकनानें मिळविलेलें प्रत्यक्ष ज्ञान यांत फार फरक असतो. ‘वसन्त ऋतूंत पारिजात वृक्ष मौक्तिक पोवळ्यांचा वर्षाव करतो’ असें एका कवीनें वर्णन केलें आहे. शिक्षकानें मुलांना अर्थ सांगितला. पण आढळलें असें कीं मुलांना फक्त शब्द समजले. त्यांनीं पारिजातकाचीं फुलें पाहिलीं नाहींत व फुलांचे मोतीं आणि पोवळे ह्यांच्याशीं साम्य कसें दिसून येतें ह्याची त्यांना कल्पना नाहीं. मग ही उपमा सुंदर असूनहि मुलांना ती वाचून आनंद कसा व्हावा? ज्यांनीं अरुणोदय पाहून त्याची शोभा मनांत सांठविली नाहीं त्यांस बालकवीनें केलेले वर्णन वाचून आनंदाच्या उकळ्या कशा फुटाव्यात? शिरीष वृक्षाचें नाजूक फूल भ्रमराच्या पावलाचा भार सहन करूं शकेल, पण पक्ष्याच्या पावलाचा भार त्यास तोलणार नाहीं असें कालिदासानें वर्णन केलें आहे. शिरीषाचें फूल ज्यानें पाहिलें नाहीं त्याला त्याचा नाजूकपणा कसा समजणार? आणि तो समजला नाहीं तर कालिदासाच्या दृष्टान्ताचें स्वारस्य त्याच्या लक्षांत कसें येणार?

शाळांतून तुम्ही जें शिकतां त्याचें नीट ज्ञान होण्यासाठीं तुम्हीं पुष्कळ गोष्टीं पाहिल्या पाहिजेत, प्रयोग केले पाहिजेत, आणि विचार केला पाहिजे. नुसतें शाब्दिक ज्ञान आनंद देऊं शकत नाहीं, व व्यवहारांतहि फारसें उपयोगी पडत नाहीं. हल्लीं आपल्या देशांत शाळांतून जें शिकविलें जातें तें बहुतेक शाब्दिक ज्ञान असतें. त्यामुळे शाळा कॉलेजांतून बाहेर पडलेले विद्यार्थी व्यवहारांत

कार्यक्षम आढळत नाहीत. त्यांना ज्या कल्पना दिल्या जातात त्या त्यांच्या मनांत स्पष्ट उमटलेल्या असत नाहीत. तेव्हां तुम्हीं जे शिकतां ते नीट शिका, पडताळून पाहात चला, हें मला तुम्हांस सांगायलाचें आहे.

ज्यायोगें शीलसंवर्धन होतें तेंच खरें शिक्षण—

हल्लीं शाळा कॉलेजांत दिलें जाणारें शिक्षण पुष्कळसें निरुपयोगी असतें. व्यवहारांत त्याचा फारच थोडा उपयोग होतो. मुलांचें शील बनविण्याकडे कोणाचें लक्षच असत नाही. मुलें पोषाखी बनतात. त्यांना शरीर कष्ट करावयाचा मोठा कंटाळा असतो. पैशाची किंमत त्यांना कळत नाही. घरीं आईवाप पोटाळा चिमटा घेऊन त्यांना शिक्षणाकरितां पैसे पाठवितात तरी त्यांना साधेपणानें राहण्याची बुद्धि होत नाही, वगैरे तक्रारी वडील माणसें करतात हें तुम्हांला माहीत आहेच. ह्या तक्रारींत सत्यांश फार आहे. विचारी लोक शिक्षणाला नवीन दिशा लावली पाहिजे हें मान्य करतात. त्याप्रमाणें वर्धाशिक्षण योजना, सार्जंट कमिटीची शिक्षणयोजना व राधाकृष्ण समितीच्या शिफारसी शिक्षणाला व्यवहारी स्वरूप देऊन मुलांचें शील बनविण्याकडे जास्त लक्ष द्यावें अशा स्पष्ट सूचना करतात.

अभ्यासक्रमांत पुष्कळ सुधारणा होणें आवश्यक आहे; पण ही गोष्ट घडून येण्यास अवधी लागणार—तूर्त तुम्हीं जे शिकतां त्याचा तुम्हांला जास्तीतजास्त फायदा कसा घेतां येईल या धोरणानें मी तुम्हांला चार गोष्टी सांगणार आहे.

त्याच हेतूनें शालेंत जें शिकतां ते नीट शिका. ही माझी पहिली सूचना आहे. शिवाय तुम्ही शालेंत जें शिकतां त्यांत आणखी कित्येक गोष्टींची भर घातल्याशिवाय तुमचें शिक्षण कार्यक्षम होणार नाही.

स्वामी विवेकानंद यांनी म्हटलें आहे कीं, शरीर, बुद्धि व मन यांचा एकसमयावच्छेद करून जास्तीत जास्त विकास करणें हा शिक्षणाचा हेतु होय.

शरीर सुदृढ राखणें हें पहिलें काम, त्यासाठी नियमित व्यायाम घेतला पाहिजे; व मनाचा निग्रह करण्याचा अभ्यास ठेवला पाहिजे तरच प्रकृति सुदृढ राहूं शकेल. कोणतेहि शरीरकष्ट करण्यांत कमीपणा न मानतां उलट भूषण मानलें पाहिजे. आज आपल्या देशांत अगदीं साधेपणानें राहून कष्ट करणारांचाच निभाव लागूं शकेल. दारिद्र्याची प्रचंड वाढ झाली आहे, व प्रत्येक वर्षीं गेलेले दिवस बरे असें म्हणण्याची पाळी येत आहे. अशा स्थितींत तरुण पिढींत साधी राहणी व कष्ट करण्याची तयारी नसेल तर तरुणांचा निभाव लागणार नाही. मनःसंयम व निरलसता हे गुण प्रत्येक विद्यार्थ्यानें प्रथम मिळविले पाहिजेत.

स्वावलंबन हा शिक्षणाचा प्रमुख हेतु असला पाहिजे—

विद्यार्थ्यानें आपल्या घरांतील अगर शाळेंतील कोणतेहि काम हौसेनें केलें पाहिजे. मग तें झाडलोटीचें असो, पाणी भरण्याचें असो, स्वयंपाक करण्याचें असो वा आज्ञ्याची शुश्रूषा करण्याचें असो, हीं सर्व कामें मुलांना व मुलींना दोघांनाहि करतां आली पाहिजेत. मुली तीं अधिक कौशल्यानें करतील. पण मुलांचेहि अडता कामा नये. प्राचीन काळच्या आश्रमाप्रमाणें शाळा हें गृह आणि शिक्षक व विद्यार्थी हें कुटुंब या भावनेची वाढ होईल तर विद्यार्थ्यांना व्यवहार अधिक चांगला करतां येईल व कष्टांची संवय लागेल.

सृष्टिनिरीक्षण हें एक ज्ञान-प्राप्तीचें प्रमुख साधन आहे. आणि सृष्टीचें अवलोकन करण्याकरितां तुम्हीं हिंडलें पाहिजे. प्रथमतः

तुम्ही राहतां त्याच्या जवळपास जें जें पाहण्यासारखें असेल तें पाहून घ्या. तुमच्या जवळपास असणारीं पिकें, जवळपासचे उद्योग-धंदे, बागा व अरण्ये, ऐतिहासिक अवशेष, गड, वाडे, देवालये वगैरे. त्या गोष्टी तुम्ही एकदां दोनदां पाहून तुम्हांला त्याचें ज्ञान होईल असें समजूं नका. अरण्यांत कितीतरी प्रकारचीं झाडे असतात. पशुपक्षी असतात. त्यांची माहिती करून घेण्यास कितीतरी हिंडावे लागेल. सोबत माहितगार माणसें असलीं तर माहिती लवकर मिळू शकते. माहिती मिळविण्याकरितां भिळांपासून तो सुशिक्षित तज्ञापर्यंत सर्वांचा उपयोग करून घेतला पाहिजे. ज्यांना आपण अडाणी समजतो त्यांतील कांहीं लोकांना त्यांच्या क्षेत्रांतील वस्तूंची चांगली माहिती असते. ती त्यांचेकडून काढून घेऊन पडताळून पाहण्यास आपण शिकलें पाहिजे. पुण्याच्या सरकारी वनस्पति बागेंत किंवा मुंबईच्या राणीच्या बागेंत कितीतरी प्रकारचीं झाडे आहेत. माहितगारावांचून त्यांची माहिती होणें अशक्य आहे. पण आधीं आपल्या भोंवतीं असणाऱ्या झाडांची तरी माहिती आपणांस असली पाहिजे ना !

पाश्चिमात्य लोक पशु, पक्षी, झाडे ह्यांचा अभ्यास करतात. त्यांचे गुणधर्म तपासतात. त्यांना नांवें देतात व प्रत्येकाचें शास्त्र बनवितात. आपल्या देशांत विविध तऱ्हेची हवा व जमीन असल्यामुळे आपल्या येथे पशुपक्षी, झाडे व फुलें यांचे इतर देशापेक्षांहि जास्त प्रकार आढळून येतात. पण आपण त्यांचा अभ्यास करीत नाहीं.

आमच्या शालेच्या लहानशा बागेंत पंधरावीस प्रकारचीं फुल-झाडे आहेत. पण तीं सर्व आमच्या मुलांना माहीत नाहीत असें दिसून येतें. शालेंत पाहिलीपासून सातवीपर्यंत शिकलेल्या मुलांना शालेच्या पुढील अंगणांत लाविलेल्या Honey Suckle व

कृष्णकमळ अथवा कल्हार यांची सुद्धां ओळख नाही असें दिसून आले आहे. आपल्या काव्यांत 'कमळ' व इंग्रजी काव्यांत 'लिली' यांचा वारंवार उल्लेख येतो. हीं फुले जर विद्यार्थ्यांनीं पाहिलीं नसतील तर त्यांना काव्याचें रहस्य कितीसें कळणार ? शुभ्र लिली ही आपल्या देशांत फार थोड्या बागांत पाहावयास मिळते. आणि तीच सौंदर्य, पावित्र्य व नम्रता यांचें प्रतीक मानतात.

भूगोलाचीं पुस्तके वाचतांना हवामान व जमीन यांवर झाडांची वाढ कशी अवलंबून असते हें तुम्हीं वाचतां. युरोपांतील झाडे निराळीं, आपल्या देशांतील झाडे निराळीं हें तुम्हांला ठाऊक आहे. पण थोड्या अंतरावर सुद्धां हवामानांतील बदलामुळे झाडे बदलतात आणि हें तुम्हांला सहज पाहतां येईल. माथेरान व नेरळ यांचे मधील सरळ अंतर अर्ध्या मैलाचें सुद्धां नसेल. पण नेरळ येथें विपुल होणारीं कडुनिंब व बामळ हीं झाडे माथेरानांत औषधाला सुद्धां आढळणार नाहीत. कोंकणांतील नागचाफा व अनंत देशावर मोठ्या कष्टानें व क्वचित् लागू होतात. कोंकणांत कलमी आंब्यांचीं झाडे जशीं जोरांत वाढतात व विपुल फळे देतात तशी देशावर देत नाहीत, इत्यादि गोष्टी निरीक्षणानें प्रत्यक्ष समजून घेतल्यावर हवामानांतील बदलामुळे वनस्पति व प्राणी ह्यांच्या वाढीवर होणारे बदल लक्षांत येण्यास सुलभ होतें.

झाडांचे गुणधर्म समजण्यास कांहीं झाडे तरी आपण स्वतः लाविलीं पाहिजेत. पुष्कळशीं झाडे बियांपासून होतात, तर गुलाब, मोगरा वगैरेसारखीं फुलझाडे पावसाळ्यांत छाट लावून तयार करतात, कांहीं तरुं (लहान लहान रोपें) तयार करून दुसऱ्या ठिकाणीं लावलीं तरच चांगलीं येतात. उदाहरणार्थ, भात, कोवी, नोलकोल, मिरची वगैरे. तर कांहीं एकदां जेथें लावलीं तेथून हलविलीं तर

नीट येत नाहोंत. उदाहरणार्थ, चंदन, आंबा, फणस. गुलाब, मोगग, द्राक्ष वगैरेसारखीं कांहीं छाटलीं तरच अधिक जोरानें वाढतात, व फुलें, फळें देतात. तर आंबा, चिंच वगैरेसारखीं झाडें छाटल्यानें कमजोर होण्याचा व वठण्याचा संभव असतो. हे सर्व प्रकार स्वतः कांही झाडें लावून व निरीक्षण करून प्रत्यक्ष पाहिलें पाहिजेत.

सृष्टिनिरीक्षणानें ज्ञान भक्कम होतें.

ग्रंथ वाचून मिळविलेल्या ज्ञानापेक्षां वस्तुदर्शनानें मिळविलेलें ज्ञान दसपटीनें अधिक परिणामकारी होतें व अधिक जिज्ञासा वाढवितें. मराठ्यांच्या इतिहासांतील कोंडाणा घेण्याचा एकच प्रसंग घ्या. प्रत्यक्ष गडावर जाऊन गड चढण्यास किती अवघड आहे, तानाजीनें घोरपड कोठें चढविली, त्याची आणि उदयभानूची हातघाईची लढाई कोठें झाली, मग तो पडल्यावर सूर्याजीनें मराठ्यांस कसे प्रोत्साहन दिलें व जिवावर उदार होऊन मराठे कसे लढले ह्याचें वर्णन शिक्षकानें त्या त्या स्थळां विद्यार्थ्यांसमोर केलें तर इतिहास डोळ्यापुढें मूर्तिमंत उभा राहील. एक गड अशा रीतीनें पाहिल्यामुळे इतिहासांतील महत्त्वाचे प्रसंग जेथें घडले तीं तीं स्थळे पाहण्याची उत्सुकता मनांत उत्पन्न होईल, हा त्याहीपेक्षां मोठा लाभ आहे. म्हणून प्रत्यक्ष वस्तुदर्शनानें ज्ञान प्राप्त करून घेण्याची संधि विद्यार्थ्यानें गमावूं नये. सवडीप्रमाणें ऐतिहासिक स्थळे पाहण्याकरितां माहितगार माणसें बरोबर घेऊन सहली काढाव्यात.

आमच्या इंग्रजी पुस्तकांत वेडकाची वाढ कशी होते यासंबंधीं एक धडा होता. धडा इंग्रजींत असल्यामुळे शिक्षकांनीं वर्गांत तो समजावून सांगितला, आम्हांला त्या धड्याचा अर्थ समजला. पण

बेडकाची वाढ कशी होते ह्याची नीट कल्पना आली नाही. ते दिवस पावसाळ्याचे होते. आमचे शिक्षक उत्साही होते. ते आम्हांला घेऊन गांवाबाहेर गेले. डबक्यांत सर्व वयाचे बेडूक होते. ते त्यांनी आम्हांला दाखविले. अगदी लहान होते ते गोल होते. त्यापेक्षा जरा मोठे होते, त्यांना शेंपूट होतें. त्यापेक्षा मोठे होते त्यांचे शेंपूट गळून जाऊन बारीक बेडकी तयार झाली होती. मोठे बेडूक तर सर्वांनी पाहिले आहेतच. पण अगदी लहान गोल होते, ती बेडकाची पोरें होती असे शिक्षकांनी सांगितल्याशिवाय कळणे शक्य नव्हतें. आम्हांला तर प्रथम दर्शनी ते किडेच असावेत असे वाटले. शिक्षकांनी जे आम्हांला बाहेर नेऊन प्रात्यक्षिक दाखविले त्यामुळे धड्यांतील कल्पना आम्हांला अगदी स्पष्टपणे कळली. व तिचे ज्ञान होतांना प्रत्यक्ष वस्तु पाहिल्यामुळे आनंदहि झाला. मनावर एकंदर ठसाहि खोल उमटला. मुख्य कल्पना स्पष्ट झाल्यामुळे इंग्रजी भाषासुद्धा सुलभ वाटू लागली. भाषा व कल्पना ह्यांचे शरीर व मनासारखे साहचर्य असतें. अनुभवजन्य ज्ञान व शाब्दिक ज्ञान यांतील फरक दाखविणारी पुष्कळ उदाहरणे देता येतील. थोडी सांगतो.

विद्यार्थ्यांनी स्वतःची उंची किती, आपल्या शाळागृहाची किती, आपल्या वर्गाचे क्षेत्रफळ किती, आपल्या गांवाचे कमाल, किमान उष्णतामान किती, पर्जन्यमान किती, ह्या किंवा अशा गोष्टी प्रत्यक्ष प्रमाणाने माहीत करून घेतल्या पाहिजेत, तरच त्यांना इतर ठिकाणच्या ह्या गोष्टी वाचून तेथील हवामानाची, इमारतींच्या उंचीची कल्पना येईल. तू ज्या खोलीत अभ्यास करावयास बसतोस, जेथे झोपी जातोस, तिची लांबी रुंदी किती आहे म्हणून एखाद्या विद्यार्थ्यास प्रश्न केला तर त्याचे उत्तर भलतेच देणारे

कित्येक विद्यार्थी आम्ही पाहिले आहेत. जगांतील सर्वांत उंच धवधवा गिरसप्पा हा नऊशें फूट खोल दरींत उडी घेतो ही कल्पना आपल्या जवळची सर्वांत उंच इमारत अगर झाड पाहून तिच्या उंचीची निश्चित कल्पना आल्यावांचून कशी येईल ? कोंकणी माणूस साधारणपणें पांच ते साडेपांच फूट उंच असतो हें निश्चित माहीत असल्याशिवाय साताऱ्याकडील मराठ्ठ अगर पंजाबी पुरुष सहा फूट उंच असल्यामुळे त्याच्या शरीरसामर्थ्यांत काय फरक पडेल याची कल्पना कशी येणार ?

हिमालयाच्या गौरीशंकर शिखराची उंची २९००० फूट आहे असें विद्यार्थी भूगोल शिकतांना पाठ करतात. पण ह्या उंचीची त्यांना नीट कल्पना यावयाची तर त्यांच्या जवळपास जो सर्वांत उंच डोंगर असेल त्याची उंची त्यांना माहीत असली पाहिजे. शिवाय त्यांनीं त्याचे शिखरावर जाऊन ती चढण चढण्याकरितां किती श्रम पडतात व त्या उंचीमुळे खालील पदार्थांकडे पाहिलें असता कसें भय वाटतें हें अनुभवलें पाहिजे. रायगड किल्यावर किंवा महाबलेश्वराचे डोंगरावर जे लोक जाऊन आले आहेत, त्यांना हिमालयाच्या प्रचंड उंचीची कल्पना योग्य रीतीनें करतां येईल. आपले प्रातांत १०० ते ११० डिग्री कमाल उष्णतामानामुळे उन्हाळ्यांत काय फरक होतात हें ज्यांनीं निरीक्षलें आहे त्यांनाच सिंधमधील किंवा आफ्रिकेंतील १२० डिग्री उष्णतामानाची कल्पना येईल. तात्पर्य आपल्या जवळपास जें काय असेल त्याचा अभ्यास नीट केला तर आपणांपासून दूर अंतरावर असणाऱ्या गोष्टींची कल्पना करतां येणें सुलभ होईल.

एकंदर विवेचनाचा मथितार्थ असा कीं आपणांस हल्लीं शाळा कॉलेजांतून जें ज्ञान मिळतें तें पुष्कळसें शाब्दिक असतें. त्यामुळे

आपल्या मनावर त्याचा ठसा खोल उमटत नाही, व व्यवहारांत तें आपल्यास तितकेंसे उपयोगी पडत नाही. करितां जें ज्ञान आपण मिळवतो. तें डोळ्यांचा भरपूर उपयोग करून, अनेक प्रयोग करून शक्य तितकें कृतीच्या द्वारे मिळविलें पाहिजे, खूप अवलोकन केलें पाहिजे, हिंडलें पाहिजे, शक्य तितके प्रयोग करून खात्री करून घेतली पाहिजे, व स्वतःची बुद्धि चालवून शिकलें पाहिजे. ' परप्रत्ययनेय ' होतां कामा नये.

आपली विद्या व रोजच्या गरजा यांचा मेळ हवा.

अशा रीतीने जर आपण शिकत गेलों तर आपल्या ज्ञानाचा उपयोग दैनंदिन व्यवहार सुलभ करण्यास होईल. किंबहुना असे म्हणतां येईल कीं आपल्या रोजच्या व्यवहारांत ज्या गोष्टींचा उपयोग आपणांस करावा लागतो, त्याचें ज्ञान आधीं करून घेऊन त्यांचेमार्फतच इतर ज्ञान मिळविलें पाहिजे. म्हणजेच व्यवसायामार्फत ज्ञान मिळविलें तर तें अधिक निश्चित स्वरूपाचें होईल.

हें कसें होईल तें पाहूं या. अगदीं गरीबांच्या घरांतसुद्धां चूल, पाणी तापविण्याचा बंब किंवा चुलाण, शौचकूप व मुतारी यांची जरूरी असते. पदार्थविज्ञानशास्त्रांतील अगदीं सामान्य तत्त्वे उपयोगांत आणून त्या चारही आवश्यक गोष्टींत पुष्कळ सुधारणा करतां येते.

अशा रीतीने आपण पदार्थ-विज्ञान शास्त्रांत शिकलेल्या तत्त्वांचा आपल्या व्यवहारांत उपयोग करून घेतला पाहिजे. नवीन शौचकूप व मुतारी ह्यांचा खेडेगांवांत अतिशय उपयोग होण्यासारखा आहे. रोज थोडी माती व राख मैल्यावर टाकीत गेल्यास व खड्डा भरल्यानंतर चार-सहा महिने ठेवून दिल्यास मैल्याची माती होईल व तिचा उत्कृष्ट खत म्हणून उपयोग करतां येईल. घाण तर

बिलकुल येत नाही. या दोन घाणी नाहीशा केल्यावर खेड्यांतील आरोग्य राखण्यास कितीतरी मदत होईल. अशा रीतीने शास्त्रीय विषयांतील तत्त्वे व्यावहारिक गोष्टींत अंमलांत आणल्यास व्यवहार सुलभ होतो व शास्त्रीय तत्त्वेहि प्रयोगांमुळे मनावर अधिक ठसतात. अशाच रीतीने व्यवहारांत स्टोव्ह, टेलिफोन, तारायंत्र, रेडिओ यांची तत्त्वे हळुहळू मुलांनी समजावून घेतली पाहिजेत. ज्याचा आपण उपयोग करतो त्यांतील तत्त्वे आधी समजावून घेतली म्हणजे इतर गोष्टींतील तत्त्वेही समजणे सुलभ होतें.

आपल्या देशांत सूर्यप्रकाश भरपूर असल्यामुळे मैला व मूत्र यांचा निकाल सहज करता येण्यासारखा आहे; पण अज्ञानामुळे व कायद्याच्या अभावामुळे या दोन बाबतींत सर्वत्र अक्षम्य अनास्था आढळून येते. या दोन घाणींचा निकाल सहज व कायदेशीर रीतीने केला गेला पाहिजे.

तसेंच खेड्यांतील पाण्याची व्यवस्था पाहा. कांहीं खेड्यांतून पाण्याची टंचाई असते व तेथेच विहिरींत उतरण्यास पायऱ्या असतात. पाणी नेण्याकरितां आलेले लोक आंत उतरून हातपाय धुतात, तोंड धुतात. या गलिच्छ संवयींमुळे पाणी बिघडते व नारू सारखे किंवा कौलऱ्या सारखे रोग उत्पन्न होतात. दुसरे कांहीं कारण नाही. तेव्हां शाळांतून हे आरोग्याचे ज्ञान इतर ज्ञानाआधी दिले गेले पाहिजे. पूर्वी ज्या खेड्यांत नारू होत असत अशा खेड्यांत आंत न उतरतां येण्यासारख्या विहिरी काढून त्यांना रहाट लावून दिल्यास तेथे नारूचा उपद्रव होत नाही हे आतां सिद्ध झाले आहे. सरकार किंवा ग्रामपंचायत यांनी अशा रीतीने खेड्यांत सुधारणा करणे हे त्यांचे पहिले कर्तव्य होय. प्रत्येक विषयाचे तत्त्व आणि प्रयोग किंवा कृति असे दोन भाग पडतात. दोन्हीही सारखेच

महत्त्वाचे असतात. पण कृतीच्या द्वारा तत्त्व समजण्यास फार सुलभ जातें. उसापासून गूळ कसा तयार करतात हें शहरांतील ज्या मुलांनीं गुऱ्हाळें पाहिलीं आहेत, तींच बरोबर सांगूं शकतील. असेंच सर्व गोष्टींचें समजावें

आपल्या शाळा-कॉलेजांतून बोलणेंच फार. कृति जवळ जवळ नाहीच. कारण कृतीला पैसा लागतो. कष्टहि पडतात. पण त्यांतून एखादी गोष्ट आपणांस नीट कळली म्हणजे जो आनंद होतो तो मोठा असतो. त्यामुळे कष्टाचें कांहींच वाटणार नाही. कष्टावाचून सम्यक्ज्ञान प्राप्त होत नाही. आणि कविकुलगुरुनें म्हटल्याप्रमाणें “ क्लेशः फलेनहि पुनर्नवतां विधत्ते ” फळ मिळाल्यामुळे कष्टाचें कांहींच वाटत नाही. शिकतांना कष्टांना भिऊं नका. पडतील ते कष्ट करा आणि नीट समजूं ध्या. कष्ट करण्यांतच आनंद असतो.

बराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वयंसेवकः

अनुमोदन दि:

प्रकाशक नों: दि:

परिशिष्ट

टीपा, प्रश्न व पुरवणीवाचन.

१ प्रार्थना:—प्रमाद = चुका. निरास = नाश. Many things etc.

जगाला कल्पनाहि येणार नाही इतक्यां गोष्टी प्रार्थनेनें साध्य होतात.

प्रश्न:—(अ) गायत्री मंत्र लिहून त्याचा अर्थ स्पष्ट करा.

(आ) प्रार्थनेचा हेतु काय ? खरी प्रार्थना कोणती ?

उपयुक्त वाचन:—घनःश्याम सुंदरा ही भूपाळी, ॐ सह नाववतु इ. ही प्रार्थना, आश्रमभजनावलीतील 'वैष्णवजन तो तेने कहिये' वगैरे प्रार्थना.

२ राष्ट्रधर्म:—राष्ट्रीयत्व = आपल्या देशांतील नागरिकांविषयी बंधुभाव ठेवून देशाकरितां स्वार्थत्याग करण्याची वृत्ति. यज्ञ = त्याग, निरयगति = नरकवास.

प्रश्न:—(अ) राष्ट्ररक्षणासाठीं इंग्रज एक झाल्याची ऐतिहासिक उदाहरणे द्या.

(आ) घोषयात्रेची कथा सांगून तीत कोणतें उदात्त तत्त्व सांगितलें आहे तें लिहा.

३ मातृदेवो भव । -कुपुत्र = दुष्ट मुलगा. क्रयविक्रय = खरेदीविक्री, व्यापार.

प्रश्न:—(अ) 'आईच्या प्रेमाला जगांत तुलनाच नाही' या वाक्याचें उदाहरणें देऊन स्पष्टीकरण करा.

(आ) 'माता' हा आपला गुरुहि आहे, हें कसें ?

उपयुक्त वाचन:— Washington Irving या अमेरिकन लेखकाच्या Sketch Book या पुस्तकांतील 'The wife' हा निबंध. कवि यशवंत यांची 'आई' ही कविता.

४ पितृभक्त श्रावण:—तृषार्त = तहानेनें व्याकुळ, मृगया = शिकार. दारुण = भयंकर, फार मोठा.

प्रश्न:—(अ) श्रावणाची गोष्ट थोडक्यांत सांगा. त्याची पितृभक्ति कशांत दिसून आली ?

(आ) दशरथाला ह्या पापाचें प्रायश्चित्त कसें भोगावें लागलें ?

(इ) श्रीरामचंद्राची पितृभक्ति लोकोत्तर कशी ?

५ माझे गुरुजी:- हिरमोड = उत्साहभंग. विन्मुख = परत. गांव-
कीची बैठक = गांवासंबंधी एखाद्या प्रश्नाचा निकाल करण्याकरिता
भरलेली गांवांतील लोकांची सभा.

प्रश्न:—(अ) नानांचे अंगी कोणते सद्गुण होते ?

(आ) तुमच्या ओळखीच्या एका नमुनेदार शिक्षकाचें शब्द-
चित्र काढा.

(इ) ‘ ध्येयनिष्ठ शिक्षक व विनयशील विद्यार्थी हेच राष्ट्राचा
खरा उद्धार करतील ’ या विषयावर एक निबंध लिहा.

६ माझीं भावंडे:— विरक्ति = वैराग्य, तिटकारा. रत्नकांचनयोग =
समसमां संयोग. उ. दुधांत साखर पडणें. सोन्याच्या कोंदणांत रत्न
बसविणें.

प्रश्न:—(अ) हल्ली विवाह गुणांकडे बघून होतात का पैशाकडे ?

(आ) ‘ स्वतः चैन करणें म्हणजेच सुखी होणें ’ ही कल्पना
निंद्य कां तें सकारण लिहा.

(इ) उत्तम नोकर कसा वागतो ?

७ शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् । — गर्भगळित = फार भिऊन
गेलेला. शोचनीय = दुःखकारक.

प्रश्न:—(अ) तुम्ही रोज नियमानें कोणता व्यायाम घेतां ?

(आ) चार पुरुषार्थ कोणते ? शरीर हें त्यांचें साधन कसें ?

(ई) हल्लीं आरोग्याचा ऱ्हास कां झाला आहे ? तो थांब-
विण्यास काय उपाय केले पाहिजेत ?

(ई) नमस्काराचा व्यायाम सर्वोत्कृष्ट कां ?

८ ब्रह्मचर्य:— भ्रंश पावणें = नाश होणें. बेताल = ताळ सोडलेलें.
विलास = चैन.

प्रश्न:—(अ) मनःस्वास्थ्य म्हणजे काय ? त्याचा शरीरस्वास्थाशी
कसा संबंध आहे ?

(आ) ब्रह्मचर्याचे कोणते नियम मनस्मृतीत सांगितले आहेत ?

उपयुक्त वाचनः— महाभारतांत आदिपर्वंत (अध्याय ८४-९३)
ययाति राजाची गोष्ट सांगितली आहे ती वाचा. त्या गोष्टीपासून
कोणतें तत्त्व निघतें ?

९ **सृष्टिसौंदर्यः—** सृष्ट्यवलोकन = (सृष्टि + अवलोकन) सृष्टीतील
पदार्थांचें निरीक्षण. इंद्रजाल = गारुड, जादू, चमत्कार. रजत
रस = रुप्याचा रस (रजत + रस). आरक्त = किंचित् तांबडा
(आ = किंचित्, रक्त = तांबडा). प्रतीत होणें = जाणवणें.
वर्ण = रंग. ओतप्रोत = भरपूर.

प्रश्नः— (अ) तुम्ही पाहिलेल्या एखाद्या सुंदर निसर्ग-देखाव्याचें वर्णन
करा.

(आ) अस्सल व कृत्रिम काव्य कोणतें ?

सूचनाः— तुम्ही महाबळेश्वर, माथेरान, लोणावळा, खंडाळा, गोकाक
यांपैकीं एखादें ठिकाण पावसाळ्याच्या अखेर पहा. पाहून
झाल्यावर त्याचें वर्णन लिहा.

१० **आरामरचनाः—** अपत्यस्नेह = आईबापांचें मुलांवरील प्रेम.
खगगण = पक्ष्यांचा समूह. अभिरुचि = आवड. कृतव्न = केलेले
(उपकार) विसरणारी. व्यंग्यार्थ = गर्भितार्थ, सूचितार्थ. वाच्यार्थ
= शब्दांचा मूळ अर्थ.

प्रश्नः— (अ) आरामरचना म्हणजे काय ? तीपासून फायदे काय आहेत ?
(आ) बालसंवर्धन व वृक्षसंवर्धन यांत साम्य कसे आहे ?

११ **शीलपालनः—** हां जी हां जी = खुशामत. मर्तिक झाल्यास =
कोणी मृत्यू पावल्यास. पुस्तकी ज्ञान = वाचनानें मिळालेलें पण
अनुभवाशिवायचें ज्ञान.

प्रश्नः— (अ) शीलसंवर्धनाचें महत्त्व काय आहे ?

(आ) पाश्चात्य लोक अधिक शीलवान् आहेत काय ?

(इ) राष्ट्रोपयोगी सद्गुण कोणते व ते कसे वाढवावेत ?

(ई) तुमच्या परिचयांतील एखाद्या शीलवान् मनुष्याचें
वर्णन लिहा.

उपयुक्त वाचनः—महाभारत, शांतिपर्व [अध्याय १२४] यांतील
प्रल्हाद व इंद्र यांचा शीलासंबंधी संवाद.

१२ वक्तृत्वः—आत्मसात् करणें = आपलीशी करणें. सुसंबद्ध = तर्काला
धरून. उद्धृत करणें = उचलून घेणें. तदनुरोधानें =
त्याप्रमाणें. ईश्वरदत्त = जन्मसिद्ध.

प्रश्नः—(अ) वक्तृत्वाला विद्वत्तेची आवश्यकता कां आहे ?

(आ) बोलण्याला कृतीची जोड असावी म्हणजे काय ?

उपयुक्त वाचनः—निबंधमालेंत वक्तृत्वावर फार मोठा लेख आहे.
अवश्य वाचा.

शतेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पण्डितः ।

वक्ता दशसहस्रेषु दाता भवति वा न वा ॥ अर्थ लिहा.

१३ वक्तृत्वकलाविषयक सूचनाः—अंगविक्षेप = अभिनय, हावभाव.
विषयांतर = पहिला विषय सुटून दुसरा विषय चालू होणें. रुचि-
वैचित्र्य = आवडींची विविधता.

प्रश्नः—(अ) वक्तृत्व अंगी बाणण्यासाठी विद्यार्थ्यांनी कोणते उपाय
करावेत ?

(आ) बोलणाऱ्यांच्या कांहीं लकबांचें वर्णन करा. उ. कोणी
खांदे उडवतात, कोणी उगीचच मार्गें पुढें होतात, इ.

(इ) तुम्हांला एखाद्या पुढाऱ्याचें भाषण सर्वोत्कृष्ट वाटलें
असेल. तसें तें कां वाटलें तें सांगा.

१४ वेळाचा सदुपयोगः—वायफळ = निरुपयोगी. बिनदिक्कत =
निःशंकपणें. आक्षेप = हरकत. अजबखाना = पदार्थसंग्रहालय.
टिवल्या बाव्हल्या करणें = रिकामटेकड्या गोष्टींत वेळ काढणें.

प्रश्नः—(अ) ‘ वेळ झाला नाही हें उत्तर शें. ९९ वेळां खोटें असतें ’
या विधानाची चर्चा करा.

(आ) तुम्हांला कोणता नाद आहे ?

गप्पा मारण्याचा नाद कां वाईट ?

(इ) सृष्टि हा एक अजबखाना कसा ?

(ई) वेळेचा सदुपयोग हें तत्त्व लक्षांत ठेवून त्याच्या अनुरोधानें तुमचा दिवाळीच्या सुटीतील अगर उन्हाळ्याच्या सुटीतील कार्यक्रम कसा असतो याचें वर्णन करा.

१५ वक्तृशरीरपणाः— प्रायश्चित्त = पापाबद्दल वाईट वाटून केलेलें परिमार्जन. दण्डक = नियम.

प्रश्नः—(अ) वेळेवर काम न केल्यामुळें तुमचें स्वतःचें नुकसान झालें. अशा एखाद्या प्रसंगाचें वर्णन करा.

(आ) निसर्गातील वक्तृशरीरपणा कसा असतो त्याचें वर्णन करा. निसर्गांत अनियमितपणा चालू झाल्यास केवढा अनर्थ माजेल बरें ?

१६ एका विद्वान् पदवीधराचे स्वगत विचारः—मुक्तकंठानें=मनापासून, खुल्या दिलानें. खानदानीतील = चांगल्या श्रीमंत घराण्यांतील. संस्कार = ठसा. अव्याहत = सतत, खंड न पडतां. पारंगत = परिपूर्ण ज्ञान असलेला.

प्रश्नः—(अ) मनुष्यास अत्यंत अवश्य असें ज्ञान कोणतें ?

(आ) खरा शहाणा कोण ?

(इ) तुमचें अज्ञान तुम्हांस विशेष जाणवणाऱ्या एखाद-दुसऱ्या प्रसंगाचें वर्णन करा.

उपयुक्त वाचनः—कै. वि. कृ. चिपळूणकर यांचा 'मनुष्याचें आटोकाट ज्ञान' हा निबंध वाचा.

१७ दैनंदिनीचें महत्त्वः—आयव्यय = जमाखर्च. अक्षम्य प्रमाद = फार मोठी चूक. भंगुर = नाश पावणारे धक्केचपेटे = अडचणींचा मार.

प्रश्नः—१ आयुष्याचें दिवाळें काढणें म्हणजे काय ? तें कसें थांबेल ?

२ दैनंदिनी कां लिहितात ?

३ तुमची एका दिवसाची दिनचर्या लिहा.

४ कांहीं मोठी माणसें दैनंदिनी लिहितात. त्याचा त्यांना तर फायदा होतोच; पण इतरांना सुद्धां होतो. उदाहरणें देऊन स्पष्ट करा.

१८ उद्योगः—निसर्गनिर्मित = सृष्टीने निर्माण केलेली. कलोंपासक = कलेचा भक्त. कांस धरणें = आश्रय घेणें.

प्रश्नः—(अ) कालाचा, वित्ताचा व चित्ताचा अपव्यय म्हणजे काय ?
सोदाहरण सांगा.

(आ) साहेब लोकांचे कोणते गुण आपण घेतले पाहिजेत ?

(इ) दीर्घोद्योगानें उत्कर्षास चढलेल्या तुमच्या पाहण्यांतील लोकांचीं उदाहरणें द्या त्यांनीं कशी खटपट केली त्याचें वर्णन करा.

१९ वाचनः— सांगोपांग = संपूर्ण सुहृत् + स्नेह = मित्रावरील प्रेम.
मृगजल = आभास (मृग + जल), वाळवंटांत हरिणांना पाण्याचा भास होतो तो.

प्रश्नः—(अ) रामशास्त्र्यांची निस्पृहता व धैर्य आणि बाजीप्रभूची स्वामिनिष्ठा यांविषयीं तुम्हांस असलेली माहिती सांगा.

(आ) ग्रंथ—वाचनापासून कोणते फायदे होतात ?

२० प्रेमबन्धः— विसर्जन = टाकणें.

प्रश्नः—(अ) आजच्या काळांत चांगलीं माणसें अत्यल्प आहेत असें कां म्हटलें आहे ? तुमचा अनुभव काय आहे ?

(आ) जनावरांत माणसापेक्ष अधिक गुण कोणते असतात ?

(ई) जनावरें आपलें प्रेम कसें व्यक्त करतात ?

२१ आईचें मुलास पत्र. नर्मदेतील गोटे = ज्यांच्यावर कांहीं परिणाम होत नाही अशीं माणसें. कविकुलगुरु = कविश्रेष्ठ कालिदास.

प्रश्नः—(अ) हॉटेले ही नरकाची द्वारे कशी ?

(आ) मुंबई मोहमयी कशी ?

(इ) पत्रांतील आई आपल्या मुलाकडून कोणती अपेक्षा करते ?

(ई) पत्रांतील आई सुशिक्षित आहे की, अशिक्षित ? कारणे द्या.

२२ रत्नाकरः—नितांत = अतिशय. अन्तरित = समाविष्ट, मिळून गेलेली.

प्रश्नः—(अ) समुद्राला रत्नाकर कां म्हणतात ?

(आ) समुद्रकांठच्या शोभेचें वर्णन करा.

(इ) सूर्यास्त आणि सूर्योदय यांचें वर्णन करा.

२३ भाऊबीजः—

प्रश्नः—(अ) दारिद्र्यापासून कोणता फायदा होऊं शकतो ?

(आ) चिपळूणकर, टिळक, आगरकर यांनीं शाळा काढण्याचा अट्टहास कां केला ?

(इ) महाराष्ट्रांत गरिबीतून वर आलेल्या मोठ्या माणसांची उदाहरणे द्या.

२४ सौजन्यः—मातब्बरी = महत्त्व. उपकृति = उपकार.

प्रश्नः—(अ) ‘ उपकृतीवांचून जें गोड बोलणें तें लबाडी होय ’ हें कसें ?

(आ) कठोर बोलणें केव्हां हितकारक ठरतें ?

(इ) कर्णपर्वातील गोष्ट लिहून तिचें तात्पर्य सांगा.

(ई) शिष्टाचाराचा अतिरेकही कृत्रिमपणामुळें आपणांस पसंत पडत नाही. उदाहरणें द्या.

२५ झोंपः—द्विज = ज्यांना उपनयन संस्कार करितां येतो ते म्हणजे ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य. वधू = नवरी, उपवर कन्या.

प्रश्नः—(अ) ‘ झोंपेसारखें औषध नाही ’ या वाक्याचा खुलासा करा.

(आ) जागरणाच्या दुसऱ्या दिवशीं तुम्हांस कसें वाटतें त्याचें वर्णन करा.

उपयुक्त वाचनः—(अ) शेक्सपियरच्या मॅक्बेथ नाटकांत लेडी मॅक्बेथनें खुनाला मदत केल्यामुळें तिला झोंप लागत नाही याचें सुंदर वर्णन.

(आ) मृच्छकटिकांत निद्रा कशी येते यासंबंधीचें वर्णन.

(इ) वर्डस्वर्थची कविता A flock of sheep, etc.

२६ संस्कृत भाषाः—उद्बोधक = ज्ञान देणाऱ्या प्रत्यय = अनुभव.
अमरत्व = अविनाशित्व.

प्रश्नः—(अ) ऋषींचे वंशज शोभण्याकरितां आपण काय केलें पाहिजे ?

(आ) संस्कृतमधील ज्ञानभांडाराचें दिव्दर्शन करा.

(इ) आपली परंपरा उज्ज्वल कशी आहे तें विशद करा.

(ई) आज आपण शास्त्रज्ञानांत इतर देशांच्या मार्गे कां पडलों आहोंत ?

परिशिष्ट

२७ दुराग्रह सोडा:— अलंकृत करणें = शोभा आणणें. विवाद = वादग्रस्त. निचेष्ट = हालचाल न करणारें, स्तब्ध.

प्रश्न:—(अ) कांहीं प्राचीन व अर्वाचीन विदुषी स्त्रियांचीं नांवे सांगा.
 (आ) दोन सरदारांच्या गोष्टींतील मर्म सांगा.
 (इ) न्यायाधिशान्त मुख्य गुण कोणता असावयास पाहिजे ?

२८ साधु पुरुष कसे ओळखावेत ?— काकतालीय न्याय = ताडाचे फांदीवर कावळा बसायला व फांदी मोडायला गांठ पडावी, त्याप्रमाणें चुकून घडणाऱ्या गोष्टीला हा न्याय लावितात. उदित होणें = उत्पन्न होणें. भूतानुकंपा = प्राण्यांविषयी दया.

प्रश्न:—(अ) म. गांधीना साधु कां म्हणतात ? महात्मा म्हणजे काय ?
 (आ) साधूंची मुख्य लक्षणें द्या.
 (इ) तुमच्या पाहाण्यांत प्रपंच करून अगदी साधेपणानें राहाणारा असा सत्पुरुष आला आहे काय ? असल्यास त्याच्या राहाणीचें वर्णन करा.

२९ एक अर्वाचीन संत:— विस्मय = आश्चर्य. सहिष्णुवृत्ति = सहनशीलता.

प्रश्न:—(अ) प्रो कर्वे यांना सत्पुरुष कां म्हटलें आहे त्याचीं कारणें सांगा.
 (आ) सत्पुरुषांना त्यांच्या हयातीत लोकांपवाद सहन करावा लागतो, तो कां ?

३० धर्म व उपवास:— प्रत्यवाय = हरकत. तरफदारी = समर्थन. हिंसाप्रवर्तक = हिंसेचे पुरस्कर्ते. चिकित्सेची = मूळ कारण शोधून काढण्याची.

प्रश्न:—(अ) उपवासाचें शास्त्रीय स्वरूप कोणतें ? हल्ली उपवासाला कोणतें स्वरूप आलें आहे ?
 (आ) म. गांधी केव्हां केव्हां मोठे उपवास कां करतात ?
 (ई) रुढीमुळे उपवासाला जसे विकृत स्वरूप आलें आहे, तसे इतर कोणत्या धार्मिक कल्पनांना आलें आहे का ?
 (ई) इंद्रियसंयमाचें महत्त्व सांगा.

३१ औद्योगिक शिक्षण. — हुन्नर = कलकौशल्य. इभ्रत = प्रतिष्ठा.

प्रश्न:—(अ) कौकणांतील लोकांच्या गरीबीचें वर्णन करा.

(आ) स्वदेशी व्रताची आवश्यकता कां आहे ?

(इ) सुशिक्षित बायकांनीं करण्यासारखे घरगुती धंदे कोणते ?

(ई) इभ्रतीचें पिशाच म्हणजे काय ? त्यापासून काय नुकसान होतें ?

(उ) यंत्रामुळे घरगुती धंदे मारले जातात. ते राखण्यास काय केलें पाहिजे ?

३२ व्यसनैः— लाचार = असहाय, निरुपाय. व्यभिचार = परस्त्रीशी अधर्म्य संबंध. निषिद्ध = मनाई असलेले.

प्रश्न:—(अ) लोक व्यसनी कां होतात ? व्यसनी मनुष्याच्या कुटुंबाची कशी दुर्दशा होते याचें वर्णन करा.

(आ) दारुबंदीमध्ये सरकारास आपण साहाय्य कां केलें पाहिजे ? तें कसे करतां येईल ?

(इ) ' दारुचा नायनाट केला तर गरीब कुटुंबें सुखी होतील. कां तें सविस्तर सांगा

(ई) विद्याव्यसन म्हणजे काय ?

३३ कुडी— शरीर, देह. भौतिक शास्त्रें = जड व दार्थाविषयी ज्ञान करून देणारी शास्त्रें. अवलोकन = बारकाईने पाहाणें. स्वारस्य = गोडी, सौंदर्य संवर्धन = वाढविणें, जोपासना करणें. एकसमयावच्छेदेकरून = एकदम, एकाच वेळी. निग्रह = संयम, ताव्यांत राखणें = आवरून धरणें. निरलसता = आळस न बाळगणें. पडताळणें = पारखून घेणें. प्रतीक = चिन्ह. जिज्ञासा = कुतूहल, जाणून घेण्याची तीव्र इच्छा. प्रोत्साहन = उत्तेजन. साहचर्य = एकत्र राहणें. परप्रत्ययनेय = दुसऱ्याच्या मतानें चालणारा, स्वतंत्र विचार न करणारा. मतितार्थ = सारांश. अक्षम्य = सहन न होण्यासारखी. अनास्था = निष्काळजीपणा. सम्यक् ज्ञान = बिनचूक माहिती. स्थूलपत.

अनुक्रम २४३५५ वि: निष्पत्ति

REFBK-0010882